

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 2 (203)

ЛЮТИЙ

1978

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

Конституція СРСР — основний закон розвинутого соціалістичного суспільства

Бородин О. А. Маніфест епохи будівництва комунізму 5

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

Василенко В. К. Ідейно-виховна робота партії — важливий фактор формування і розвитку соціалістичного способу життя 22

60-річчя встановлення Радянської влади на Україні

Шевелєв А. Г. Великий Жовтень і перемога влади Рад на Україні 33

Сахнюк І. І. (Харків). Досягнення трудящих Харківщини у будівництві соціалізму і комунізму 41

ПОВІДОМЛЕННЯ

60-річчя Радянської Армії

Пиха Д. Д. Компартія України — організатор допомоги трудящих республіки Червоної Армії (1929—1941 рр.) 49

Олійник М. М. (Харків). Діяльність більшовиків Харківщини по мобілізації сил на боротьбу з білополяками і Врангелем 59

До 100-річчя визволення Болгарії від османського ярма

Сохань П. С., Жук В. Н. (Полтава). Участь народних мас України у визволенні Болгарії 66

Матвієнко А. А. Переправа російських військ через Дунай (1877 р.) . . . 75

* * *

Готун М. Ю. (Москва). Партійне керівництво добром, розстановкою і навчанням комсомольських кадрів (1966—1971 рр.) 82

Кожукало І. П. Підготовка пропагандистських кадрів системи партійного навчання на Україні (1946—1965 рр.) 90

Крижанівський В. П., Калінцев Ю. О. VII з'їзд РКП(б) 98

ЗАМІТКИ

Борці за щастя народу

Карпушин Г. Ю. (Єнакієве). Більшовик В. П. Лотиков 107

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Буцько М. О., Білецький Б. Ф. (Чернівці), Калита В. Д., Комарницький С. І. (Чернівці). Про вивчення теми «Комуністична партія — натхненник і організатор перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні» в курсі історії КПРС 109

НАШ КАЛЕНДАР

Сухарев В. В. Історична перемога трудящих Чехословаччини (До 30-річчя лютневих подій 1943 року)	121
Кулинич І. М. Брестський мир (До 60-річчя підписання)	124
Котов В. Н. Полум'яний пропагандист ідей ленінізму (До 100-річчя з дня народження О. М. Ярославського)	128
Віднянський С. В. Один з основоположників марксистської історіографії в ЧССР (До 100-річчя з дня народження З. Неєдлого)	130

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Сарбей В. Г., Шевченко Ф. П. Історіографічні та джерелознавчі видання Дніпропетровського державного університету	134
--	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Рецензуємо багатотомну «Історію Української РСР»

Нагорна Л. П., Чеканюк А. Т. Том п'ятий. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917—1920)	138
--	-----

* * *

Кравець М. М. (Вінниця), Плахотнюк С. Д. (Вінниця). В. Т. Позняк. В колективності—сила партійного керівництва. Розвиток КПРС ленінського принципу колективності керівництва і його здійснення в партійних організаціях України в 1956—1971 рр.	141
Кучер В. І. Великая победа советского народа 1941—1945. Материалы научной конференции, посвященной 30-летию победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941—1945 годов	142
Калениченко П. М., Чекаленко Л. Д. К. В. Пілішек. Радянсько-польське співробітництво в галузі науки і освіти, 1944—1950	145
Мартиненко А. К., Кірсенко М. В. В. П. Чорний. Героническая эпопея болгарского народа. Апрельское восстание 1876 года	146

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Відзначення 60-річчя Великого Жовтня і 60-річчя встановлення Радянської влади на Україні

М. К. Ювілейна республіканська наукова сесія	148
Чирко В. А. Нарада-семінар завідуючих кафедрами суспільних наук вузів республіки	149
Лукін В. П. Конференція істориків-архівістів	151
Оробінський П. Д. (Харків). Інститут підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ	152
Лобода М. Т. Київський державний університет	153
Корнілова В. О. (Харків). Харківський державний університет	154
Божук Г. В. (Ужгород). Ужгородський державний університет	155
Синецький Л. І. Республіканський семінар лекторів	155

* * *

В. Н. Присудження Державної премії Української РСР за монографію «Археологія Української РСР»	156
С. К. Симпозіум з історії робітничого класу в Донецьку	157
Миронець Н. І. Захист докторської дисертації А. К.-М. Ісраїловим	157
Лісевич І. Т. Вручення В. І. Клокову золотої медалі ім. Я. Пуркіне (ЧССР)	158
І. К. Зустріч з румунським ученим	159
<u>Іван Іванович Вейцківський</u>	159
<u>Андрій Миколайович Гаєвський</u>	160

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, В. К. Василенко, В. О. Замлинський (заст. головного редактора), М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. П. Кожукало, М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції В. І. Кузнецов

Адреса редакції
252001, Київ-1, вул. Кірова, 4.
Телефон 29-62-34

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Конституция СССР — основной закон развитого социалистического общества</i>	
Бородин А. А. Манифест эпохи строительства коммунизма	5
<i>XXV съезд КПСС и проблемы коммунистического строительства</i>	
Василенко В. К. Идеино-воспитательная работа партии — важный фактор формирования и развития социалистического образа жизни	22
<i>60-летие установления Советской власти на Украине</i>	
Шевелев А. Г. Великий Октябрь и победа власти Советов на Украине . . .	33
Сахнюк И. И. (Харьков). Достижения трудящихся Харьковщины в строительстве социализма и коммунизма	41

СООБЩЕНИЯ

60-летие Советской Армии

Пиха Д. Д. Компартия Украины — организатор помощи трудящихся республики Красной Армии (1929—1941 гг.)	49
Олейник Н. Н. (Харьков). Деятельность большевиков Харьковщины по мобилизации сил на борьбу с белополяками и Врангелем	59

К 100-летию освобождения Болгарии от османского ига

Сохань П. С., Жук В. Н. (Полтава). Участие народных масс Украины в освобождении Болгарии	66
Матвиенко А. А. Переправа русских войск через Дунай (1877 г.) . . .	75
* * *	

Готун Н. Ю. (Москва). Партийное руководство подбором, расстановкой и обучением комсомольских кадров (1966—1971 гг.)	82
Кожукало Н. П. Подготовка пропагандистских кадров системы партийной учебы на Украине (1946—1965 гг.)	90
Крыжановский В. П., Калинин Ю. А. VII съезд РКП(б)	98

ЗАМЕТКИ

Борцы за счастье народа

Карпушин Г. Ю. (Енакиеве). Большевик В. П. Лотиков	107
--	-----

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Буцко Н. А., Билецкий Б. Ф. (Черновцы). Калита В. Д., Комарницкий С. И. (Черновцы). Об изучении темы «Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне» в курсе истории КПСС	109
---	-----

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Сухарев В. В. Историческая победа трудящихся Чехословакии (К 30-летию февральских событий 1948 года)	121
Кулинич И. М. Брестский мир (К 60-летию подписания)	124
Котов В. П. Пламенный пропагандист идей ленинизма (К 100-летию со дня рождения Е. М. Ярославского)	128
Виднянский С. В. Один из основоположников марксистской историографии в ЧССР (К 100-летию со дня рождения З. Нееды)	130

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Сарбей В. Г., Шевченко Ф. П. Историографические и источниковедческие издания Днепровского государственного университета	134
---	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Рецензируем многотомную «Історію Української РСР»

Нагорная Л. А., Чеканюк А. Т. Том пятый. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917—1920)	138
--	-----

Кравец Н. Н. (Винница), Плахотнюк С. Д. (Винница) В. Т. Позняк. В колективності — сила партійного керівництва. Розвиток КПРС ленінського принципу колективності керівництва і його здійснення в партійних організаціях України в 1956—1971 рр.	141
Кучер В. И. Великая победа советского народа 1941—1945. Материалы научной конференции, посвященной 30-летию победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941—1945 годов	142
Калениченко П. М., Чекаленко Л. Д. К. В. Пілішек. Радянсько-польське співробітництво в галузі науки і освіти, 1944—1950	145
Мартыненко А. К., Кирсенко Н. В. В. П. Чорний. Героическая эпопея болгарского народа. Апрельское восстание 1876 года	146

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Ознаменование 60-летия Великого Октября и 60-летия установления Советской власти на Украине

М. К. Юбилейная республиканская научная сессия	148
Чирко В. А. Совещание-семинар заведующих кафедрами общественных наук вузов республики	149
Лукин В. П. Конференция историков-архивистов	151
Оробинский П. Д. (Харьков). Институт повышения квалификации преподавателей общественных наук при КГУ	152
Лобода Н. Т. Киевский государственный университет	153
Корнилова В. А. (Харьков). Харьковский государственный университет	154
Божук Г. В. (Ужгород). Ужгородский государственный университет	155
Синецкий Л. И. Республиканский семинар лекторов	155

* *

В. Н. Присуждение Государственной премии Украинской ССР за монографию «Археологія Української РСР»	156
С. К. Симпозиум по истории рабочего класса в Донецке	157
Миронец Н. И. Защита докторской диссертации А. К.-М. Исапиловым	157
Лисевич И. Т. Вручение В. И. Клокову золотой медали им. Я. Пуркине (ЧССР)	158
И. К. Встреча с румынским ученым	159
<u>Иван Иванович Вейцковский</u>	159
<u>Андрей Николаевич Гаевский</u>	160

Статті

Конституція СРСР — основний закон розвинутого соціалістичного суспільства

О. А. БОРОДІН (Київ)

МАНІФЕСТ ЕПОХИ БУДІВНИЦТВА КОМУНІЗМУ

На шляху всесвітньо-історичного переходу людства від капіталізму до комунізму прийняття 7 жовтня 1977 р. позачерговою сьомою сесією Верховної Ради СРСР нової Конституції (Основного Закону) першої в світі загальнонародної соціалістичної держави — подія виняткового значення для СРСР і міжнародного життя. В Основному Законі відображено досвід шістдесятирічних історичних перемог і розвиток країни по шляху Жовтня, закріплено новий історичний рубіж у русі нашої держави по шляху до комунізму — побудова найгуманнішого, найдемократичнішого суспільства — розвинутого соціалізму, що є найвищим досягненням соціального прогресу в наш час, зафіксовані грандіозні його досягнення, гарантія дальших успіхів і непохитна впевненість у світлому майбутньому радянського народу. За минуле шістдесятиріччя ідеї Жовтня пройшли всебічну історичну перевірку і показали свою незбориму силу, неперевершене значення. Досвід підтвердив правильність і велику революційно-перетворюючу силу марксизму-ленінізму.

«У нашої партії, — підкреслив у доповіді на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів 2 листопада 1977 року Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, — є все для того, щоб бути на висоті своєї історичної відповідальності. Нас надихає висока мета — благо народу. Ми маємо великий, багаторічний досвід будівництва нового життя. Керівництвом до дії нам служить марксизм-ленінізм — наука, яка увібрала в себе всі досягнення людського генія. Ми впевнені у своїх силах»¹.

Видатним вкладом у скарбницю марксизму-ленінізму, у збагачення досвіду світового соціалізму, теорії і практики комуністичного будівництва є положення і висновки товариша Л. І. Брежнева в доповідях на травневому і жовтневому (1977 р.) Пленумах ЦК КПРС про проект Конституції і в Основному Законі. За кожним рядком цих історичних документів епохи стоять грандіозні звершення соціалізму, що викликають законну гордість у радянських людей. У них розкривається досвід керівної ролі КПРС у створенні нового суспільства, масштабність і велич завдань, які стоять перед радянським народом на шляху до ко-

¹ Л. І. Брежнев. Великий Жовтень і прогрес людства, К., 1977, стор. 15—16.

мунізму, розвиток соціалістичної демократії у всіх сферах суспільного життя. Підготовка, обговорення і прийняття нової Конституції здійснювались на основі послідовного дотримання всіх принципів соціалістичного демократизму. Це яскраво виявилось в обговоренні Конституції, яке було в справжньому розумінні слова всенародним. Всього в обговоренні нового проекту Основного Закону взяло участь понад 140 млн. чол., тобто більш як 4/5 дорослого населення СРСР; під час обговорення Конституції 1936 р. ця цифра становила 55%². Проект нової Конституції обговорювався на більш як півтора мільйона зборах трудящих, він був розглянутий більш ніж двома мільйонами депутатів, які представляють весь радянський народ. В його обговоренні брала участь уся наша партія. Відбулося понад 450 тис. відкритих партійних зборів, на яких виступило понад 3 млн. чол. Надійшло близько 400 тис. пропозицій і поправок до окремих статей проекту нової Конституції. В результаті плідної роботи Конституційної Комісії на чолі з товаришем Л. І. Брежневим, по вивченню пропозицій, що поступили, та розгляду їх на жовтневому (1977 р.) Пленумі ЦК КПРС, позачерговій сьомій сесії Верховної Ради СРСР запропоновано прийняти, крім редакційних, також 118 поправок і уточнень, додана нова стаття у проект Конституції. У виступах і листах радянські люди різного віку і професій, націй і народностей, комуністи і безпартійні висловили не лише свої пропозиції і доповнення, спрямовані на поліпшення проекту Конституції, але й гаряче схвалили його, висловили свою думку про найрізноманітніші сторони життя нашого суспільства. Радянський народ продемонстрував величезну монолітну єдність, згуртованість навколо своєї партії і глибоку зацікавленість в успішному здійсненні головних завдань будівництва комунізму. Текст Конституції збагатився досвідом мільйонів радянських людей. В цьому виявилось ще одне переконливе свідчення зростання соціалістичної демократії, зростання політичної свідомості радянського народу, повновладного господаря країни.

Нова Конституція СРСР розроблялась на міцному фундаменті марксистсько-ленінської теорії і, насамперед, на основі теоретичної спадщини В. І. Леніна в галузі державного будівництва, творчо розвинутої в документах КПРС, особливо XXV з'їзду КПРС. Вона є ще одним доказом глибокого наукового підходу нашої партії до розробки і прийняття найважливіших політичних документів. При розробці нової Конституції використані і знайшли свій дальший розвиток ленінські принципи соціалістичної Конституції. Кожна наша Конституція була висхідним шаблоном розвитку радянської держави і соціалістичної демократії. Прийнята в 1918 р. V Всеросійським з'їздом Рад, Конституція РСФРР закріпила народжений Жовтнем новий тип держави диктатури пролетаріату — Республіку Рад. В ній зафіксовано націоналізацію основних знарядь і засобів виробництва, рівноправність усіх народів країни, проголошено новий тип демократії, реальне забезпечення демократичних прав і політичних свобод трудящих, визначені основні завдання диктатури пролетаріату у побудові соціалізму. Конституція СРСР, прийнята II Всесоюзним з'їздом Рад у 1924 р., стала законодавчим закріпленням добровільного об'єднання рівноправних радянських республік в єдину державу, першою Конституцією багатонаціональної радянської держави. Конституція 1936 р. зафіксувала ліквідацію експлуататорських класів, створення основ соціалізму, закріпила перемогу соціалістичних відносин в СРСР.

² Советские конституции. Справочник, М., 1963, стор. 218.

У новій Конституції СРСР враховані закони, що були прийняті Радянським урядом протягом останніх років. Творчо використаний також досвід конституційного розвитку братніх країн соціалістичної співдружності, знайшло своє відображення все те корисне, що було народжене практикою і перевірене життям.

Новий Основний Закон виражає підсумок пройденого нашим народом по ленінському шляху за шістдесят років, і головне на цьому шляху — це величезні позитивні зміни в економіці країни. Слід сказати, що в 1936 р., коли була прийнята третя радянська Конституція, у країні, по суті, ще тільки завершилося створення основ соціалізму. На тому етапі ще не можна було сказати, що соціалізм розвивався повністю на власній основі. «...Молодим, не зміцнілим ще був колгоспний лад. Технічний рівень народного господарства був ще далекий від рівня найбільш розвинутих індустріальних країн»³.

В останнє десятиріччя в усьому нашому соціалістичному суспільстві відбулися глибокі позитивні зміни, які величезною мірою торкаються всіх сторін суспільного життя. Наша країна досягла великих успіхів в економічному і духовному розвитку. «Економіка СРСР, — вказується в Конституції СРСР, — становить єдиний народногосподарський комплекс, що охоплює всі ланки суспільного виробництва, розподілу і обміну на території країни»⁴. Економічний потенціал СРСР, який був нарощений за 50 років, за останнє десятиріччя подвоївся. Нині за два з половиною дні наша країна виробляє промислової продукції стільки, скільки її вироблялося в країні протягом усього 1913 року⁵. Гігантські кроки зробило у своєму розвитку наше соціалістичне сільське господарство. Ленін мріяв про 100 тисяч тракторів. Тепер на полях колгоспів і радгоспів СРСР працює 2,4 млн. тракторів, 685 тисяч зернозбиральних комбайнів і багато іншої техніки. За роки Радянської влади обсяг сільськогосподарської продукції виріс у 4,4 рази⁶.

Нова Конституція зафіксувала, що СРСР у своєму розвитку досяг зрілого соціалізму й успішно, на власній основі рухається по шляху до комунізму.

Розвинуте соціалістичне суспільство — закономірний етап на шляху до комунізму. «На цьому етапі, коли соціалізм розвивається на своїй власній основі, все повніше розкриваються творчі сили нового ладу, переваги соціалістичного способу життя, трудящі все ширше користуються плодами великих революційних завоювань», — зазначено в преамбулі Конституції⁷. На цій основі сформувався новий, справді гуманістичний спосіб життя. СРСР сьогодні — це найбільш передова і високорозвинута країна світу з могутньою сучасною економікою, передовою наукою і технікою, з небувало високим рівнем суспільної моралі, освіченості і культури всього народу. В країні, в якій до революції 3/4 населення було неграмотним, соціалістичний лад не тільки пробудив до життя величезні духовні сили народу, а й створив для їх виявлення і розквіту всі умови. Тепер в основному завершено перехід до загальної середньої освіти. Всіма видами навчання охоплено нині більше 93 мільйонів чоловік⁸.

³ Л. І. Брежнев. Про проєкт Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Доповідь на Пленумі Центрального Комітету КПРС 24 травня 1977 року, К., 1977, стор. 3.

⁴ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1977, стор. 10, ст. 16.

⁵ «Правда», 5 вересня 1977 р.

⁶ Там же.

⁷ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 4.

⁸ «Правда», 5 вересня 1977 р.

Великих здобутків досягла радянська наука. Соціалізм створив справді необмежені можливості для її розвитку. В країні трудяться 1,3 млн. наукових співробітників. Це в 108 разів більше, ніж у 1913 р.⁹ Кожний четвертий учений у світі — це радянський учений. Всі вони трудяться в ім'я торжества комунізму, в ім'я здійснення історичного завдання — досягнення вищої, у порівнянні з капіталізмом, продуктивності праці.

Великі успіхи СРСР у вивченні процесів суспільного розвитку. Радянська наука вийшла на найпередовіші рубежі по ряду галузей, зокрема, математики, механіки, квантової електроніки і фізики твердого тіла, ядерної енергетики, хімії і біології космічних досліджень і науки про Землю та ін. У зв'язку з підвищенням вимог до комуністичного виховання радянських людей, формування їх марксистсько-ленінського світогляду і в зв'язку з загостренням ідеологічної боротьби між капіталістичною і соціалістичною системами зростає важливість ідеологічних аспектів суспільних наук.

Відбулися значні зміни в соціальній структурі радянського суспільства. Насамперед змінилася його провідна сила — робітничий клас, який виріс чисельно і складає тепер дві третини населення країни¹⁰. Серед робітників — мільйони освічених, технічно грамотних, політично зрілих людей, їхня праця все більше наближається до праці інженерно-технічних працівників. Зросла громадсько-політична активність їх. Змінилося і колгоспне селянство. Нинішній колгоспник народився і виріс у колгоспі, його психологія сформувалася вже на соціалістичній основі, зросла його освіта. Колгоспник керує сучасною технікою, праця трудівників села стає різновидністю індустріальної.

Справді народною стала наша соціалістична інтелігенція. В міру зростання освіченості, технічного прогресу, науки і культури зростає її питома вага в житті нашого суспільства. Спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою працює у промисловості в 34 рази, а в сільському господарстві — 47 разів більше, ніж у 1936 р.

Досягнуті принципові успіхи в розвитку національних відносин. Встановилася не лише політична (юридична), а й фактична рівність націй. Дедалі могутнішою і нерозривнішою стає інтернаціональна єдність соціалістичних націй, основою якої є соціалістичний суспільний лад, де нема антагоністичних класів. Все це і соціалістична демократія забезпечує повну рівноправність усіх націй і народностей.

Ідеологи імперіалізму намагаються применшити успіхи народів нашої багатонаціональної держави, перекрутити суть її національної політики. Так, на сторінках англійського щотижневого журналу «Економіст» фальсифікатори запевняють, що росіяни нібито стурбовані зростанням промисловості в національних республіках і тому нав'язують їм монотоварну структуру економіки, щоб позбавити їх прагнення до незалежності¹¹. На сторінках цього ж видання антикомуніст, нині помічник президента США з національної безпеки З. Бжезінський доводить, що нині начебто утвердилася можливість в рамках мирного співіснування «заохочувати плюралізм через націоналізм і сепаратизм»¹² в Радянському Союзі.

Ці та їм подібні вигадки спростовуються історичними успіхами, досягнутими на основі соціалізму всіма народами СРСР.

⁹ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції, Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 8.

¹⁰ Див.: Л. І. Брежнєв. Про проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 4.

¹¹ Див.: «Проблеми мира и социализма», 1977, № 6, стор. 14.

¹² Там же, стор. 18—19.

Як відомо, Україна відрізнялася від колишніх національних окраїн царської Росії тим, що в ній і до революції була розвинута промисловість, а тому статистика не показує таких величезних темпів її промислового росту, як, скажімо, в республіках Середньої Азії, де рахунок ведеться на сотні разів. Проте і тут цифри зростання досить переконливі. Українська РСР на основі соціалізму в результаті братерської допомоги народів Радянського Союзу переборола усі найтяжчі випробування громадянської і Великої Вітчизняної воєн і піднялася до вершин соціально-економічного і духовного розквіту, вона успішно подолала символ відсталості й економічної залежності — сировинну товарність. Створена тут сучасна промисловість, індустріальна міць республіки (тобто обсяг промислового виробництва) зросла в 1976 р. в 90 разів у порівнянні з дореволюційним рівнем¹³. УРСР нині протягом року виробляє промислової продукції у три рази більше, ніж її виробляв весь Радянський Союз у довоєнний 1940 рік¹⁴.

Показовими є темпи росту загального обсягу промислової продукції Азербайджану по галузях (1975 р. у порівнянні до 1940 р.). Вся промисловість — 8,3 раза, у тому числі паливна промисловість — у 2; хімія і нафтохімія — 207; електроенергетика — 9; чорна і кольорова металургія — 1810; машинобудування і металообробка — 34; легка промисловість — 5,7; харчова промисловість — 5,7 раза¹⁵.

Таким чином, єдиний народногосподарський комплекс примножує сили й прискорює темпи розвитку республік СРСР на шляху до комунізму. Така матеріальна основа, соціалістична демократія забезпечують повну рівноправність і вільний розвиток усіх народів СРСР. У цьому процесі все більш зримо проявляється така генеральна тенденція: досягається дальший розквіт кожної соціалістичної нації і разом з тим тіснішими стають їх взаємозв'язки, росте і зміцнюється матеріальна основа історичної спільності народів, відбувається процес зближення більш ніж 100 націй і народностей, що населяють Країну Рад.

У наш час народи радянських республік еднають не лише оборонні, економічні, матеріальні та інші інтереси, а й духовна рідність і близькість. Склалася нова історична спільність — радянський народ. Це, зрозуміло, не якесь наднаціональне утворення, не аморфний сплав, що розчинив у собі повністю всі етнічні групи. Основою цієї спільності є міцний і непорушний союз робітничого класу, колгоспного селянства й інтелігенції при провідній ролі робітничого класу. У спільній натхненній праці і боротьбі за соціалізм і комунізм викувалася братерська монолітна єдність усіх націй і народностей СРСР, сформувався й загартувався великий могутній радянський народ, народ трудівник і будівник комуністичного суспільства, народ — патріот, народ — інтернаціоналіст. Наше суспільство розвивається по шляху зростаючої соціальної однорідності, по шляху стирання граней між розумовою і фізичною працею, між умовами життя в місті і селі, все більше зближуються нації і народності нашої країни¹⁶.

На цій основі і в процесі переходу на ідейно-політичні позиції робітничого класу усіх прошарків населення сталися якісні зміни в структурі держави, що виникла як держава диктатури пролетаріату і перетворилася на загальнонародну державу.

¹³ В. В. Щербинський. XXV з'їзд КПРС про вдосконалення соціалістичного способу життя і формування нової людини. — «Комуніст України», 1977, № 6, стор. 13.

¹⁴ «Проблеми мира и социализма», 1977, № 6, стор. 13.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Див.: Л. І. Брежнев. Про проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 4.

Такими є головні внутрішні передумови, що створили умови для удосконалення Основного Закону СРСР. Але окрім них існували й передумови міжнародного характеру.

У 1936 р. наша країна була єдиним островом в соціалістичному світі. За минулі 40 років докорінно змінилося міжнародне становище Радянської держави. Іншим стало соціально-політичне обличчя світу. Розстановка класових сил у світі змінилася на користь соціалізму. Насамперед покинчено з капіталістичним оточенням СРСР. Утворилася світова соціалістична система, що об'єднує нині понад третину населення світу. СРСР досяг значних успіхів у своєму розвитку в співдружності країн соціалістичного табору, світова система соціалізму тісно зв'язана з національно-визвольним і робітничим рухом. Соціалізм втілюється в соціальну практику всесвітньо-історичних масштабів, став основною революційною силою нашого часу, провідним фактором міжнародної революційної політики.

Істотно ослаблені позиції світового капіталізму. На місці колишніх колоній виникли десятки молодих держав, які дедалі активніше виступають проти імперіалізму. Якщо в 1936 р. під колоніальним ярмом перебувало 1,6—1,8 мільярда чоловік, то нині в результаті краху ганебного породження капіталізму — колоніальної системи, колишні колонії здобули незалежність. Виникло понад 110 нових суверенних країн, які стали на шлях самостійного розвитку¹⁷. В наш час під колоніальним гнітом ще перебувають близько 12 мільйонів чоловік¹⁸. Народи, які звільнилися з-під цього ярма, прагнуть зміцнити здобуту незалежність. Закономірним результатом розвитку національних революцій є соціалістична орієнтація зростаючого числа незалежних країн. Велике прагнення народів цих країн до миру і свободи, засудження ними будь-якої форми агресії є міцною основою для зростання і зміцнення дружби Країн Рад з цими народами.

Радянська держава постійно зміцнює співробітництво з країнами, що розвиваються. З допомогою СРСР у країнах Азії, Африки, Латинської Америки введено або будується сотні об'єктів (з них 150 легкої і харчової промисловості) металургійної, енергетичної промисловості, машинобудування і металообробки, об'єктів будівельної індустрії. Вони будуть виробляти: чаюну — близько 16 млн. т, сталі — близько 18 млн. т, прокату — понад 15 млн. т, близько 350 тис. т алюмінію, цементу — понад 3 млн. т, добрив понад 500 тис. т, видобувати понад 53 млн. т нафти, з якої 20 млн. т будуть переробляти¹⁹.

У могутню революційно-перетворюючу силу виріс міжнародний комуністичний рух. У 1935 р. у світі було 76 комуністичних партій і груп, що об'єднували 3141 тис. чол.²⁰.

Сьогодні авангард класової боротьби у світі представляє понад 90 марксистсько-ленінських партій, які об'єднують у своїх рядах понад 60 млн. чол., із них 33 партії, що об'єднують у своїх рядах понад 30 млн. чол., діють в Європі²¹.

У тому, що співвідношення сил змінилося на користь соціалізму, величезна заслуга Комуністичної партії Радянського Союзу і Радянської держави, міжнародний авторитет і вплив яких у світі незмірно зріс і весь час продовжує зростати. СРСР дедалі могутніше впливає

¹⁷ Див.: «Актуальные вопросы политики КПСС», М., 1976, стор. 108.

¹⁸ «Мировая экономика и международные отношения», 1977, № 5, стор. 80.

¹⁹ «Проблемы мира и социализма», 1977, № 6, стор. 22.

²⁰ Советская историческая энциклопедия, т. 7, М., 1965, стор. 762.

²¹ В. И. Полянский. Борьба КПСС за укрепление единства коммунистического движения и международные встречи коммунистов, М., 1977, стор. 5; «Проблемы мира и социализма», 1977, № 4, стор. 4.

на прогресивний розвиток міжнародних відносин. Як результат, реальною стала можливість відвернути нову світову війну, її загроза значно ослабла. Але, як підкреслював товариш Л. І. Брежнев, сучасний міжнародний розвиток відзначається великим динамізмом. Зростають можливості зміцнити мир. Разом з тим зростають і небезпеки, які його підстерігають²². Не слід забувати, поки існує імперіалістична економічна основа, КПРС і Радянській державі доводиться вести величезну і наполегливу боротьбу за мир.

Такі економічні, політичні та соціально-культурні зміни, що сталися протягом 40 років у процесі розвитку радянського суспільства і в усьому світі, що в концентрованому вигляді відображені в новій Конституції СРСР.

Вказуючи на велич завоювань, зафіксованих в Основному Законі нашої держави, слід мати на увазі, що Конституція не просто об'єктивно відображає все те, що досягнуто в соціально-економічному розвитку СРСР. Вона накреслює завдання переходу Радянської держави до комуністичного суспільства. Основний Закон має величезне значення для реалізації найвищої мети Радянської держави — побудови безкласового комуністичного суспільства.

Радянські конституції завжди були не тільки підсумковими, а й програмними документами. Керуючись ленінськими настановами, Комуністична партія виходила й виходить з того, що Конституція — це не тільки основний закон (юридичний акт), а й найважливіший політичний документ. Конституція закріплює завоювання революції і розвинутого соціалізму і разом з тим вона проголошує основні завдання і цілі комуністичного будівництва.

Однією з найхарактерніших особливостей нинішньої Конституції є те, що в ній не тільки зафіксовані досягнення за 60 років, а й закріплені програмні положення дальшого суспільного розвитку радянського суспільства. Вона визначає основні риси, головні напрями розвитку радянської держави; в ній відображені особливості розвитку нашої держави в умовах зрілого соціалізму; вона визначає стратегічну лінію нашого суспільного розвитку, найважливішу мету соціалістичного суспільства і держави. «Найвища мета Радянської держави, — записано в новій Конституції СРСР, — побудова безкласового комуністичного суспільства, в якому дістане розвиток суспільне комуністичне самоврядування. Головні завдання соціалістичної загальнонародної держави: створення матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення соціалістичних суспільних відносин і їх перетворення в комуністичні, виховання людини комуністичного суспільства, підвищення матеріального і культурного рівня життя трудящих, гарантування безпеки країни, сприяння зміцненню миру і розвитку міжнародного співробітництва»²³.

У статті 12 записано: «Держава сприяє розвитку колгоспно-кооперативної власності та її зближенню з державною»²⁴. Ці та інші положення Основного Закону мають програмну, цільову мету, яка відображає багатющий і творчий вплив нашої політичної надбудови на соціально-економічні процеси.

Разом з тим, в новій Конституції наголошується на дальшому розвитку і постійному вдосконаленні нашої політичної надбудови відповідно до здійснення обґрунтованої XXV з'їздом КПРС, економічної стратегії. В новій Конституції не тільки визначена роль, а й розкривається

²² «Радянська Україна», 9 липня 1977 р.

²³ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 5.

²⁴ Там же, стор. 9, ст. 12.

поняття, що собою являє політична система радянського суспільства. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що в Конституції 1936 р. не було поняття політичної системи і політичної організації. Характеристика устрою суспільного ладу починалася з трьох статей, у яких говорилося про закріплення політичної і державної влади.

В новій Конституції СРСР цьому питанню присвячено розділ «Основні суспільного ладу і політики СРСР» (32 статті). Політична система — це не механічна сукупність державних і суспільних організацій, це насамперед загальнонародна держава, політична організація народу, до якої входять всі її державні органи; це демократичний механізм управління державними і громадськими справами. Ядром політичної системи, тобто всіх державних і громадських організацій трудящих є Комуністична партія. Озброєна марксистсько-ленінським ученням, Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного науково обґрунтованого характеру його боротьби за перемогу комунізму. Всі партійні організації діють у рамках Конституції СРСР. І якщо в попередній Конституції про партію йшла мова у статті, присвяченій праву громадян на об'єднання в громадських організаціях, то нині ж принцип політичного керівництва партії закріплюється Основним Законом.

Керівна роль партії, соціалістична однопартійність не нав'язана радянській політичній системі, як це намагаються довести буржуазні й ревізіоністські фальсифікатори, вона має міцні корені в самій соціалістичній дійсності, склалась історично, як природне відображення тієї провідної ролі, яку відіграла ленінська партія в підготовці і перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції і побудові розвинутого соціалізму в СРСР. Керівна і спрямовуюча роль Комуністичної партії Радянського Союзу обумовлена об'єктивними закономірностями соціально-економічного і політичного розвитку радянського суспільства на шляху до соціалізму і комунізму. Ця роль пов'язана з самим характером КПРС як ідейного і політичного авангарду і вождя робітничого класу, покликаного історією виконати всесвітньо-історичну місію визволення всіх трудящих і побудови комуністичного суспільства. У своїй діяльності КПРС завжди виходила з ленінських ідей про те, що небезпечним і помилковим є уявлення «...ніби революцію можна здійснити руками самих революціонерів». В. І. Ленін підкреслював, що «без союзу з некомуністами в найрізноманітніших галузях діяльності ні про яке успішне комуністичне будівництво не може бути й мови»²⁵.

Ця ленінська ідея успішно витримала перевірку життям і підтверджена в різних історичних умовах. Єдність корінних інтересів і цілей робітничого класу і інших трудящих класів і верств привели до того, що демократичні і революційні сили суспільства у боротьбі проти реакції об'єдналися або виключно в комуністичні партії (як в Угорщині, на Кубі, в Монголії, Румунії, Югославії та інших країнах) або в кількох демократичних партіях, що співробітничали з компартіями у боротьбі за революційні перетворення і будівництві соціалізму (як в НРБ, ПНР, НДР, В'єтнамі та Чехословаччині). Але в обох випадках правлячі марксистсько-ленінські партії, робітничі держави, об'єднують воедино всі матеріальні і духовні ресурси суспільства, згуртовують і об'єднують всі його класи і верстви для досягнення єдиної мети — побудови нового суспільства. Це яскравий приклад розширення демократизму, могутності Радянського політичного ладу.

Зарубіжні «теоретики», виходячи з буржуазного світогляду і полі-

²⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 21.

тичної практики, у своїх наклепницьких нападах на Конституцію СРСР перекручують керівну і спрямовуючу роль КПРС і її тісну взаємодію з радянською державою, намагаються довести, що це, мовляв, «проголошення диктатури комуністичної партії». Вони заодно хочуть ввести в оману людей, твердячи нібито плюралістична система буржуазного суспільства не є класовою, партійною і виражає інтереси всього суспільства, «виходить з інтересів спільних благ». Але не важко зрозуміти, що, по-перше, держава — це завжди поняття класове, яке відповідає інтересам панівних класів: в умовах капіталізму — буржуазії, в умовах соціалізму — трудящих мас.

В умовах соціалізму партія і держава представляють інтереси абсолютної більшості громадян, служать здійсненню їх цілей. В буржуазному суспільстві правлячі партії і держава представляють інтереси меншості — буржуазії, є її засобом експлуатації народу.

Комуністична партія Радянського Союзу повністю виражає інтереси і цілі всіх трудящих. «КПРС, — сказано в статті 6 Конституції СРСР, — існує для народу і служить народові»²⁶⁻²⁷. У цьому вона вбачає найвищий і єдиний смисл своєї діяльності.

На травневому і жовтневому (1977 р.) Пленумах ЦК КПРС підкреслювалось, що завдання, які вирішує партія, стали тепер ще більш складними і різноманітними, роль партії стала ще відповідальнішою, зросли масштаби її спрямовуючого впливу. В зв'язку з цим зріс і безперервно продовжує зростати рівень вимог до партійних органів, до кожного комуніста. Де б він не працював, яку б посаду не займав, комуніст повинен бути зразком добросовісного і чесного виконання конституційних вимог. Це особливо стосується керівників різних радянських органів.

Комуніст повинен вести наполегливу боротьбу за утвердження в усій своїй діяльності і житті ленінського стилю, пройнятого творчим, науковим підходом до всіх процесів соціалістичного способу життя, бути непримиренним до будь-яких проявів бюрократизму і формалізму, безвідповідального ставлення до своїх обов'язків, порушень дисципліни. Це важлива умова успішної роботи первинної партійної організації і партійних комітетів. Це означає, що вістря критики і самокритики повинно бути спрямоване на подолання недоліків у роботі, проти всього того, що заважає справі побудови комунізму.

Конституція СРСР забороняє переслідування за критику. Завдання партійних організацій полягає в тому, щоб забезпечити неухильне піднесення ефективності критики.

У статті 7 називаються громадські організації, які входять в радянську політичну систему, вказується, що вони «відповідно до своїх статутних завдань беруть участь в управлінні державними і громадськими справами, у вирішенні політичних, господарських і соціально-культурних питань»²⁸.

У новій Конституції не лише дається характеристика змісту політичної системи, а й визначено у статті 9-й і напрями розвитку політичної системи радянського суспільства.

В попередній Конституції СРСР більшість глав була присвячена різним державним органам, державному устрою. Це пояснюється тим, що треба було законодавчо закріпити структуру державної влади, яка складалася в умовах перемоги соціалізму. Нова Конституція, як найважливіший політико-правовий документ, регулює значно ширше коло сус-

²⁶⁻²⁷ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 7, ст. 6.

²⁸ Там же, ст. 7.

пільних відносин. Дуже важливо, що в новому Основному Законі нашої країни велика увага приділена ролі трудових колективів у суспільному житті. Підтвердженням дальшого розширення і зміцнення соціалістичної демократії, справжнього народовладдя в нашій країні стало те, що в новій Конституції спеціально введено статтю (8), в якій юридично визначено роль трудових колективів. А саме: «Трудові колективи беруть участь в обговоренні і вирішенні державних і громадських справ, у плануванні виробництва і соціального розвитку, в підготовці і розстановці кадрів, в обговоренні і вирішенні питань управління підприємствами й установами, поліпшення умов праці і побуту, використання коштів, призначених для розвитку виробництва, а також на соціально-культурні заходи і матеріальне заохочення»²⁹.

В новій Конституції істотно змінені об'єкти і коло відносин конституційного регулювання. Вона регулює не тільки устрій держави, а й найважливіші сторони життя, зокрема, закріплення конституційних принципів політичної системи суспільства. Повніше характеризується статус громадянина СРСР у розділі «Держава і особа». Вперше введені глави «Зовнішня політика», «Захист соціалістичної Вітчизни». Це означає, що зростає творчий потенціал суспільства і держави, який в наш час ще більш ефективно впливає на різні соціально-економічні процеси, включаючи розвиток держави, соціалістичної демократії, активізації діяльності громадських організацій, зміцнення правової основи державного і громадського життя; зростає громадська значимість радянського права як регулятора суспільних відносин.

Важливою характерною рисою Конституції СРСР є визначення в ній сутності економічної системи.

В новій Конституції закріплена непорушність соціалістичної власності на засоби виробництва, визначені основні принципи нашої економічної системи. У статті 10-й вказується: «Основу економічної системи СРСР становить соціалістична власність на засоби виробництва у формі державної (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної власності»³⁰⁻³¹. Вони визначають характер соціалістичного господарства і поділу нашого суспільства на соціальні верстви і два дружні класи.

Вище вже зверталась увага на те, що держава ставить собі за мету сприяти створенню змішаної державно-кооперативної власності, прикладом якої є створювані аграрно-промислові комплекси, об'єднання, змішані державно-колгоспні підприємства і т. п.

В умовах зрілого соціалізму колгоспно-кооперативна та інші форми соціалістичної власності піднімаються до рівня всенародної, основної форми власності.

Якщо в Конституції 1936 р. мова йшла про те, що господарське життя в СРСР спрямовується народно-господарським планом, то в нинішній Конституції вперше закріплені принципи державного управління економікою, повніше і ширше визначається механізм і принципи її управління, поєднання централізованого планування з максимальною господарською ініціативою підприємств і організацій.

В Основному Законі пояснюється, що слід вважати особистою власністю громадянина СРСР, підкреслюється, що «основу особистої власності громадян СРСР становлять трудові доходи»³²⁻³³. Разом з тим у статті 13-й підкреслено, що майно, яке є в особистій власності або в користуванні громадян, не повинно служити для одержання нетрудових доходів, використовуватись на шкоду інтересам суспільства.

²⁹ Там же, ст. 8.

³⁰⁻³¹ Там же, стор. 8, ст. 10.

³²⁻³³ Там же, ст. 13.

Дуже важливо і те, що законодавчо закріплено принципи соціалізму «Від кожного — за здібностями, кожному — за працею»³⁴. Держава здійснює контроль за мірою праці і споживання. Це свідчить про те, що Радянський Союз здійснив великий крок на шляху до комунізму, разом з тим це і свідчення того, що добробут радянської людини наперед залежить від її праці, що громадсько корисна праця і її результати визначають становище людини в суспільстві. Цей принцип розвинутого соціалізму відкриває необмежені можливості для проявлення здібностей кожної радянської людини, має велике виховне значення.

Нова Конституція СРСР констатує те, що для досягнення найголовнішої мети — побудови комунізму радянським людям належить багато і плідно працювати. Суспільне виробництво при соціалізмі ще не досягло такого рівня, щоб забезпечити всі потреби кожного члена суспільства і всебічний розвиток особистості. У главі 3-й «Соціальний розвиток і культура» підкреслюється регулююча роль держави і суспільства в соціальному, ідеологічному і культурному розвитку суспільства в інтересах розвитку особи і створення духовного потенціалу комунізму, утвердження наукового світогляду та ідеології братерства народів СРСР і пролетарського інтернаціоналізму.

В нинішній Конституції яскраво відображено батьківську турботу Комуністичної партії і Радянської держави про розвиток освіти, науки, підготовки кадрів відповідно до потреб суспільства. Серед найважливіших положень державного і суспільного життя країни Основний Закон включає турботу про комуністичне виховання, духовний і фізичний розвиток підростаючого покоління, підготовку молоді до активної праці, громадської діяльності і захисту Вітчизни. Конституція зобов'язує радянських людей турбуватися про виховання юних будівників комунізму, рости їх стійкими і непримиренними в боротьбі проти міщанства, обивательської психології.

Надзвичайно важливе місце в діяльності партії, Політбюро ЦК КПРС, Верховної Ради, її Президії і Радянського уряду займають питання зовнішньої політики. Радянська держава з першого дня її виникнення послідовно проводить політику миру. Великий Жовтень ознаменував собою першу «перемогу справи знищення воєн»³⁵. «Декретом про мир» вперше в історії людства в основу державної політики була покладена ідея встановлення міцного миру. Вся історія Радянської держави — яскраве свідчення її самовідданої і послідовної боротьби за мир. У своїй діяльності партія і уряд виходять не з пацифічних позицій заклику до миру в ім'я збереження статус-кво на планеті, а з тверезого врахування загострення політичного й ідеологічного протиборства двох систем, із того, що ці суперечності не ведуть до затухання чи вирішення на основі примирення класової боротьби. Наші зусилля спрямовані: на зміцнення миру, зменшення загрози нової світової війни, на стримання гонки озброєнь, на зміцнення позицій соціалізму, всіх сил, що виступають за свободу народів і соціальний прогрес, за взаємовигідне співробітництво всіх держав. Ці зусилля спираються на рішучість всього радянського народу, вони зустрічають підтримку і розуміння людей доброї волі планети. В усіх країнах світу широкі громадські кола приймають близько до серця завдання роззброєння, давно й наполегливо виступають за те, щоб перелом у роззброєнні став реальною світовою політикою.

Тісний взаємозв'язок внутрішніх і зовнішніх факторів розвитку на-

³⁴ Див.: там же, стор. 10, ст. 14.

³⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 141.

шого суспільства зумовили необхідність включення в Конституцію спеціальної глави «Зовнішня політика», яка законодавчо закріплює цілі і принципи зовнішньополітичного курсу СРСР.

Вперше в історії перед усім світом переконливо показано миролюбний характер Радянської держави, народженої Великим Жовтнем, перед усім людством в Основному Законі ставиться питання про мир і боротьбу за мир для **всіх народів**. У Конституції вказується, що зовнішня політика СРСР спрямована на забезпечення сприятливих міжнародних умов для побудови комунізму в СРСР, захист державних інтересів Радянського Союзу, зміцнення позицій світового соціалізму, підтримку боротьби народів за національне визволення і соціальний прогрес.

В Основному Законі записано, що СРСР як складова частина світової системи соціалізму, соціалістичної співдружності розвиває і зміцнює дружбу та співробітництво, товариську взаємодопомогу з країнами соціалізму на основі принципу соціалістичного інтернаціоналізму, бере активну участь в економічній інтеграції і міжнародному соціалістичному поділі праці.

І, нарешті, в ньому записано, що Радянська держава неухильно проводить ленінську політику миру, виступає за зміцнення безпеки народів, відвернення агресивних воєн, досягнення загального і повного роззброєння та послідовне здійснення принципу мирного співіснування держав з різним соціальним ладом і широке міжнародне співробітництво. Таким чином, Радянський Союз в державно-правовій формі закріпив свою прихильність справі миру і співробітництву між народами, підтвердив свою генеральну зовнішньополітичну лінію, яка характеризується відмовою від застосування сили і погрози нею, заборонаю пропаганди війни, принципами рівноправності народів і непорушності їх кордонів. Всі положення Основного Закону фактично вбирають в себе сподівання народів планети і стають програмою їхньої боротьби, вказують шлях до такої перспективи міжнародних відносин, при якій була б виключена небезпека війни, служать об'єднанню розуму і волі людства у боротьбі за відвернення термоядерної війни. А в кінцевому рахунку це боротьба за гідне людини існування на землі³⁶.

Хоча утвердження принципів мирного співіснування в міжнародних відносинах — це реальність, яка все більшою мірою визначає хід і характер подій на світовій арені, не слід випускати з поля зору того, що держави з різним соціальним ладом перебувають лише на початку перебудови міжнародних відносин, яку їм ще належить здійснити, щоб розрядка стала універсальною і повсюдною. У вік науково-технічної революції, в умовах, коли ще збереглися економічні основи імперіалізму, на базі яких виникають і активізуються сили війни, ростуть їх зусилля по створенню нових видів зброї, збереженню вогнищ війни у світі, особливу важливість набувають ідеологічні проблеми протистояння двох соціальних систем. Це зумовлено тим, що навіть в умовах розвитку і зміцнення розрядки в світі залишаються корінні політичні й ідеологічні протилежності, які відображають корінні класові цілі й ідеали у світовому розвитку різних соціальних ладів, що тут не може бути ні погодження, ні примирення в принципі, що їх неможливо ліквідувати, і, навпаки, боротьба тут загострюється. В цій боротьбі приречені історично на загибель імперіалістичні сили намагаються врятувати свою ідеологію і політику від загибелі і нав'язати її народам з допомогою сили, не виключаючи війни. Товариш Л. І. Брежнев зазначав, що ця

³⁶ «Правда», 5 травня 1977 р.

ідеологічна суперечка може обернутися катастрофою, в якій разом з мільйонами людей можуть загинути їх концепції³⁷.

Враховуючи підступи сил імперіалізму, в Конституції у главі «Захист соціалістичної Вітчизни» дана розгорнута програма зміцнення оборони країни. Тут підкреслено, що «захист соціалістичної Вітчизни належить до найважливіших функцій держави і є справою всього народу»³⁸.

Простежуючи, починаючи з першої Конституції 1918 р. до наших днів, історичний розвиток радянського суспільства, особливо яскраво відмічається поглиблення й закріплення основ нашого суспільства і державного ладу, розгортання радянської демократії і прав особи. В цьому плані найбільш важливою частиною Конституції є розділ «Держава і особа», в якому яскраво втілено суть нашої соціалістичної демократії, її справжній гуманізм та інтернаціоналізм. В новій Конституції повніше сформульовані політичні права і свободи громадян СРСР, їх великі можливості участі в управлінні справами суспільства, велика увага приділяється їх думці; зафіксовано право трудящих оскаржувати незаконні дії службових осіб. Важливим у цьому зв'язку є співставлення росту прав і обов'язків, зафіксованих в Конституціях. В Конституції 1936 р. було 15 статей, присвячених цим питанням, в новій Конституції — 37 статей. Збільшення йде за рахунок більш детальної регламентації прав, свобод і обов'язків громадян.

Головний напрямок того нового, що вони містять — це те, що дає політико-правову базу для дальшого вдосконалення і зміцнення демократії розвинутого соціалістичного суспільства, прав і свобод трудящих.

Серед них — найважливіше конституційне право участі громадян в управлінні державними і суспільними справами. Воно яскраво підтверджує приналежність влади народу. Громадяни СРСР беруть участь у прийнятті рішень за територіальними, виробничими принципами і в трудових колективах, через різні органи й особисто.

Поряд з випробуваними формами — всенародних обговорень найважливіших політичних документів у Конституції законодавчо закріплюється і такий інститут народовладдя, як референдум — всенародне голосування.

Знайшли свій дальший розвиток демократичні принципи формування і діяльності Рад. У найповновладніших державних органах — Радах — питання вирішуються представниками народу. Більш як 2,2 млн. депутатів Рад³⁹, дві третини з яких робітники і селяни. У діяльності громадських органів — Радах беруть участь близько 30 мільйонів чоловік⁴⁰. Профспілки об'єднують понад 113 млн. чол. і інші громадські організації об'єднують мільйони радянських людей.

Основний Закон встановлює, що Верховна та місцеві Ради становлять єдину систему органів державної влади, політичну основу загальнонародної держави. «Діяльність Рад народних депутатів, — записано в статті 94-й, — будується на основі колективного, вільного, ділового обговорення і вирішення питань, гласності, регулярної звітності виконавчих і розпорядчих органів, інших створюваних Радами органів перед Радами та населенням, широкого залучення громадян до участі в їх роботі»⁴¹.

³⁷ Див.: «Правда», 16 червня 1977 р.

³⁸ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 14, ст. 31.

³⁹ «Новое время», 1977, № 26, стор. 20.

⁴⁰ «За рубежом», 1977, № 24, стор. 2—3.

⁴¹ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 33, ст. 94.

Будь-яка Рада є часткою всенародної влади, провідником загальнодержавних інтересів і рішень. Вона наділена повноваженнями вирішувати всі питання, що в її компетенції, виходячи із загальнодержавних інтересів та інтересів громадян.

В цьому знаходить вираз принцип єдності вищих і місцевих органів влади, вираз головної суті Рад — опора верховної влади на ініціативу місцевих її органів. Вони об'єднують народні маси, втілюють нерозривний зв'язок влади з народом. «...Ради, — говорив товариш Л. І. Брежнев, — це жива, рухлива організація народу, яка постійно оновлюється... В умовах зрілого соціалізму робота Рад ще повніше повинна увібрати в себе боротьбу за підвищення ефективності виробництва, за виконання наміченої партією широкої соціальної програми, за розвиток усіх сторін нашої соціалістичної демократії...»⁴².

Загальнонародний характер соціалістичної демократії відображається в діяльності Рад, через які люди праці залучаються до постійної і неодмінної, до того ж вирішальної участі, в демократичному управлінні державою і, насамперед, до виборів Рад народних депутатів усіх ступеней, як найбільш представницьких органів народовладдя. Це дуже важливий напрям радянської демократії, але її сутність і розвиток цим не вичерпується.

Роль Рад підвищується тим, що перед ними відповідальні і підзвітні всі органи управління і службові особи, вони ж, як записано в Конституції, мають звітувати перед Радами і населенням, трудовими колективами і зборами трудящих за місцем проживання. Сутність і розвиток демократії цим, звичайно, не обмежується. «Соціалістична демократія, — підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», — це єдність прав і обов'язків, справжньої свободи і громадської відповідальності, гармонійне поєднання інтересів суспільства, колективу і особи»⁴³. Це широке, всеохоплююче поняття включає різносторонній комплекс соціально-економічних прав і свобод, які забезпечуються матеріальними гарантіями.

Соціалістична демократія пронизує всі сфери нашого суспільства, соціалістичного способу життя; все суспільне, економічне, політичне і духовне життя нашого суспільства; вона втілює нерозривність інтересів особи і держави, соціальну та ідейно-політичну єдність народу, всіх класів і соціальних груп; вона створює умови для творчої праці і всебічного розвитку особистості, вона служить справі будівництва комунізму, дальшому вдосконаленню і зміцненню демократичних основ нашої загальнонародної держави, яка в нових історичних умовах продовжує велику місію держави диктатури пролетаріату — забезпечення дедалі ширшої участі трудящих в управлінні всіма справами суспільства.

Глибокий демократизм соціалістичного ладу знайшов свій вияв: у всенародній підтримці внутрішньої і зовнішньої політики КПРС, у дедалі зростаючій політичній і трудовій активності народних мас, у величезному розмахі соціалістичного змагання, у русі за комуністичне ставлення до праці в процесі створення матеріально-технічної бази комунізму, у русі за професійну і загальну освіту, за піднесення культури і виховання людей у дусі комуністичної свідомості — в усьому, що ми називаємо радянським способом життя.

Постійно зростає соціальна активність трудящих, в якій виражається їх громадянська позиція, почуття господаря країни і відповідаль-

⁴² «Радянська Україна», 18 червня 1977 р.

⁴³ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, стор. 13.

ності за її успіхи. Зміст закріпленого в Конституції генерального курсу в цій галузі проіннятий величезною турботою про людину, про задоволення її зростаючих матеріальних і духовних потреб, про створення найсприятливіших умов для виявлення і розквіту здібностей людини. Конституція гарантує права на вільний вибір професії за вподобанням і нахилами. В ній юридично закріплений розвиток прав і свобод громадян, закріплюються їх гарантії.

В Конституції 1936 р. говорилося про право на матеріальне забезпечення на випадок хвороби або втрати працездатності. В новому Основному Законі це питання ставиться ширше.

Радянським людям гарантується право на охорону здоров'я. Воно забезпечується регулярними профспілковими відпустками, розширенням мережі санаторіїв, будинків відпочинку, безплатною медичною допомогою, пенсійним забезпеченням у старості та ін. З усіх гарантій конституційних прав необхідно відмітити вперше введене до Конституції право громадян на житло (ст. 44). Це, зрозуміло, не означає, що такого права не мали громадяни СРСР раніше. Але, послідовно втілюючи в життя принципи «Все для людини, все для її блага!», Радянська держава піднесла це право громадян до конституційного рангу, визначивши гарантії його реалізації. Наскільки успішно це здійснюється можна судити хоча б з такого факту. Якщо в 1936 р. в СРСР було збудовано 14,9 млн. кв. м житла, то в 1977 р. житлофонд становив 110 млн. кв. м. У той час, коли найбагатша країна капіталу — США не може забезпечити своїх громадян ні житлом, ні працею, ні іншим найнеобхіднішим для нормального життя людини⁴⁴. Але буржуазних ідеологів це мало цікавить. «У них одна мета: — говорив тозариш Л. І. Брежнєв, — перешкодити зростанню впливу соціалізму на умиллюдей, посіяти будь-якими засобами недовір'я і неприязнь до нього. Звідси шаблонні вигадки, безсоромні фальсифікації і пряма брехня про Радянський Союз у розрахунку на слабку обізнаність аудиторії, на легковірність читачів, слухачів, глядачів. Звідси і тенденції не стільки інформувати про нову Радянську Конституцію, скільки перекрутити її зміст, применшити її значення, а по можливості і просто замовчати найважливіші її положення»⁴⁵.

Але трудящі всього світу не раз переконувалися і переконуються, що тільки соціалізм може забезпечити істинні права і свободи громадян. Тільки загальнонародна держава може не на словах, а на ділі втілювати в життя принципи «Турбота всіх про благо кожного і турбота кожного про благо всіх».

Основний Закон розширює реальні можливості застосування громадянами своїх творчих сил, здібностей та обдарувань, свободу наукової, технічної творчості та ін. Ці конституційні гарантії різноманітних прав радянських людей сприяють новому могутньому піднесенню економіки, науки і культури, поліпшенню умов життя людей. В Основному Законі підкреслюється нерозривний зв'язок прав і обов'язків радянських громадян, наголошується, що широкі громадянські права і свободи реалізуються тим повніше, чим вище почуття відповідальності людини, чим добросовісніше вона виконує свої обов'язки перед суспільством.

У новій Конституції СРСР ширше представлені права і обов'язки громадян. «Використання громадянами прав і свобод, — говориться в

⁴⁴ Див.: «За рубежом», 1977, № 32, стор. 12.

⁴⁵ Л. І. Брежнєв. Про проект Конституції (Основного Закона) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення, стор. 18.

статті 39-й, — не повинно завдавати шкоди інтересам суспільства і держави, правам інших громадян»⁴⁶.

Політичні свободи закріплені у відповідності з інтересами трудящих і з метою зміцнення соціалістичного ладу. Виконання своїх обов'язків перед державою — це насамперед добросовісно працювати, зміцнювати могутність Радянської Батьківщини, бути готовим будь-якої хвилини стати на її захист, берегти і примножувати багатства народу, охороняти природу, бути непримиреним до будь-яких проявів ворожої нашому ладу ідеології, до всього того, що заважає радянським людям будувати комунізм.

Чим активніше і ефективніше громадяни будуть виконувати свої обов'язки, тим могутнішою стає наша держава, тим більші можливості розширювати коло прав і свобод і їх гарантії.

У спеціальних розділах Конституції СРСР закріплена структура державної влади побудови державного апарату. Що стосується його структури, то вона залишається майже без змін. Але знайшли своє обґрунтування ряд дуже важливих питань спеціальних галузей знань, що викликає значний науковий інтерес.

Конституція — це юридична база — основа дальшого вдосконалення і розвитку законодавства в країні. Оскільки Конституція — це закон, що має найвищу юридичну силу, то це означає, що всі рішення, які приймаються державними органами в країні зверху донизу, повинні відповідати духу і принципам Конституції.

В Основному Законі вказується, що вся діяльність державних і громадських організацій і громадян будується відповідно до Конституції. Ради всіх ступенів і громадяни СРСР повинні проявляти турботу про суворе і неухильне виконання радянських законів.

В Конституції зафіксовано, що всі органи державної влади і управління вирішують завдання пролетарської державності, будуть відповідно до цього розвиватися більш інтенсивно на основі демократичних принципів. Реалізація положень Конституції підніме на якісно новий рівень всю державну і громадську діяльність, всю роботу органів влади й управління.

На відміну від Конституції 1936 р., у якій був розділ «Державний устрій», у нинішній Конституції цей розділ дістав назву «Національно-державний устрій СРСР». У ньому пояснюється суть нашої союзної держави: «Союз Радянських Соціалістичних Республік — єдина багатонаціональна держава, утворена на основі принципу соціалістичного федералізму, в результаті вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних радянських соціалістичних республік.

«СРСР уособлює державну єдність радянського народу, згуртовує всі нації і народності з метою спільного будівництва комунізму»⁴⁷.

В Основному Законі представлені величезної важливості положення про розвиток національних відносин на майбутнє. Необхідно підкреслити, що це насамперед діалектичний процес, який виражається в дальшому розвитку і зближенні націй і народностей нашої країни і зміцненні єдиної багатонаціональної держави. Закріплюючи законодавчо необхідність зміцнення економічної та ідейно-політичної основи спільності націй і народностей, Конституція гарантує їм можливість користуватися рідною мовою і мовами інших народів СРСР. «Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав, — говориться в статті 36-й, —

⁴⁶ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 18, ст. 39.

⁴⁷ Там же, стор. 26, ст. 70.

встановлення прямих чи непрямих переваг громадян за расовими і національними ознаками, так само як і всяка проповідь расової або національної винятковості, ворожнечі або зневаги — караються за Законом»⁴⁸.

Яскравим виявом рівноправності всіх народів нашої країни є те, що згідно до статті 34-ї Конституції усі громадяни СРСР є рівними перед Законом незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин. Важливим принципом здійснення ленінської національної політики у нашій країні є те, що закони СРСР, постанови та інші акти Верховної Ради СРСР публікуються мовами союзних республік (ст. 116). Судочинство провадиться мовою союзної або автономної республіки, автономної області, автономного округу або мовою більшості населення даної місцевості. Особам, що беруть участь у справі і не володіють мовою, якою провадиться судочинство, забезпечується право повного ознайомлення з матеріалами справи, участь у судових діях через перекладача і право виступати в суді рідною мовою (ст. 159).

СРСР уособлює державну єдність радянського народу, згуртовує всі нації і народності для спільного будівництва комунізму.

Нова Конституція СРСР збагатить загальну скарбницю світового комунізму, послужить зміцненню єдності його рядів і дальшому зростанню його впливу на революційний розвиток світу, вона є ще одним свідченням переваг найсправедливішого в сучасну епоху соціалістичного ладу, який переконливо демонструє переваги його демократії і способу життя.

Історія неспростовно свідчить, що реальний соціалізм — велике матеріальне, політичне і моральне надбання не лише того робітничого класу, який прийшов до керівництва суспільством у своїй країні. Це — велике досягнення всього міжнародного робітничого класу. Захист його — інтернаціональний обов'язок кожного з народів. Положення Конституції розвинутого соціалізму і будівництва комунізму має величезне міжнародне значення. Його втілення в життя матиме глибокий довготривалий революціонізуючий вплив за межами СРСР в усіх куточках планети. Конституція послужить могутнім стимулом у боротьбі робітничого класу в союзі з трудящими всього світу за свободу, демократію, міцний мир і соціалізм.

А. А. Бородин

МАНИФЕСТ ЭПОХИ СТРОИТЕЛЬСТВА КОММУНИЗМА

Резюме

В статье рассматриваются величественные достижения советского народа, достигнутые под руководством Коммунистической партии за шестьдесят лет Советской власти и нашедшие свое концентрированное выражение в новой Конституции СССР.

⁴⁸ Там же, стор. 17, ст. 36.

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

В. К. ВАСИЛЕНКО (Київ)

ІДЕЙНО-ВИХОВНА РОБОТА ПАРТІЇ — ВАЖЛИВИЙ ФАКТОР ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ СОЦІАЛІСТИЧНОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ

Велика Жовтнева соціалістична революція поклала початок новій історичній епосі в житті людства — епосі революційного оновлення світу, переходу до соціалізму і комунізму. Вона відкрила шлях «...до створення на землі нового типу цивілізації»¹. Глибоко революційна перебудова економічних, соціально-політичних і духовних основ життя суспільства, здійснювана радянським народом під керівництвом Комуністичної партії протягом шестидесяти років, завершилась створенням в нашій країні розвинутого соціалізму. І одним з найголовніших підсумків пройденого шляху є утвердження нового, соціалістичного способу життя, що проникнутий духом дійсного гуманізму, колективізму, товарищескості, згуртованості, дружби усіх націй і народів². Будучи новою формою суспільних і особистих відносин людей, соціалістичний спосіб життя виражається у повсякденній трудовій діяльності, в суспільному житті і побуті. Суттєвою його рисою виступає політична активність і усвідомлений громадянський обов'язок членів соціалістичного суспільства.

Формування, становлення і дальший розвиток соціалістичного способу життя — планомірний процес. Це, однак, не заперечує його об'єктивного характеру, що визначається вдосконаленням продуктивних сил і виробничих відносин. Разом з тим історичний досвід підтверджує, що тільки при соціалізмі створюється реальна можливість цілеспрямованого впливу суспільства на формування і даліше вдосконалення способу життя всіх його трудівників.

Марксизм-ленінізм розглядає суспільний розвиток діалектично, як природно-історичний процес, якому притаманні об'єктивні закономірності. Водночас він здійснюється під відповідним впливом суб'єктивного фактору — революційної енергії та ініціативи мас, класів, партій, а також окремих осіб, що відображають потреби суспільного розвитку. Найголовнішим суб'єктивним фактором, основною політичною, керівною силою будівництва нового суспільства, формування і розвитку соціалістичного способу життя виступає Комуністична партія.

Духовні цінності нового способу життя, переконання людей, їх свідомість і погляди, що функціонують у суспільстві, формуються під від-

¹ Л. І. Брежнев. Великий Жовтень і прогрес людства, К., 1977, стор. 5.

² Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 98.

повідним впливом соціального середовища, взаємодією об'єктивних умов і суб'єктивних факторів.

У формуванні духовного світу людини важливу роль відіграють економіка і політика, ідеологія і мораль, право, культура, система навчання і виховання, побут. Але люди — не пасивний об'єкт, не автоматичний продукт обставин, а історичні діючі особистості з притаманними для них певною метою, інтересами, ідеалами. І в тій же мірі, в якій вони розвивають продуктивні сили, реалізують усвідомлену мету, змінюють умови свого життя, оновлюють той світ багатств, що створюють, вони оновлюють і самих себе³.

Зміна об'єктивних умов не призводить до автоматичної зміни суспільної свідомості людей, їх поглядів та дій. Марксизм-ленінізм вчить, що політична, революційна свідомість людей, їх ідейна переконаність, найкращі моральні риси не виникають стихійно, а виробляються, формуються в результаті пропаганди революційної теорії, суспільних та природничих знань, цілеспрямованої ідейно-виховної роботи. Провідна роль у формуванні і правильній орієнтації суспільної та індивідуальної свідомості належить партії комуністів. Проводячи науково обгрунтовану політику, Комуністична партія активно впливає на вдосконалення економічного базису і надбудови, спрямовує духовне життя суспільства, надає діяльності мас свідомого характеру. В яких би умовах не відбувалась діяльність партії, які б революційні завдання вона не розв'язувала, для неї неухитною було і є ленінське положення: розвинення свідомості мас залишається завжди базою і головним змістом всієї партійної роботи⁴.

Соціалістичний спосіб життя в нашій країні формувалася, утверджувався не стихійно, а внаслідок планомерно організованої, свідомої творчості мільйонних мас трудящих, керованих Комуністичною партією, внаслідок цілеспрямованої діяльності партійних організацій по вихованню на основі соціально-економічних перетворень кожного члена соціалістичного суспільства в дусі комуністичної ідеології і моралі, на ідеях марксизму-ленінізму.

Досвід будівництва соціалізму і комунізму яскраво підтверджує, що формування способу життя — це процес, який передбачає постійний взаємозв'язок соціально-економічного розвитку і адекватних йому змін у свідомості людей. Тому формування способу життя виступає як двуетапне завдання: з одного боку — це створення, розвиток і всебічне вдосконалення соціалістичного способу виробництва і суспільно-політичного устрою, з другого — це виховання нової людини — людини з високими комуністичними ідеалами, активного будівника нових людських відносин, нового, комуністичного співжиття⁵.

Утвердження соціалістичного способу життя, першою історичною формою якого є радянський спосіб життя, — це результат глибоких революційно-економічних перетворень в усьому суспільному устрої. В той же час в його формуванні і розвитку особливу роль відіграла і відіграє характерна лише для соціалістичного ладу добровільна і свідома участь трудящих в суспільно-політичному житті країни, духовна активність людей. Це означає, що утвердження і даліше вдосконалення соціалістичного способу життя неможливе без ідейно-виховної роботи, яку проводять Комуністична партія, Радянська держава, всі громадські організації трудящих.

³ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Сочинения, т. 46, ч. II, стор. 222.

⁴ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 13, стор. 352—353.

⁵ Див.: В. В. Щербинский. XXV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и формировании нового человека, М., 1977, стор. 23.

Ідейно-виховна робота — це цілеспрямований вплив партії, соціалістичної держави на спосіб життя класів, соціальних груп, окремих індивідів, що базується на марксистсько-ленінській теорії. Вона являє собою комплекс взаємопов'язаних принципів, напрямів, засобів, форм і методів, спрямованих на формування ідейних і моральних рис особи комуністичного суспільства, передбачає послідовний, скоординований, цілеспрямований та диференційований вплив на маси, забезпечення перетворення в життя основних цілей та завдань комуністичного виховання і тим самим стає необхідним фактором зміни способу життя всього суспільства.

У формуванні і вдосконаленні способу життя ідейно-виховна робота партії, як і вся система комуністичного виховання, виконує свої специфічні функції, зокрема, світоглядну і регулятивну. Перша полягає у тому, що вона утверджує у способі життя радянських людей ідеї марксизму-ленізму — найпередовішої, найреволюційнішої ідеології, орієнтує членів суспільства на духовні цінності комунізму. Регулятивна функція виявляється у тому, що на її основі, на принципах і нормах комуністичної моралі базується практична поведінка людей, їх діяльність у сфері праці і побуту. Найважливішими функціями ідейно-виховної роботи є підвищення знань, розвиток свідомості трудящих до рівня наукового світогляду шляхом пропаганди революційної теорії, політичної освіти, а також організація, мобілізація мас на здійснення політики партії та Радянської держави. В. І. Ленін підкреслював, що ідейно-виховна робота повинна не тільки сприяти політичній освіті мас, а й закликати їх до конкретних дій. Ці два завдання Володимир Ілліч розглядав у нерозривній єдності і вимагав «...виховувати маси неухильно до революційного світогляду і революційної дії...»⁶.

На основі цих ленінських положень, їх творчого розвитку Комуністична партія Радянського Союзу неодноразово підкреслювала, що успішне просування вперед по шляху комуністичного будівництва, формування і розвитку соціалістичного способу життя значною мірою залежить від багатства духовного життя радянського суспільства, високого ступеня свідомості мас, їх ідейності, переконаності, ініціативи і відповідальності. Чим багатший духовний світ та глибша ідейна переконаність радянських людей, тим вища їх політична і трудова активність у боротьбі за торжество комуністичних ідеалів. XXV з'їзд КПРС зокрема наголосив, що партія вважає своєю постійною турботою виховання комуністичної свідомості, готовності, волі і вміння будувати комунізм⁷.

Політика, зусилля Комуністичної партії постійно спрямовувалися і спрямовуються на створення відповідних матеріальних і духовних умов, в яких найуспішніше проходив би процес формування і дальшого вдосконалення соціалістичного способу життя під відповідним впливом ідейно-виховної роботи. При її проведенні партія завжди враховувала і враховує реальний стан об'єкту виховання, його соціальний досвід і реальний спосіб життя, здійснює конкретно-історичний підхід до підготовки різних соціальних і вікових груп до вимог соціалістичного способу життя.

В. І. Ленін вчив ставитися до формування соціалістичних ідейно-моральних якостей трудящих, до утвердження нового життєвого укладу як до складного, багатогранного і тривалого історичного процесу, який ускладнюється наявністю великої кількості стійких, що передаються з покоління в покоління, навичок, звичок, стереотипів масової свідомості.

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 406.

⁷ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 80.

Трудящі, писав Володимир Ілліч в перші роки Радянської влади, «...будують нове суспільство, не перетворившись у нових людей, які чисті від бруду старого світу, а стоячи по коліна ще в цьому бруді... Було б глибокою утопією думати, що це можна зробити негайно. Це було б утопією, яка на практиці тільки відсунула б царство соціалізму на небеса»⁸. Це свідчить про те, що становлення і розвиток соціалістичного способу життя пов'язаний з тривалим процесом зміни поглядів, переконань і звичок людей. В. І. Ленін наголошував на необхідності поєднувати світоглядні, моральні, естетичні та інші сторони виховання нової людини з будівництвом соціалістичного суспільства, розвитком його матеріально-технічної бази, соціалістичної демократії, культури.

Шестидесятирічний досвід існування Радянської держави, практична діяльність Комуністичної партії підтвердили життєвість цієї ленінської вимоги. Як зазначив Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев у доповіді на урочистому засіданні, присвяченому 60-річчю Великого Жовтня, «...закономірним продовженням політичної революції в нашій країні стала революція культурна»⁹. Дійсно, потрібні були докорінні суспільно-політичні перетворення, зокрема проведення соціалістичної індустріалізації, колективізації сільського господарства, здійснення культурної революції, повсякденна багатогранна організаційна, ідейно-виховна робота ленінської партії і Радянської держави для суттєвої зміни духовного обличчя мільйонів людей, утвердження соціалістичної свідомості нових принципів моралі, нових якісних рис соціалістичного способу життя.

Діяльність Комуністичної партії по революційному перетворенню суспільства, по формуванню соціалістичного способу життя з особливою повнотою втілювалась у вихованні нової людини. Основи її становлення партія заклала задовго до завоювання пролетаріатом політичної влади, формуючи політичну і моральну свідомість робітничого класу, трудящих мас у битвах проти царизму і капіталізму. Радянська людина гартувалася в горнилі першої у світі переможної соціалістичної революції, у боротьбі за утвердження і захист влади Рад, в гігантській роботі по створенню соціалістичного суспільства, в захисті Батьківщини від фашистської навали, в напруженій праці післявоєнних років, у будівництві комуністичного суспільства.

Головним наслідком всієї діяльності партії є те, що в нашій країні за роки Радянської влади вирости покоління людей, чие моральне обличчя характеризується такими рисами, як комуністична ідейність і переконаність, колективізм, товариська взаємодопомога, самовіддана праця на користь суспільству, турбота про збереження та примноження суспільного багатства, високе усвідомлення свого громадського обов'язку, радянський патріотизм та соціалістичний інтернаціоналізм, тобто утвердження тих рис, які є невід'ємними гранями соціалістичного способу життя і увійшли в плоть і кров нашої дійсності. У постанові ЦК КПРС про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції зазначено: **«У ході революційного творення і боротьби за свободу, в буднях соціалістичного будівництва формувалась і гартувалась радянська людина. Своїми трудовими подвигами і творчими звершеннями, героїчною стійкістю і мужністю в суворих випробуваннях Великої Вітчизняної війни, безкорисливим піклуванням про долю братів по класу в усьому світі радянська людина довела свою глибоку відданість ідеалам комунізму, свій полум'яний патріотизм і інтернаціоналізм. Вона поєднує в собі ідейну переконаність і величезну життєву енергію,**

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 429.

⁹ Л. І. Брежнев. Великий Жовтень і прогрес людства, стор. 7.

постійне прагнення до висот знання і культури, почуття колективізму і товариської взаємодопомоги. Радянська людина палко любить свою соціалістичну Батьківщину. Змістом усього її життя стала натхненна праця в ім'я комунізму»¹⁰.

Десятиріччями цілеспрямованої та активної ідейно-виховної роботи партії, боротьби за нову людину, за формування і утвердження моральних рис радянського способу життя, зусиллями не одного покоління комуністів набуто досвід неминущого значення для сучасної практики комуністичного будівництва, ідейно-політичного виховання трудящих. «Цей досвід, — вчив В. І. Ленін, — не забудеться... Цього досвіду відняти не можна. Він увійшов в історію, як завоювання соціалізму, і на цьому досвіді майбутня міжнародна революція споруджуватиме свою соціалістичну будову»¹¹. Володимир Ілліч підкреслював, що «не можна навчитися розв'язувати свої завдання новими прийомами сьогодні, якщо нам вчорашній досвід не відкрив очей...»¹². В цих положеннях підкреслено органічний зв'язок сучасного і майбутнього з минулим, з якого випливає необхідність послідовності, спадкоємності в практичній діяльності партії. Тільки спираючись на все багатство народного досвіду, творчо використовуючи і збагачуючи його, можна успішно просуватися вперед, домогтися здійснення намічених планів будівництва нового суспільства, вдосконалення соціалістичного способу життя.

Історичний досвід КПРС яскраво підтверджує, що завжди, коли країна підходила до нового етапу свого розвитку, коли на чергу дня висувалися складніші економічні та соціально-політичні проблеми, невід'ємною частиною загального процесу вдосконалення суспільного життя виступала ідейно-виховна робота.

На шляху формування духовних цінностей радянського способу життя, нової людини пройдено не один етап і кожному з них відповідали конкретні виховні завдання, форми і методи роботи партії по їх реалізації. Ідейно-виховна робота партії здійснювалась в певних історичних рамках, враховуючи конкретні особливості, риси кожного періоду розвитку радянського суспільства. Але для кожного з них центральним завданням ідейно-виховної роботи було формування у найширших мас трудящих науково-матеріалістичного світогляду, соціалістичної свідомості та ідейності, виховання їх у дусі соціалістичної переконаності, відданості ідеалам комунізму, готовності не шкодуючи сил боротися за перетворення їх в життя.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції Комуністична партія приступила до здійснення складних і багатопланових завдань — найскладніших з усіх інших завдань соціалістичного перетворення суспільства. Необхідно було підвести маси до розуміння того, що інтереси суспільства відповідають і інтересам особи, виробити у трудящих переконання в необхідності працювати на загальну користь, перетворити його у звичну норму. Новий суспільний лад вимагав і нової моралі, нового ставлення людей до свого громадського обов'язку, свідомого додержання «...елементарних, віками відомих, тисячоліттями повторюваних в усіх прописах, правил співжиття...»¹³. Для того, щоб вони стали невід'ємною стороною суспільного життя, необхідно було їх перетворити на звичку людей. З завершенням цього процесу В. І. Ленін пов'язував перехід до соціалістичного способу життя, який

¹⁰ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977, стор. 12.

¹¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 360.

¹² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 196.

¹³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 33, стор. 85.

передбачав, що «...звільнені від капіталістичного рабства, від незліченних страхіть, дикостей, безглуздь, мерзот капіталістичної експлуатації, люди поступово *з в и к н у т ь* ...додержувати їх без насильства, без примусу, без підкорення...»¹⁴.

Складними і суперечливими були в перші роки Радянської влади умови для реалізації виховних завдань. Велика Жовтнева соціалістична революція піднесла країну на найвищий ступінь політичної організації суспільства. В економічному же устрої перепліталися розвинуті і найвідсталіші форми господарювання. Багатоукладності економіки відповідала не менша «багатоукладність» у свідомості, психології, звичках людей, що породжувалася класовою структурою післяреволюційної Росії. Процес формування нової людини проходив в умовах гострої класової боротьби. Труднощі посилювалися й тим, що розв'язання ідейно-виховних завдань починалося, а потім протягом багатьох років проходило в умовах двобою Країни Рад з капіталістичним світом.

Перехід до мирного будівництва соціалізму поставив і нові виховні завдання. Якщо в період громадянської війни, підкреслювалось на X з'їзді РКП(б) (1921 р.), наша партія змушена була орієнтуватися на безпосередньо бойові завдання, то тепер піднесення ідейно-політичного рівня членів партії з одночасним залученням їх до активної участі в загально-партійному житті стало центральним завданням дня поряд з посиленням впливу партії на безпартійні маси, зближення з ними¹⁵.

Всебічне обґрунтування змісту, головних напрямів і конкретних завдань ідейно-виховної роботи в період переходу від капіталізму до соціалізму міститься у Програмі РКП(б), прийнятій VIII з'їздом партії (1919 р.), в рішеннях X, XI, XII, XIII з'їздів, XI, XII, XIII Всеросійських конференцій РКП(б). Так, в резолюції XII з'їзду партії (1923 р.) з питань пропаганди, друку і агітації підкреслювалось, що партійні органи в центрі і на місцях повинні ставити одне й те ж завдання: готувати з робітника і селянина практичного трудівника революції, озброєного методами марксистського підходу до конкретних питань соціалістичного будівництва¹⁶.

Головне завдання ідейно-виховної роботи партії в період соціалістичного будівництва і формування соціалістичного способу життя полягало в активному впливові на свідомість мас, в об'єднанні і спрямуванні їх зусиль до однієї мети, у вихованні у робітничого класу, трудового селянства розуміння необхідності та вміння будувати і зміцнювати соціалізм. Партією була вироблена розгорнута програма організації пропаганди, політичної агітації, роботи на культурному фронті, ідеологічного наступу проти буржуазної ідеології.

Центральне місце в ідейно-виховній роботі партія відводила масовій пропаганді марксистсько-ленінської теорії, ленінізму. З перших днів Радянської влади партією була розгорнута робота по донесенню ідей, суті марксизму-ленінізму до свідомості широких мас трудящих, насамперед комуністів, тому що, виховуючи і загартовуючи політично членів партії, партія через них впливала на маси, несла їм свій досвід політичної боротьби, вчила застосовувати його в складних повсякденних умовах. XI з'їзд партії (1922 р.) поставив як першочергове завдання систематичне поглиблення марксистсько-ленінської освіти всіх комуністів. Вся робота партії спрямовувалась на формування у трудящих марксистсько-ленінського світогляду, соціальна функція якого у спосо-

¹⁴ Там же.

¹⁵ Див.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 2, стор. 209.

¹⁶ Див.: Там же, стор. 456.

бі життя полягає в утвердженні відповідної концепції життя, у виробленні високої ідейної переконаності, піднесенні творчої активності трудящих у боротьбі за перетворення в життя планів партії, ідеалів комунізму. На фундаменті комуністичного світогляду партія формувала і формує у трудящих такі характерні риси соціалістичного способу життя, як ідейність, інтернаціоналізм, колективізм, відповідальність особи.

Соціалістична свідомість робітничого класу, селянства, радянської інтелігенції утверджувалась в гострій ідеологічній боротьбі проти буржуазної та дрібнобуржуазної ідеології, психології і моралі, в ході критики ворожих марксизму-ленізму та помилкових політичних, філософських, естетичних та інших концепцій, носіями яких виступали залишки організацій меншовиків, есерів, анархістів, а всередині партії — троцькісти та інші антипартійні угруповання. Ця боротьба, цілеспрямована діяльність партії і Радянської держави по перебудові всього укладу суспільного життя, вихованню трудящих увінчалися тим, що здійснився корінний поворот у свідомості широких народних мас.

Два десятиріччя — від перемоги Великого Жовтня до повної побудови соціалізму в СРСР — були роками титанічної роботи партії по переробці свідомості і психології мільйонів людей, вихованню першого післяжовтневого покоління радянського народу. Для більшості радянських людей соціалістична ідеологія стала основою їх світорозуміння, поглядів і переконань. Висока ідейність перетворилась в один з головних мотивів практичної діяльності мас.

Найбільш характерна особливість докорінних змін в духовному обличчі людей полягала в глибокому проникненні у свідомість найширших мас трудящих ідеалів соціалізму. Вони були не тільки науковою теорією, революційною мрією, а й живою практикою, що втілювалась в реальних результатах, досягнутих в роки перших п'ятирічок, безпосередньо справою мільйонів людей, що вперше в історії будували нове суспільство. Партія домоглася цього завдяки тому, що в теорії, політиці, в організаційній та ідейно-виховній роботі чітко виражала інтереси і мету мас. Пафос творення, оптимізм, впевненість у своїх силах ставали характерними рисами покоління, яке взяло на себе нелегку справу будівництва соціалістичного суспільства, рисами нового способу життя. В цьому велику роль відіграла робота партії по вихованню у радянських людей нового ставлення до праці, розуміння її суспільного значення. В перші роки Радянської влади Комуністична партія і Радянський уряд прийняли ряд рішень з питань правильної організації праці та її охорони. Серед них декрети про 8-годинний робочий день, тривалість і розподіл робочого часу, про організацію інспекції праці, про встановлення для робітників щорічних відпусток, перший кодекс законів про працю.

Комуністична партія спрямовувала свої зусилля в галузі трудового виховання на те, щоб включити кожну людину в суспільно корисну працю, забезпечити неухильне піднесення продуктивних сил радянського суспільства і розвиток кожної окремої особи, виховати нове ставлення до праці. Партія розглядала виробничу, трудову діяльність мас як основну умову політичного, класового виховання усіх членів радянського суспільства, утвердження в свідомості людини таких якостей, як робітнича честь і совість, готовність віддати усі свої сили, знання і досвід на благо суспільству, вміння розглядати свою трудову діяльність як вищу форму участі у розв'язанні загально-державних завдань, відчувати себе повновласним господарем країни, який відповідає за її сучасне і майбутнє.

Всі форми і засоби ідейно-виховної роботи партії в галузі трудового виховання спрямовувались на повне розкриття творчих сил, талантів, енергії і ентузіазму кожної людини, виховання дбайливого ставлення до засобів виробництва, своєї праці та її результатів, на розвиток відносин колективізму, співробітництва, взаємодопомоги в процесі праці, на зміцнення трудової дисципліни, посилення відповідальності трудящих за загальну справу як найважливіших рис соціалістичного способу життя. Ідейно-виховна робота партії сприяла значному зростанню свідомості трудящих мас, їх творчої активності. Свідченням цього є зародження і розгортання соціалістичного змагання в нашій країні, яке в свою чергу виступає важливим засобом формування таких рис соціалістичного способу життя, як колективізм, взаємодопомога, трудовий героїзм.

Таким чином, цілеспрямована і повсякденна ідейно-виховна робота партії сприяла утвердженню нового типу відносин між людьми — відносин колективізму, взаємодопомоги, органічному злиттю у свідомості радянської людини соціалістичного патріотизму і інтернаціоналізму, вихованню високого почуття дружби братерських народів СРСР, розумінню необхідності захисту завоювань соціалізму. В біографію нового покоління епоха соціалізму вписала такі моральні риси, як працьовитість, відповідальність, наполегливість, трудовий героїзм, сміливість, мужність, витримка і рішучість у подоланні труднощів. Разом з цим для радянської людини став характерним гуманізм у самому високому його розумінні, справедливість, чуйність, чесність. Всі ці риси духовного, ідейно-політичного, морального обличчя радянської людини не вичерпують всього їх багатства та різноманітності. В наступний історичний період розвитку нашої країни якості нової соціалістичної особистості отримали свій дальший розвиток, наповнювались все більш глибоким змістом.

Духовні якості людей найповніше розкриваються в період крутих історичних поворотів, в ході великих звершень і класових битв. В процесі цих подій перевіряється міцність політичних і моральних поглядів, глибина світогляду, ідейних переконань. Такою всебічною, суворою перевіркою радянських людей стала Велика Вітчизняна війна 1941—1945 років. Війна вимагала рішучих змін у всіх сферах суспільного життя. Для більш успішного розв'язання воєнно-господарських і політичних завдань Комуністична партія перебудувала і свою ідейно-виховну роботу, повністю підпорядкувавши її проблемам воєнного часу.

Для ідейно-виховної роботи партії в роки Великої Вітчизняної війни було характерне постійне нарощування обсягу і змісту, розширення форм і методів роботи стосовно умов і конкретних етапів війни. В цей період самим життям на перший план висувалися питання воєнно-патріотичного виховання, готовності захищати соціалістичну країну, виконати найвищий обов'язок перед Батьківщиною — відстояти її свободу і незалежність, розгромити ворога. У повсякденній практичній діяльності Центрального Комітету КПРС, усіх партійних організацій яскраво виявилася політична цілеспрямованість, з якою продовжувалась велика справа виховання радянських людей, формування моральних цінностей соціалістичного способу життя. Завдяки цьому ідейність і патріотизм радянських людей втілились у масовому героїзмі на фронті і в тилу. Колективістські якості розвинулись в широку взаємopідтримку і самовідданість, дружба народів сцементувалась з інтернаціональною місією, єдність партії і народу отримала своє переможне втілення.

Після всесвітньо-історичної перемоги радянського народу в Великій Вітчизняній війні перед країною постали нові завдання в галузі еко-

номіки, політики, виховання. Всі вони виступали як єдине ціле, взаємно доповнюючи одне одного. Розв'язання господарсько-політичних проблем вимагало посилення ідейно-виховного впливу на маси. У відповідності з новими умовами і завданнями найшвидшої відбудови зруйнованого війною народного господарства країни вносилися зміни у зміст і завдання ідейно-виховної роботи партії, яка розглядалася як важлива і обов'язкова умова загального піднесення творчості мас, їх суспільно-політичної і трудової активності у відбудові народного господарства країни і завершенні соціалістичного будівництва. Головне призначення виховної, агітаційно-пропагандистської роботи полягало в тому, щоб роз'яснити трудящим зміст розроблених партією і Радянським урядом заходів, домогтися засвоєння їх масштабів, соціально-політичної значимості, забезпечити загальнонародну участь в їх здійсненні.

У післявоєнний період, як і завжди, для більшості радянських людей характерною рисою була висока суспільно-політична і трудова активність, глибока ідейна переконаність, єдність загальнодержавних і особистих інтересів, розуміння величчя історичної перемоги над фашизмом, яка піднесла на небувалу висоту авторитет і міжнародне значення Радянської держави. В характері радянських людей, в способі їх життя під впливом ідейно-виховної роботи все більше утверджувалось поєднання національної гордості, патріотизму і інтернаціоналізму. Комуністична партія всіляко розвивала і вдосконалювала найкращі якості соціалістичної особистості, що розширило основи для виховання всебічно і гармонійно розвиненої особи.

Таким чином, головний зміст і спрямованість багаторічної ідейно-виховної роботи партії по формуванню моральних рис, духовних цінностей людини соціалістичного суспільства полягали в підготовці умов для формування і утвердження соціалістичного способу життя, для розгортання комуністичного будівництва в нашій країні.

Виконанням завдань післявоєнних п'ятирічок, рішень з'їздів партії і Пленумів ЦК КПРС завершився в СРСР процес соціалістичного будівництва. Країна вступила в період розвинутого соціалізму. Наше розвинуте соціалістичне суспільство, говориться в новій Конституції СРСР, «це — суспільство високої організованості, ідейності і свідомості трудящих — патріотів і інтернаціоналістів»¹⁷. Разом з тим, розвинутий соціалізм створює найсприятливіші умови для втілення в життя ідеалів комунізму, активізації ідейно-виховної роботи на якісно вищому рівні, для вдосконалення і дальшого розвитку соціалістичного способу життя.

Головний зміст, завдання і напрями ідейно-виховної роботи в умовах розвинутого соціалізму визначені у Програмі партії, прийнятій XXII з'їздом КПРС (1961 р.), в рішеннях XXIII, XXIV та XXV з'їздів партії, Пленумів ЦК КПРС, постановах Центрального Комітету партії з питань ідеологічної роботи, прийнятих в останні роки. На їх основі в сучасних умовах здійснюється великий комплекс заходів, що сприяють формуванню наукового, марксистсько-ленінського світогляду у всіх радянських людей, формуванню нового, комуністичного ставлення до праці і суспільної власності, почуття гордості за свою соціалістичну Батьківщину, за великі звершення нашого народу, вихованню їх в дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, непримиренності до буржуазної ідеології, будь-яких проявів націоналізму, шовінізму, боротьби з пережитками минулого у свідомості і поведінці людей. Вся ідейно-виховна робота спрямовується на успішне втілення

¹⁷ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1977, стор. 4.

в життя політики КПРС в галузі економічного, соціального та духовного розвитку радянського суспільства, на дальше утвердження і розвиток найважливіших духовних цінностей соціалістичного способу життя.

З кожним новим етапом розвитку нашої країни зростають вимоги до людської особистості, рівня її знань, культури, до її ідейних, політичних, моральних, професійних якостей, що закономірно ускладнює ідейно-виховні завдання партії. XXV з'їзд КПРС підкреслив, що ті якісні зміни, які відбулися у внутрішньому житті країни і на міжнародній арені, ставлять на порядок денний все нові і нові, більш складні і відповідальні завдання перед ідейно-виховною роботою партії¹⁸.

Зрілий соціалізм створює дедалі найсприятливіші умови для втілення в життя ідеалів комунізму, зміцнення і розвитку переваг і все-світньо-історичних завоювань радянського способу життя. Комуністична партія виходить з того, що формування, розвиток і дальше вдосконалення соціалістичного способу життя безпосередньо залежить від рівня ідеологічної, виховної роботи, від всезростаючого ідейно-морального, духовного потенціалу радянського народу. «Для всіх сфер життя і розвитку нашого суспільства, — говорив Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, — дедалі більшу роль відіграватиме рівень свідомості, культури, громадянської відповідальності радянських людей. Виховувати в людині спрямованість до високих суспільних цілей, ідейну переконаність, справді творче ставлення до праці — це одне з найбільш першорядних завдань. Тут проходить дуже важливий фронт боротьби за комунізм, і від наших перемог на цьому фронті дедалі більше залежатиме і хід економічного будівництва, і соціально-політичний розвиток країни»¹⁹.

Характерним для ідейно-виховної роботи партії в умовах розвинутого соціалізму є те, що вона значно активізувалась, проводиться більш цілеспрямовано, тісніше пов'язується з життям, з конкретними завданнями комуністичного будівництва. Її особливістю стало розширення рамок і поглиблення вивчення марксистсько-ленінської теорії, зростання інтересу радянських людей до ленінської теоретичної спадщини, документів партії, диференційований підхід до питань політичної освіти і проведення масово-політичної роботи. Як зазначається в матеріалах XXV з'їзду КПРС, найважливішою особливістю розвитку суспільної свідомості на сучасному етапі є масове вивчення марксизму-ленізму²⁰.

На активізацію ідейно-виховної роботи впливають такі фактори, як високі темпи зростання економіки, добробуту нашого народу, процес зближення класів, зміцнення дружби народів СРСР, цілеспрямована зовнішньополітична діяльність КПРС і Радянської держави, яка забезпечує успішну реалізацію конструктивної Програми миру, збереження мирних умов для будівництва комунізму в нашій країні і дальшого розвитку соціалістичного способу життя. Комуністична партія повсякденно формує відповідні матеріальні і духовні умови, які у своїй сукупності забезпечують виховання нової людини, зміцнення духовних цінностей нового способу життя. «Це стосується насамперед, — зазначив на XXV з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев, — дальшого підвищення добробуту радянських людей, поліпшення умов їх праці і побуту, значного прогресу охорони здоров'я, освіти, культури — всього, що сприяє формуванню нової людини, всебічному розвитку особи, удосконаленню соціалістичного способу життя»²¹.

¹⁸ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 83.

¹⁹ Л. І. Брежнев. Великий Жовтень і прогрес людства, стор. 14—15.

²⁰ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 83.

²¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 45.

XXV з'їзд КПРС виробив конкретну програму дальшого розгортання ідейно-виховної роботи, висунув ряд загальнопринципових завдань в цій галузі, зокрема, підвищення ідейно-теоретичного рівня пропаганди і агітації, поглиблене вивчення радянськими людьми нових теоретичних положень і висновків, зроблених КПРС в сучасних умовах, забезпечення єдності революційної теорії і практики, слова і діла, господарської і виховної роботи, посилення зв'язку пропаганди і агітації з життям, підвищення якості і ефективності ідейно-виховної роботи. «Мірило успіху політичного виховання мас,— зазначив з'їзд,— ...конкретні діла. Комуністична ідейність — це сплав знань, переконання і практичної дії»²². Висока ідейність, самовіддана праця, активна громадська діяльність, високоморальна поведінка є найбільш характерними рисами радянського способу життя, які повсякденно формує наша партія своєю цілеспрямованою ідейно-виховною роботою.

Висуваючи завдання підвищення ефективності ідейно-виховної роботи, XXV з'їзд КПРС вказав і конкретний шлях успішного його розв'язання. Це — комплексний підхід до постановки всієї справи комуністичного виховання, тобто забезпечення тісної єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання з урахуванням особливостей різних груп трудящих.

Комплексність — це вузлове питання виховної роботи в умовах розвинутого соціалізму. Вона має відношення до всього процесу комуністичного виховання, в якому взаємодіють система суспільних відносин, фактори політики і ідеології, умови життя і побуту людей.

Соціалістичний спосіб життя характеризується єдністю усіх видів діяльності людей — виробничої, духовної тощо. Тому найголовніше призначення ідейно-виховної роботи партії, значення комплексного підходу до всієї справи виховання стосовно до дальшого розвитку і вдосконалення соціалістичного способу життя полягає в орієнтації кожної радянської людини на всю сукупність способів життєдіяльності, характерних для даного етапу суспільного розвитку, для сучасного способу життя, у використанні всіх факторів (матеріальних умов, соціально-політичних передумов, духовно-моральних цінностей тощо), що впливають на формування і вдосконалення соціалістичного способу життя.

Історичний досвід КПРС, будівництва соціалізму і комунізму в нашій країні переконливо свідчить про те, що побудова зрілого соціалізму, його переростання в комуністичне суспільство, утвердження соціалістичного способу життя, формування нової людини перебувають в діалектичному взаємозв'язку і взаємообумовленості. Суспільству розвинутого соціалізму сьогодні притаманні непорушна ідейно-політична і соціальна згуртованість трудящих, їх беззавітна відданість благородним ідеалам Комуністичної партії, вірність принципам марксизму-ленінізму.

В. К. Василенко

ИДЕЙНО-ВОСПИТАТЕЛЬНАЯ РАБОТА ПАРТИИ — ВАЖНЫЙ ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ

Резюме

В статье раскрывается роль и место идейно-воспитательной работы партии в утверждении и развитии нравственных ценностей социалистического образа жизни, в формировании нового человека — носителя характерных черт советского образа жизни.

²² Там же, стор. 85.

60-річчя встановлення Радянської влади на Україні

А. Г. ШЕВЕЛЄВ (Київ)

ВЕЛИКИЙ ЖОВТЕНЬ І ПЕРЕМОГА ВЛАДИ РАД НА УКРАЇНІ*

У жовтні 1917 р. героїчний робітничий клас Росії в союзі з найбіднішим селянством під керівництвом партії більшовиків на чолі з великим Леніним прорвав фронт світового імперіалізму, повалив владу капіталістів та поміщиків і встановив диктатуру пролетаріату. Тим самим було розвіяно міф про непохитність панування експлуататорів, про вічність ладу, що ґрунтується на соціальній нерівності. Вперше в ролі пануючого класу утвердився пролетаріат. Жовтнева революція буквально переорала всю товщу народного життя, торкнулася всіх сторін російської дійсності і стала найграндіознішим за масштабами і найглибшим за своїми наслідками соціальним переворотом в історії людства.

Великий Жовтень — це закономірний результат суспільного розвитку, класової боротьби в умовах монополістичного капіталу. На початок XX ст. в Росії визріли всі об'єктивні передумови і склалися суб'єктивні фактори для перемоги соціалістичної революції. У той час країна була вузловим пунктом суперечностей імперіалізму і водночас найслабшою ланкою в системі імперіалістичних держав. Сюди перемістився центр світового революційного руху, тут народився ленінізм — марксизм сучасної епохи.

В. І. Ленін озброїв створену ним Комуністичну партію теорією соціалістичної революції, обґрунтував можливість перемоги соціалізму в одній, окремо взятій країні, створив струнку вчення про диктатуру пролетаріату як особливу форму його класового союзу з непролетарськими трудящими масами. Він розробив стратегію і тактику революції, які базувалися на точному врахуванні назрілих потреб суспільного розвитку, спиралися на висновки теорії і творчу ініціативу мас, відображали корінні інтереси трудящих.

На початку 1917 р. в країні створилася революційна ситуація. Подум'я революції запалили пролетарі Петрограда і Москви. Слідом за ними на боротьбу проти самодержавства піднялися трудящі всієї Росії, у тому числі робітничий клас і селянство України. Перемога Лютневої буржуазно-демократичної революції, в результаті якої в країні

*Матеріали А. Г. Шевелева та І. І. Сахнюка є доповідями, виголошеними на ювілейній науковій сесії в Харкові, що була організована Секцією суспільних наук АН УРСР, Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти та Харківським обкомом Компартії України.

встановилося двовладдя, стала можливою тому, що її гегемоном був пролетаріат, який повів за собою селянські маси.

Після повалення самодержавства перед робітничим класом Росії постало нове завдання — боротися за свою цілковиту перемогу. Геніальний план переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну накреслив у Квітневих тезах В. І. Ленін. Партія більшовиків на практиці довела правильність ленінських теоретичних, програмних, стратегічних, тактичних і організаційних настанов. Вона виступила керівником, натхненником і організатором соціалістичної революції. «Велика Жовтнева соціалістична революція,— зазначається в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції»,— здобула перемогу тому, що її очолила партія нового типу, яка створена великим Леніним і яка втілила в собі революційну енергію найбільш передового класу сучасності — робітничого класу»¹.

Більшовики провели велику роботу в справі виховання багатонаціональних трудящих мас Росії у дусі пролетарського інтернаціоналізму, викриваючи будь-які спроби буржуазії отруїти їхню свідомість націоналістичним і шовіністичним чадом. Жовтнева революція перемогла під прапором пролетарського інтернаціоналізму. Великий Жовтень став можливим завдяки багаторічній самовідданій боротьбі російського пролетаріату проти царизму і буржуазії, завдяки використанню досвіду двох буржуазно-демократичних революцій — революції 1905—1907 рр. і Лютневої революції 1917 р.

Партія більшовиків злила в єдиний революційний потік боротьбу робітників за соціалізм, загальнодемократичний рух за мир, боротьбу селянських мас за землю і національно-визвольну боротьбу трудящих, що й забезпечило перемогу соціалістичної революції.

Міцно спаяні десятиріччями спільної боротьби, пліч-о-пліч із своїм російським братом піднялися на штурм капіталізму і трудящі України. У доповіді члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького на урочистому засіданні ЦК Компартії України і Верховної Ради УРСР, присвяченому 60-річчю Великого Жовтня, говориться: «З Жовтнем, з його великими революційно-перетворюючими ідеями і перемогами нерозривно зв'язана історична доля українського народу. Ми по праву пишаємося тим, що слідом за робітничим класом Росії трудящі України піднялись на боротьбу проти гнобителів...»².

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції партія більшовиків уперше дістала можливість діяти у легальних умовах. Її вплив і авторитет серед трудящих, як і чисельність рядів, неухильно і швидко зростали. За період з квітня по жовтень 1917 р. кількість більшовиків у країні зросла більш як у 15 разів. Аналогічний процес відбувався, зокрема, й на Україні, де у квітні 1917 р. більшовицькі організації налічували близько 10 тис. членів, у жовтні — майже 50 тис., а в грудні — понад 70 тис. чол. Швидке зростання більшовицьких організацій України за рахунок кращих представників робітничого класу мало величезне значення для перемоги тут соціалістичної революції.

Озброєні чітким планом боротьби за перемогу соціалістичної революції, більшовики України завоювали на свій бік найширші народні маси. Це було особливо важливим, оскільки пролетаріат України становив п'яту частину робітничого класу всієї Росії і налічував понад

¹ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 14.

² «Радянська Україна», 6 листопада 1977 р.

3,5 млн. чол., причому майже мільйон з них належало до індустріальних робітників, серед яких переважали робітники важкої промисловості, зокрема металісти — найбільш свідомий і організований, за визначенням В. І. Леніна, загін пролетаріату.

Напередодні Жовтневого збройного повстання в Петрограді робітничий рух у країні піднявся на якісно новий, вищий ступінь. Виступи пролетаріату в цей час переважно мали політичний характер і супроводжувалися застосуванням таких могутніх засобів боротьби, як запровадження робітничого контролю над виробництвом і навіть здійснення робітничого управління окремими підприємствами, як це було, наприклад, у Харкові.

Готуючись до рішучої боротьби з буржуазією, робітничий клас України під керівництвом більшовиків створив свої збройні сили — загони Червоної гвардії, в яких напередодні Жовтневої революції налічувалося понад 15 тис. чол.

Зазнали краху спроби українських буржуазних націоналістів розколоти єдність рядів пролетаріату України, що виступив як органічна складова частина пролетарської армії країни і вніс свій вклад у завоювання політичної влади.

Робітничий клас України та його авангард — більшовицькі організації — провели величезну роботу щодо залучення на бік революції трудящего селянства. Нерозв'язаність аграрного питання і небажання буржуазного Тимчасового уряду вирішити його викликали значне зростання селянського руху в країні, який на жовтень 1917 р. перетворився на справжню селянську війну. Навіть за далеко не повними офіційними даними, на Україні з липня до середини жовтня було зареєстровано 525 різних селянських виступів.

Робітники і трудяще селянство під керівництвом більшовицьких організацій здійснили ряд енергійних заходів, спрямованих на перетворення Рад у справді революційні органи, проти засилля в них дрібнобуржуазних партій. Завдяки цьому напередодні Жовтневого збройного повстання переважна більшість Рад України проголосувала за передачу влади Радам. З 69 Рад України, представлених на II Всеросійському з'їзді Рад, 43 висловилися за перехід влади до рук Рад.

Протягом усього періоду переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну об'єктом гострої боротьби класів і партій була армія. Питання зламу військової організації експлуататорських класів і завоювання солдатських мас на бік соціалістичної революції займали важливе місце у роботі більшовицьких організацій, в тому числі й тих, що діяли на Україні. Зростання впливу робітників на солдатські маси, переважну більшість яких становили селяни, сприяло зміцненню союзу робітничого класу і трудящего селянства.

На Україні боротьба за армію мала тим більше значення, що через її територію проходили Південно-Західний і частково Румунський фронти, на яких було зосереджено понад 4 млн. солдатів і офіцерів. Крім того, майже 800 тис. чол. налічувалося у гарнізонах двох воєнних округів, що знаходилися на території України, близько 40 тис. моряків служило на Чорноморському флоті.

Пролетаріат України виступив ініціатором створення Рад солдатських депутатів, а також солдатських і матроських комітетів.

Завоювання армії на бік соціалістичної революції проходило в жорстокій боротьбі з військовим командуванням, угодовськими партіями есерів та меншовиків, українськими націоналістичними дрібнобуржуазними партіями. Викриваючи перед солдатами імперіалістичний характер війни і контрреволюційну політику Тимчасового уряду, вимагаю-

чи радикальної демократизації армії, перетворення Рад у повновладні органи, більшовицькі організації України, як і всієї країни, добилися організаційного і політичного об'єднання сил робітничого класу і солдатських мас на основі злиття Рад робітничих і Рад солдатських депутатів. Це було великим успіхом у боротьбі за соціалістичну революцію.

Революційна боротьба пролетаріату Росії дала значний поштовх розгортанню національно-визвольного руху на Україні. У цьому русі брали участь різні класи, кожний з яких прагнув підпорядкувати його своїм інтересам. Революційну, демократичну течію в національному русі очолював робітничий клас і його авангард — партія більшовиків. Буржуазно-націоналістична течія була представлена експлуататорськими класами на чолі з українськими буржуазними і дрібнобуржуазними партіями і організаціями, які утворили так звану Центральну раду.

Українська національна буржуазія, як і загальноросійська монополістична буржуазія в цілому, була реакційною, а отже, й антинаціональною силою. Вона протистояла соціальним прагненням трудящих України і всіма засобами намагалася перешкодити переростанню буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну. Тому не дивно, що Центральна рада утворила з Тимчасовим урядом єдиний волею настроєний до пролетарської революції табір.

Послідовно відстоюючи соціальні і національні права трудящих, більшовики України викривали великодержавний шовінізм російської буржуазії і націоналізм української Центральної ради, виховували маси у дусі інтернаціональної солідарності. Інтернаціоналістська позиція більшовиків сприяла згуртуванню трудящих різних націй у їх боротьбі проти соціального й національного гноблення. Всупереч намаганням буржуазно-націоналістичних лідерів національно-визвольний рух на Україні влився в широке русло загальнодемократичної боротьби народів Росії, сприяв розв'язанню класових завдань пролетаріату.

На кінець жовтня 1917 р. в Росії, у тому числі й на Україні, сформувалася політична армія соціалістичної революції. Жовтневе збройне повстання в Петрограді було сигналом для робітників, революційних солдатів і селян України до переходу у вирішальний наступ.

У ці дні перед трудящими України постали надзвичайно відповідальні завдання — розгромивши сили Тимчасового уряду, встановити владу Рад на місцях і подати максимальну допомогу революційному Петрограду, перешкодити просуванню контрреволюційних військ до революційних центрів країни.

Керовані більшовиками, трудящі України в лічені дні ліквідували місцеві органи буржуазного уряду. У більшості районів провідного індустріального центру України — Донбасу — влада Рад була встановлена відразу ж. Героїчні дії донецьких пролетарів справили величезний вплив на посилення боротьби за владу Рад в інших районах України і позбавили можливості отамана Каледіна, який підняв антирадянський заколот на Дону, кинути козацькі частини проти революційного Петрограда.

Драматично склалися революційні події в Києві. 27 жовтня за пропозицією більшовиків на об'єднаному засіданні Рад робітничих і солдатських депутатів було ухвалено резолюцію про підтримку петроградських робітників і про перехід усієї влади в місті до революційного комітету Рад. У триденних жорстоких вуличних боях сили Тимчасового уряду були розгромлені. Однак революційні робітники і солдати не змогли закріпити свою перемогу. Прикриваючись «нейтралітетом», Центральна рада за допомогою куркульсько-гайдамацьких загонів зайняла урядові установи і проголосила себе владою на Україні.

У Вінниці боротьба з контрреволюцією також набрала збройного характеру. Місцева Рада робітничих депутатів під керівництвом більшовиків розгорнула підготовку до повстання ще напередодні Жовтневої революції. Виступ розпочався 28 жовтня. Він перешкодив контрреволюційному командуванню Південно-Західного фронту послати війська на придушення повстань у Петрограді й Москві. За допомогою революційних частин 2-го гвардійського корпусу робітники й солдати Вінниці 4 листопада 1917 р. встановили в місті Радянську владу.

Буржуазна Центральна рада та її Генеральний секретаріат не визнали влади Ради Народних Комісарів, створеної II Всеросійським з'їздом Рад. Виражаючи інтереси буржуазії та поміщиків, вони відкинули декрети Радянської влади, спрямовані на розв'язання життєво важливих для робітників і трудящих селян питань, і взяли курс на придушення революційного руху, блокуючись при цьому з контрреволюційними урядами Дону і Кубані, командуванням Південно-Західного та Румунського фронтів, відкрито підтримали російську білогвардійщину. Центральна рада намагалася роззброїти революційно настроєні частини гарнізонів України та вислати солдатів неукраїнського походження за її межі, виступала проти революційних організацій мас — Рад.

Трудящі знову і знову на власному досвіді переконувалися в контрреволюційній суті буржуазної Центральної ради. На Україні ширився рух за перехід усієї повноти влади до рук Рад, за скликання I Всеукраїнського з'їзду Рад, який мав створити уряд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Величезну роль у мобілізації революційних сил українського народу на боротьбу з буржуазно-націоналістичною контрреволюцією відіграв ленінський «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради». У ньому Рада Народних Комісарів відповіло на програмний вимоги партії більшовиків про право націй на самовизначення заявила про безумовне, без будь-яких обмежень визнання національної незалежності українського народу і рішуче підтримала трудящі маси України в їх революційних діях.

Велике значення для боротьби за владу Рад на Україні мав обласний (крайовий) з'їзд більшовицьких організацій Південно-Західного краю, який проходив 3—5 грудня 1917 р. в Києві. Через неповне представництво з'їзд не набрав всеукраїнського характеру, однак питання, що на ньому розглядалися, та прийняті рішення виходили далеко за межі Південно-Західного краю і мали важливе значення для об'єднання партійних організацій України і створення тут партійного центру. Наприкінці листопада — на початку грудня 1917 р. відбулися конференції більшовиків Донецько-Криворізького басейну, Таврійської і Херсонської губерній, які сприяли дальшій консолідації революційних сил на Україні.

Ряд більшовицьких організацій і фракцій у Радах робітничих і солдатських депутатів виступили в цей період з пропозицією скликати Всеукраїнський з'їзд Рад, яку гаряче підтримали широкі маси трудящих. На зборах і мітингах вони ухвалювали резолюції про необхідність якнайшвидшого встановлення на Україні Радянської влади. Ініціатива більшовиків України дістала цілковите схвалення Центрального Комітету РСДРП(б) і Радянського уряду.

24 листопада виконком Рад Південно-Західного краю утворив Оргбюро по скликанню Всеукраїнського з'їзду Рад. Спочатку його планували провести у Києві. Однак Центральна рада перешкодила цьому і розпочала роззброєння сил революції. Тоді делегати з'їзду прибули до

Харкова, де на початку грудня влада остаточно перейшла до більшовицького Військово-революційного комітету. Тут вони об'єдналися з делегатами III з'їзду Рад Донецького та Криворізького басейнів і конституювалися як I Всеукраїнський з'їзд Рад. Його робота проходила 11—12 (24—25) грудня 1917 р.

Виражаючи волю українських трудящих, з'їзд проголосив Україну Республікою Рад. Від імені українського народу він гаряче вітав перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, схвалив зовнішню і внутрішню політику Ради Народних Комісарів і оголосив поза законом контрреволюційну буржуазно-націоналістичну Центральну раду.

Твердо дотримуючись принципів пролетарського інтернаціоналізму, вказівок В. І. Леніна про те, що вільна Україна можлива тільки за умови тісного союзу українських та російських трудящих, з'їзд проголосив Українську Радянську Республіку федеративною частиною Російської Радянської Республіки. Він законодавчо закріпив перехід усієї влади на Україні до Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів і поширив дію ленінських декретів на всю територію республіки.

З'їзд обрав верховний орган влади Радянської України — Центральний Виконавчий Комітет Рад, який утворив перший Радянський уряд України — Народний Секретаріат. Цим самим було покладено початок Українській Радянській робітничо-селянській державі.

«Перший Всеукраїнський з'їзд Рад,— наголошував товариш В. В. Щербицький,— знаменна віха в історії нашої республіки. Український народ при братерській допомозі великого російського народу вперше в своїй історії став повновладним господарем своєї долі, здобув справді народну державність, створив Республіку Рад, одержав небачений простір для економічного, політичного і культурного розвитку, для зміцнення братерської дружби з іншими народами на шляхах до соціалізму. Утворення Української Радянської держави стало справжнім торжеством ленінської національної політики Комуністичної партії. Український народ по праву пишається тим, що він слідом за робітничим класом Росії піднявся на боротьбу за перемогу революції, завжди свято виконував і виконує ленінський заповіт про те, що тільки «при єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови» (В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 125)»³.

Утворення Української Радянської держави було важливою ланкою і яскравою демонстрацією тріумфального походу Радянської влади. В цілому по країні за період з 25 жовтня по 20 листопада 1917 р. Радянська влада була встановлена у 44 великих містах і губернських центрах, з 21 листопада 1917 р. по 18 січня 1918 р. — у 30, а з 19 січня по 11 лютого 1918 р. — в 10. І тільки у 18 центрах, у тому числі в шести містах України, влада перейшла до Рад у результаті збройних повстань пролетаріату. Робітники Києва повставали двічі — у жовтні 1917 р. (проти Тимчасового уряду) і січні 1918 р. (проти Центральної ради).

Січневе збройне повстання в Києві розпочалося в ніч на 16 січня 1918 р. на заклик міського комітету більшовиків і тривало шість днів. Головні події розгорнулися на території Печерська. Робітники заводу «Арсенал» у ці дні виявили у боротьбі з буржуазними націоналістами зразки масового героїзму. Сили були не рівні, і повстання зазнало поразки. 26 січня 1918 р. в Київ увійшли радянські війська. Незабаром Радянська влада була встановлена майже в усіх районах України, і

³ «Вопросы истории КПСС», 1977, № 11, стор. 6.

Центральна рада втекла спочатку на Волинь, а потім ще далі, на територію, що контролювалася німецькими імперіалістами.

Розгром буржуазно-націоналістичної контрреволюції на Україні став можливим тому, що проти неї рішуче виступили широкі народні маси, очолювані Комуністичною партією. Велике значення у боротьбі трудящих за встановлення Радянської влади на Україні мала допомога братнього російського народу.

Масові повстання пролетаріату і революційних солдатів у грудні 1917 — січні 1918 рр. спростовують антиісторичні твердження реакційних буржуазних істориків про те, нібито владу Рад силоміць нав'язали народові більшовики, що Жовтнева революція була лише «путчем незначної купки інтелектуалів», справою рук «авангарду», «партії».

Перемога революції, виникнення радянських соціалістичних республік висунули на порядок денний питання про утворення на ленінських організаційних та ідеологічних засадах компартій національних республік — бойових загонів єдиної РКП(б). Їх створення, зокрема й організаційне оформлення у липні 1918 р. Компартії України, означало початок нового етапу в будівництві ленінської партії. «Завершення процесу об'єднання партійних організацій республік, яке проходило під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна,— підкреслив товариш В. В. Щербицький,— мало величезне значення для дальшого розгортання боротьби за розгром внутрішніх і зовнішніх ворогів, за зміцнення влади трудящих»⁴.

Велика Жовтнева соціалістична революція визволила народи нашої країни, у тому числі й трудящих України, від гніту капіталістів і поміщиків, створила необхідні умови для побудови соціалістичного суспільства.

У братній сім'ї радянських народів Українська РСР досягла величезних успіхів у розвитку економіки і культури. За роки Радянської влади виробництво промислової продукції в республіці зросло майже в 90 разів, а сільськогосподарської — більш як утричі. За виробництвом багатьох видів промислової і сільськогосподарської продукції Радянська Україна не поступається нині найрозвинутішим капіталістичним країнам.

Ці успіхи стали можливими завдяки тому, що економіка Української РСР розвивається в єдиному народногосподарському комплексі країни, вони є яскравим свідченням високої ефективності соціалістичної системи господарства, її незаперечних переваг над капіталістичною системою. Водночас бурхливі темпи економічного зростання республіки, як і всієї нашої країни, були б неможливими без героїчної, самовідданої праці радянських людей.

Велика роль у мобілізації робітничого класу, колгоспного селянства, народної інтелігенції на трудові звершення належить ідеологічній роботі партії. Важливою умовою підвищення ефективності цієї роботи є поглиблене вивчення трудящими історії Жовтневої революції, її закономірностей і уроків. Науковці республіки провели і проводять значну роботу щодо ґрунтового висвітлення цих питань. Тільки в останні роки на Україні вийшло близько тридцяти фундаментальних монографій, присвячених дослідженню різних аспектів соціалістичної революції. Найважливішим серед них є, безсумнівно, четверте видання «Очерков истории Коммунистической партии Украины». В них уточнено виклад ряду принципових проблем, пов'язаних з діяльністю більшовиків України у період Жовтневої революції та громадянської війни,

⁴ В. В. Щербицький. Советская Украина, М., 1977, стор. 21.

переконливо показано, що на всіх етапах своєї діяльності Компартія України була вірною генеральній лінії КПРС, непримиренно і послідовно боролася проти буржуазного націоналізму, сіонізму та великодержавного шовінізму. Значним явищем в історичній науці є вихід у світ п'ятого тому багатотомної «Історії Української РСР», присвяченого Жовтневій революції і громадянській війні на Україні.

Жовтнева революція, будучи невід'ємною складовою частиною світового революційного процесу, стала першим переможним підсумком багатовікової визвольної боротьби трудящих. Як говорив В. І. Ленін, вона завершила собою передісторію людства і відкрила нову еру в його розвитку. Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв, характеризуючи світове значення Великого Жовтня, вказував: «Шлях, який привів Росію до соціалізму, це стовповий шлях світової історії, всієї людської цивілізації. При всій своєрідності російських умов Жовтнева революція вивернула основні, головні тенденції цілої історичної епохи — епохи переходу від капіталізму до соціалізму...»⁵.

Одним з найважливіших підсумків розвитку нашої країни після перемоги Великого Жовтня є побудова в ній суспільства розвинутого соціалізму, основні риси якого знайшли відображення у новій Конституції СРСР.

Жовтень дав могутній імпульс міжнародному робітничому рухові і відкрив реальні перспективи для боротьби колоніальних і залежних країн за своє соціальне і національне визволення.

Справа Великого Жовтня — непереможна. З її торжеством у світовому масштабі нерозривно пов'язаний завтрашній день людства.

А. Г. Шевелев

ВЕЛИКИЙ ОКТЯБРЬ И ПОБЕДА ВЛАСТИ СОВЕТОВ НА УКРАИНЕ

Резюме

В статье рассказывается о победе Советской власти на Украине — составной части Великой Октябрьской социалистической революции, раскрыта руководящая роль Коммунистической партии в борьбе трудящихся против контрреволюционных сил, за создание Украинского Советского государства.

⁵ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 74.

ДОСЯГНЕННЯ ТРУДЯЩИХ ХАРКІВЩИНИ У БУДІВНИЦТВІ СОЦІАЛІЗМУ І КОМУНІЗМУ

Весь радянський народ в обстановці величезного політичного піднесення відзначив ювілей Великого Жовтня. Святкування славної річниці стало важливою подією міжнародного значення, яскравим свідченням торжества ідей марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму, непорушної згуртованості трудящих Країни Рад навколо Комуністичної партії, одноставної підтримки її ленінської генеральної лінії, внутрішньої і зовнішньої політики.

Велич героїчного шляху, пройденого нашою Батьківщиною, головні завдання дальшої боротьби за втілення в життя історичних рішень XXV з'їзду КПРС яскраво, глибоко і всебічно розкрито в доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради Союзу РСР товариша Леоніда Ілліча Брежнєва на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР. «В історично мінімальні строки величезна відстала країна перетворилася в країну високорозвинутої індустрії і колективізованого сільського господарства, — підкреслюється, зокрема, в ній. — Лише два з половиною трудових дні потрібно нашій промисловості, щоб виробити стільки ж продукції, скільки її вироблялося за весь 1913 рік. Нині ми виробляємо промислової продукції більше, ніж чверть століття тому її виробляв весь світ. Гігантське економічне зростання першої в історії країни соціалізму — це результат визволення праці, результат праці людей, які усвідомлюють, що вони працюють на себе, на загальне благо»¹. Всесвітньо-історичні досягнення нашої країни дістали законодавче закріплення в Конституції СРСР — Основному Законі першої в світі соціалістичної загальнонародної держави.

Нещодавно трудящі Української РСР відсвяткували знаменну подію — шістдесятиріччя встановлення Радянської влади на Україні. Всі революційні завоювання і трудові звершення українського народу стали можливими завдяки неоціненній допомозі великого російського народу, непорушній єдності всіх націй і народностей Країни Рад. Це виразно видно, зокрема, на прикладі Харківської області, підсумках її соціально-економічного розвитку за роки Радянської влади.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. Харків був одним із центрів активного революційного руху. Відомо, що до квітня 1903 р. тут знаходився Організаційний комітет по скликанню II з'їзду РСДРП. Діяль-

¹ Л. І. Брежнєв. Великий Жовтень і прогрес людства. Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів 2 листопада 1977 року, К., 1977, стор. 6.

ності Харківської більшовицької організації велику увагу приділяв В. І. Ленін. Він постійно цікавився революційними виступами робітників і студентів Харкова, селянським рухом у Харківській губернії, давав цінні поради і рекомендації. Широко відомий відгук Володимира Ілліча про знамениту харківську маївку 1900 р., яка засвідчила політичну зрілість пролетаріату. В січні 1903 р. у листі до Харківського комітету РСДРП В. І. Ленін відзначав: «План Вашої організації, як видно, підходить до раціональної організації революціонерів...»²

Робітники й селяни Харківщини палко вітали перемогу Жовтневого збройного повстання в Петрограді і вимагали передати владу Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів, приступити до здійснення декретів II Всеросійського з'їзду Рад про мир і землю. Військова організація при Харківському комітеті РСДРП(б), зокрема, послала привітання В. І. Леніну, в якому висловила тверду впевненість у рішучій перемозі пролетаріату.

Але в боротьбі за встановлення Радянської влади трудящим Харківщини довелося переборювати шалений опір контрреволюційних сил. У цей напружений період на допомогу робітникам і селянам України прийшов великий російський народ. Наприкінці листопада 1917 р. до Харкова прибули збройні загони з Радянської Росії — 1700 революційно настроєних солдатів і понад тисячу червоногвардійців, надійшла необхідна кількість зброї і боеприпасів. ЦК РКП(б) послав сюди досвідчених партійних працівників, а також загін петроградських робітників і матросів Балтійського флоту на чолі з Р. Ф. Сіверсом. Ця допомога сприяла перемозі революційних сил у Харкові.

Пролетарський Харків став центром зосередження відданих справі революції сил на Україні, опорним пунктом боротьби за встановлення Радянської влади. Робітники міста одними з перших на Україні підтримали вимогу більшовицької фракції Київської Ради робітничих депутатів про скликання Всеукраїнського з'їзду Рад — вищого органу влади трудящих.

Перший Всеукраїнський з'їзд Рад, який став знаменною віхою в історії України, відбувся 24—25 грудня 1917 р. у Харкові. Спираючись на волю робітничо-селянських мас, з'їзд проголосив Україну республікою Рад, прийняв рішення про встановлення федеративного зв'язку Радянської України з Російською Радянською Соціалістичною Республікою. Проголошення Української Радянської Республіки дістало схвалення і підтримку трудящих Радянської Росії. Рада Народних Комісарів, очолювана В. І. Леніним, надіслала привітання тільки-но створеному Радянському урядові України. В цьому історичному документі, зокрема, сказано: «Вітаючи утворення в Харкові дійсно народної Радянської влади на Україні і вбачаючи в цій робітничій і селянській Раді справжній уряд Народної Української Республіки, Рада Народних Комісарів обіцяє новому урядові братньої республіки повну і всемірну підтримку в справі боротьби за мир, а також у справі передачі земель, фабрик, заводів і банків трудовому народу України»³.

Рішення Першого Всеукраїнського з'їзду Рад знаменували перемогу соціалістичної революції на Україні, здійснення одвічної мрії українського народу про створення своєї суверенної демократичної держави. Спираючись на широку підтримку народів країни і, зокрема, на допомогу Радянської Росії, робітничий клас, трудящі України під керівни-

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 46, стор. 247.

³ Победа Великой Октябрьской социалистической революции и установление Советской власти на Украине (Сборник документов и материалов), К., 1951, стор. 410—411.

цтвом Комуністичної партії зламали жорстокий опір експлуататорів, розгромили внутрішню буржуазно-націоналістичну контрреволюцію та іноземних інгвернтів, відстояли завоювання Великого Жовтня. В пам'яті народній ніколи не померкнуть імена Ф. А. Сергєєва (Артема), М. О. Руднева, І. Ф. Котлова, М. С. Данилевського, О. Г. Скорохода, М. М. Кабаненка, Ю. Д. Тинякова та багатьох інших більшовиків-ленінців, полум'яних революціонерів, мужніх борців за торжество ідей Жовтня на харківській землі.

У роки перших п'ятирічок, коли вирішувалося питання, чи зможуть робітники й селяни нашої країни у відведений їм історією найкоротший строк перетворити Батьківщину в могутню індустріальну державу, трудящі Харківщини в єдиному строю з усім радянським народом самовіддано працювали над створенням матеріально-технічної бази країни. За роки довоєнних п'ятирічок стали до ладу такі великі підприємства, як тракторний завод ім. С. Орджонікідзе, турбінний ім. С. Кірова, заводи верстатобудівний, підйомно-транспортного обладнання та ряд інших. У привітанні ЦК ВКП(б) з нагоди пуску тракторного заводу, зокрема, зазначалося, що будівництво ХТЗ залишиться в історії соціалістичної індустрії нашої країни зразком справжніх більшовицьких темпів. До літопису тих років ввійшли трудові подвиги зачинателів стахановського руху на Харківщині — токаря турбінного заводу В. Д. Дрокіна, майстра депо «Жовтень» М. І. Балана та багатьох інших.

Уже в 1940 році валова продукція промисловості Харківської області перевершила рівень 1913 р. в 27,4 раза. Безперервно зростало і сільськогосподарське виробництво. У передвоєнні роки на полях колтосів і радгоспів працювало майже 7 тис. тракторів, понад 2 тис. зернових комбайнів та багато інших сільськогосподарських машин. Завдяки самовідданій праці радянських людей, мудрому керівництву Ленінської партії відстала в минулому аграрна Харківщина за короткий історичний період перетворилася в область могутньої індустрії, високо-розвинутого сільського господарства, передової науки і культури.

В суворі роки Великої Вітчизняної війни харків'яни разом з усіма радянськими людьми мужньо боролися на фронтах проти німецько-фашистських загарбників, відстоюючи свободу і незалежність Батьківщини. На тимчасово окупованій території у вкрай тяжких умовах вели самовіддану боротьбу з ворогом партизани й учасники партійно-комсомольського підпілля. Тисячі харків'ян, евакуйованих разом з підприємствами на Схід країни, пліч-о-пліч з сибіряками та уральцями вносили гідний вклад у перемогу, випускаючи танки, літаки та інше озброєння. 250 тис. жителів Харкова і області за виявлені відвагу і героїзм у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками нагороджено орденами і медалями. Звання Героя Радянського Союзу удостоєні 230 чол., серед них керівники партійно-комсомольського підпілля І. І. Бакулін, О. Г. Зубарев, О. М. Щербак, І. Й. Копенкін, Н. Т. Волкова, М. Т. Кисляк. Анатолій Костянтинович Недбайло і Захар Карпович Слюсаренко удостоєні цього високого звання двічі. Трудящі області свято шанують пам'ять про героїчні подвиги синів і дочок нашої Батьківщини в роки Великої Вітчизняної війни. Величним пам'ятником на честь їх мужності і доблесті став меморіальний комплекс у Харкові, урочище відкриття якого відбулося напередодні 60-річчя Великого Жовтня.

Після визволення Харківщини від німецько-фашистських окупантів трудящі приступили до відбудови народного господарства. Загарбники перетворили в руїни багато міст і сіл області, промислових підприємств, шкіл, лікарень, десятки вузів, науково-дослідних інститутів, величезну

кількість бібліотек та інших культурно-освітніх закладів. Завдяки воїстину героїчним зусиллям трудящих, умілому керівництву партійних організацій, великій допомозі Радянської держави, всіх союзних республік господарство області було відбудовано і вже в 1950 р. її промислове виробництво досягло довоєнного рівня.

Характерними рисами розвитку економіки Харківщини в наступні роки стали високі темпи зростання виробництва, підвищення якості продукції і ефективності роботи підприємств на основі запровадження досягнень науково-технічного прогресу. Нині Харківщина — один з найбільших індустріальних районів країни. Обличчя індустріальної Харківщини визначають потужні енергонасичені трактори, швидкісні повітряні лайнери, турбіни, електрогенератори для атомних електростанцій, верстати з програмним управлінням, продукція радіоелектроніки та приладобудування. Звичайно, випуск нової техніки був би неможливим на старій індустріальній базі. Саме тому обласна партійна організація зосереджувала головну увагу на технічному переоснащенні промислового виробництва. Тільки протягом останніх семи років в області створено понад 550 комплексно-механізованих цехів і дільниць, введено в дію більш як 1400 автоматичних, напівавтоматичних і поточно-механізованих ліній, модернізовано понад 13 тис. одиниць технологічного обладнання. З метою дальшої концентрації виробництва, удосконалення організації праці і управління в області створено 55 виробничих і науково-виробничих об'єднань. Здійснення розроблених заходів удосконалення конструкцій і технології вироблюваної продукції, підвищення її якості, надійності і довговічності дало можливість освоїти вперше в СРСР понад 900 нових видів виробів. План 1977 р. за обсягом промислового виробництва трудящі Харківщини завершили достроково.

Великі обсяги робіт виконують, зокрема, будівельники області. Протягом 9-ї і двох років 10-ї п'ятирічок здано в експлуатацію важливі об'єкти і виробничі потужності в промисловості і сільському господарстві. Стала до ладу перша черга метрополітену, побудовано птахофабрику, великий тваринницький комплекс вирощування і відгодівлі свиней та ряд інших об'єктів. Введено в експлуатацію 10,1 млн. кв. м житла, шкіл на 92,8 тис. учнівських місць, дошкільних закладів на 38,7 тис. місць, лікарень на 4,9 тис. ліжок.

На основі високих темпів розвитку виробництва постійно підвищується матеріальний добробут і культурний рівень життя радянських людей. Про це, зокрема, свідчать такі факти. Порівняно з передвоєнним 1940 р. середньомісячна зарплата робітників і службовців зросла більш як у 5 разів. За цей же період роздрібний товарообіг в області збільшився майже у 8 разів. У 1940 р. весь міський житловий фонд Харківщини складав трохи більше 9 млн. кв. м. Інтенсивне житлове будівництво дало можливість забезпечити впорядкованими квартирами сотні тисяч сімей трудівників. Нині житлофонд Харківської області перевищує 30,5 млн. кв. м.

Генеральну лінію розвитку сільського господарства визначив безрезневий (1965 р.) Пленум ЦК КПРС. Обласна партійна організація наполегливо втілює цю лінію в життя. Нині в області — 277 колгоспів, 159 радгоспів та 109 інших господарств, за якими закріплено 2,3 млн. га сільськогосподарських угідь, у тому числі 1,9 млн. га орних земель. За останні роки зміцніла матеріальна база колгоспів і радгоспів. На полях області працюють 23 тис. тракторів, майже 12 тис. комбайнів і понад 11 тис. автомашин. Енергоозброєність у сільському господарстві протягом останніх 20 років зросла в 4,5 раза.

Якісне удосконалення сільськогосподарського виробництва області відбувається на основі науково-технічного прогресу і насамперед за рахунок запровадження комплексної механізації та електрифікації, хімізації та меліорації земель, поглиблення спеціалізації, підвищення рівня концентрації виробництва і міжгосподарської кооперації.

XXV з'їзд КПРС підкреслив, що найактуальнішим завданням сільського господарства в десятий п'ятирічці є даліше зростання зернового виробництва. Ця проблема стала ударною ділянкою роботи обласної партійної організації, сільських комуністів, усіх колгоспників і працівників радгоспів. Виконуючи підвищені соціалістичні зобов'язання, трудівники сільського господарства області два роки підряд засипають у засіки Батьківщини понад 1 млн. т зерна.

Помітні зміни відбуваються у тваринництві — найбільш трудомісткій галузі сільського господарства. У збільшенні обсягів і заготівель тваринницької продукції значна роль належить спеціалізованим господарствам. Нині їх в області — 86, вони постачають 66% м'яса і 97% яєць від загального обсягу заготівель колгоспів.

Проводиться робота по переведенню на індустріальну основу молочного скотарства. На Харківщині діють понад 200 комплексно-механізованих молочних ферм, на яких сконцентровано одну третину загального поголів'я корів.

На основі зміцнення матеріально-технічної бази колгоспно-радгоспного виробництва, підвищення продуктивності праці відбуваються великі соціальні зміни на селі. Характерними рисами цього процесу є перебудова і реконструкція сільських населених пунктів, відмирання старих і виникнення нових професій, зокрема таких, як майстер машинного доїння, оператор, теплотехнік, майстер-наладчик та ін. Провідна роль у сільськогосподарському виробництві належить нині 30-тисячному загоні механізаторів. Кількісно зросла сільська інтелігенція. Тільки спеціалістів сільського господарства в області налічується понад 12 тис. чол.

Зростають прибутки колгоспів і радгоспів, збільшується оплата праці, що сприяє підвищенню добробуту працівників сільського господарства. Зараз в особистому користуванні колгоспників і робітників радгоспів — 765 тис. телевізорів, понад 100 тис. мотоциклів, 21 тис. легкових автомобілів.

Комуністична партія завжди приділяла і приділяє велику увагу розвитку науки. Прикладом щодо цього є, зокрема, й Харківська область з її численними науково-дослідними установами і висококваліфікованими науковими кадрами.

Великим науковим і навчальним центром став Харків. Ще в 1932 р. тут вперше в Радянському Союзі було розщеплено атомне ядро. В місті працює 20 інститутів, навчається близько 130 тис. студентів. Тільки за роки минулої п'ятирічки вузи Харківщини дали країні понад 100 тис. інженерів, учителів, агрономів, лікарів та інших спеціалістів.

Багатьом науковим закладам міста належить провідне місце у відповідних галузях знань. Вони успішно проводять дослідження з актуальних народногосподарських проблем, подають велику допомогу виробництву. Важливі результати одержано, зокрема, в галузі керованої термоядерної реакції, фізики плазми і низьких температур, радіоелектроніки, математики, у вивченні проблем сучасного машино- і приладобудування, кріобіології та кріомедицини. Харківські вчені брали активну участь у здійсненні космічних програм: у дослідженнях на орбітальній станції «Салют-4», вивченні параметрів планети Венера, у розробці нових методів і апаратури для дистанційного пошуку корисних

копалин. Протягом 9-ї п'ятирічки вчені Харківщини стали авторами трьох наукових відкриттів, ними одержано тисячі авторських свідоцтв на винаходи. В народне господарство запроваджено 6700 закінчених наукових розробок. Щорічно економічний ефект від запровадження закінчених досліджень у виробництво становить близько 200 млн. крб. За допомогою вчених успішно розробляються комплексні плани соціально-економічного розвитку міст і районів.

Для дальшого зміцнення зв'язків науки з виробництвом створюються навчально-науково-виробничі об'єднання, які дадуть можливість зосередити сили на розв'язанні магістральних наукових проблем, а це означає, що їх внесок у справу науково-технічного прогресу стане ще вагомішим.

Позитивних результатів досягнуто в розвитку спеціальної і професійно-технічної освіти в області. В 1976/1977 навчальному році в технікумах і профтехучилищах навчалось близько 100 тис. юнаків і дівчат. Тільки протягом минулої і за роки 10-ї п'ятирічок в області побудовано і введено в дію 12 комплексів профтехучилищ, оснащених новим обладнанням, у тому числі два великі центри профтехосвіти: містечко профтехучилищ в Орджонікідзевському районі, яке складається з 4 училищ на 3200 учнів і готує кваліфікованих машинобудівельників, та комплекс училищ будівельного профілю в Московському районі Харкова.

За роки Радянської влади на Харківщині, як і у всій країні, ліквідовано неграмотність населення, завершено перехід до загальної обов'язкової середньої освіти (до Великої Жовтневої соціалістичної революції 80% населення Харківщини було неграмотним, у 1914—1915 навчальному році в губернії налічувалося всього 84 школи, в яких навчалися переважно діти заможних батьків). З допомогою громадськості значно зміцнено матеріально-технічну базу шкіл, майже всі вони переведені на прогресивну кабінетну систему навчання. Харківський тракторний завод, зокрема, ще 17 років тому створив перший у країні навчально-виробничий цех для трудового навчання і професійної орієнтації школярів. Нині за прикладом ХТЗ в області відкрито вже 8 навчальних цехів та міжшкільних комбінатів, а до кінця 10-ї п'ятирічки вони будуть створені в усіх районах області.

Помітних успіхів досягнуто в розвитку дошкільного виховання. Якщо до революції на Харківщині, як і в усій царській Росії, не було державної системи дошкільних закладів, то нині тільки в Харківській області працює близько 1300 дитячих садків та комбінатів, у яких виховується понад 140 тис. дітей дошкільного віку.

Чимало робиться в області для підвищення культурного рівня трудящих. На Харківщині є близько 1200 клубів, 1360 бібліотек, 6 державних і 92 громадські музеї, 7 парків культури і відпочинку трудящих. У Харкові, зокрема, працюють 6 театрів, філармонія, цирк. Понад тисячу чоловік об'єднують творчі спілки письменників, художників і композиторів. Усе це створює сприятливі умови для всебічного і гармонійного розвитку трудівників міста і села.

Відповідальні завдання виконують трудящі Харківщини в поточній п'ятирічці. Високими темпами розвивається промисловість. Передбачається виготовити головні зразки турбін потужністю 750 тис. і 1 млн. кВт для атомних електростанцій. Народне господарство країни одержить високопродуктивні кондиціонери, нові типи підшипників, приладів та іншу сучасну продукцію.

В будівництві головна увага зосереджується на пускових і найважливіших об'єктах. Серед них — канал Дніпро — Донбас і водовід

на Харків, спорудження яких визначено «Основними напрямками розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки». Із задачею в експлуатацію першої черги водоводу населення і промисловість Харкова додатково одержать стільки ж води, скільки надходить її зараз. Крім того, канал дасть можливість оросити десятки тисяч гектарів земель у посушливих районах, поліпшити водний режим річок області.

Багато уваги приділяється також будівництву газопроводу Оренбург—Західний кордон СРСР, значна ділянка якого проходить по території Харківської області. В 1978 р. буде введено в дію другу чергу Харківського метрополітену. Передбачається електрифікувати ряд ділянок Південної залізниці, почнеться будівництво нового аеропорту.

Великі завдання поставлено перед сільським господарством області. До кінця п'ятирічки необхідно збільшити валовий збір зерна до 3,2 млн. тонн, а також виробництво цукрових буряків, овочів, фруктів і ягід, підвищити рентабельність садівництва. Це можна розв'язати лише на основі неухильного підвищення родючості ґрунтів, дальшої механізації всіх трудовітських процесів. Основним напрямом дальшого розвитку сільського господарства області буде створення і удосконалення великих спецгоспів на основі міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції. Виконання цих важливих і складних завдань потребує повсякденної напруженої роботи партійних і радянських організацій, усіх трудящих Харківщини.

На честь 60-річчя встановлення Радянської влади на Україні в області розгорнулося соціалістичне змагання. Тисячі передовиків і новаторів виробництва — правофлангових п'ятирічки — внесли вагомий вклад у трудові успіхи Харківщини. Серед них — зачинателі славних патріотичних справ, Герої Соціалістичної Праці, токарі Г. Л. Михайлов та В. О. Петров, слюсарі Л. Ф. Глушенко та О. В. Заславський, ковалі М. І. Калашников та І. І. Бабанський, будівельник В. С. Плахотін, механізатори І. К. Дума, М. Д. Гербич, І. І. Тягно, академік В. І. Атрощенко та багато інших.

Широкого розмаху набула в області пропаганда і вивчення рішень жовтневого (1977 р.) Пленуму ЦК КПРС і листопадового (1977 р.) Пленуму ЦК Компартії України, матеріалів сьомої позачергової сесії Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання, нової Конституції СРСР, урочистих засідань у Москві і Києві, присвячених 60-річчю Великого Жовтня і 60-річчю встановлення Радянської влади на Україні й утворення Української Радянської Соціалістичної Республіки, доповідей Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради Союзу РСР товариша Л. І. Брежнева, члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького. Новий приплив творчих сил і енергії, гаряче прагнення досягти нових трудових звершень викликали серед трудящих Харківщини рішення грудневого (1977 р.) Пленуму ЦК КПРС, восьмої сесії Верховної Ради Союзу РСР, Лист ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ партійним, радянським, господарським, профспілковим і комсомольським організаціям, трудящим Радянського Союзу «Про розгортання соціалістичного змагання за виконання і перевиконання плану 1978 року і посилення боротьби за підвищення ефективності виробництва і якості роботи».

Обласна партійна організація у своїй діяльності, спрямованій на дальший соціально-економічний розвиток Харківщини, дістає постійну допомогу від Центрального Комітету КПРС, його Політбюро, особисто від Л. І. Брежнева. «Висока оцінка заслуг Харківщини, — підкреслив товариш Л. І. Брежнев, вручаючи області другий орден Леніна, —

цілком закономірна. Робітники, селяни, інтелігенція області вписали чимало славних сторінок в історію боротьби за перемогу радянського ладу, за побудову соціалізму і комунізму»⁴.

До справ і турбот трудящих Харківщини звернута постійна увага Центрального Комітету Компартії України. Конкретне керівництво партії визначає позитивні зміни в економіці, науці і культурі області, які зримо ввійшли в наше життя. У доповіді на урочистому засіданні ЦК Компартії України і Верховної Ради УРСР, присвяченому 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, товариш В. В. Щербицький, зокрема, сказав: «Кожне наше свято, кожний ювілей — це час підбивання підсумків. Разом з тим — це і час визначення нових завдань. Бо головні наші сили, помисли і турботи мають бути спрямовані на те, що треба ще зробити, як краще втілити в життя вироблену партією стратегію комуністичного будівництва»⁵.

Комуністи, всі трудящі двічі орденоносної Харківщини, тісно згуртовані навколо Ленінської партії, ознаменували славні ювілеї в житті нашої країни і республіки новими успіхами в праці, спрямували свій творчий ентузіазм на розв'язання завдань комуністичного будівництва, накреслених XXV з'їздом КПРС.

І. І. Сахнюк

ДОСТИЖЕНИЯ ТРУДЯЩИХСЯ ХАРЬКОВЩИНЫ В СТРОИТЕЛЬСТВЕ СОЦИАЛИЗМА И КОММУНИЗМА

Резюме

В статье освещаются успехи, которых добились трудящиеся Харьковщины в области экономики, науки и культуры за годы Советской власти.

⁴ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 507.

⁵ «Радянська Україна», 6 листопада 1977 р.

Повідомлення

60-річчя Радянської Армії

КОМПАРТІЯ УКРАЇНИ — ОРГАНІЗАТОР ДОПОМОГИ
ТРУДЯЩИХ РЕСПУБЛІКИ ЧЕРВОНИЙ АРМІЇ
(1929—1941 рр.)

Д. Д. ПИХА (Київ)

Загроза війни проти Радянського Союзу, що виникла на початку 30-х років з боку Німеччини, Японії та Італії, обумовила необхідність вжиття кардинальних заходів щодо підвищення боєздатності Червоної Армії. Зокрема, було збільшено її чисельність, здійснено технічне переозброєння, удосконалено організаційну структуру частин і з'єднань, центральних і місцевих органів військового управління, поліпшено бойову підготовку військ, активізовано роботу по політичному і військовому вихованню особового складу армії і флоту. Виходячи з лєнінських настанов про те, що «...чим важче, чим більше, чим відповідальніше нове історичне завдання, тим більше повинно бути людей, мільйони яких треба залучити до самостійної участі в розв'язанні цих завдань»¹, Комуністична партія прагнула мобілізувати широкі трудящі маси до будівництва збройних сил Країни Рад. При цьому вона виходила з того, що армія пролетарської держави не може бути справді боєздатною і соціалістичною без активної, безпосередньої, повсякденної участі і всезростаючого впливу народу на найрізноманітніші сторони її будівництва².

XVI з'їзд ВКП(б) (червень — липень 1930 р.), враховуючи тогочасну міжнародну обстановку, підкреслив, що він «...з усією рішучістю вказує на необхідність зосередження уваги партії і ще більшої мобілізації всіх сил робітничого класу і бідняцько-середняцьких мас селянства на зміцнення обороноздатності СРСР, могутності і боєздатності Червоної Армії, Морського і Повітряного Флоту»³. Реалізація цієї вимоги передбачала залучення трудящих до вирішення широкого кола проблем, які визначали військову могутність країни. Метою даного повідомлення є висвітлення на матеріалах Української РСР лише деяких з них, а саме: шефство трудових колективів і громадських організацій над військовими частинами, з'єднаннями і військово-навчальними закладами; сприяння трудящих УРСР військовому командуванню у вирішенні завдань бойової і політичної підготовки військ; їх вклад у підвищення технічної оснащеності армії і флоту; участь в будівництві військових об'єктів; піклування про підготовку армійського поповнення.

Виконуючи рішення XVI з'їзду ВКП(б), партійні організації України з метою посилення шефських зв'язків розглянули питання про прикріплення виробничих колективів до військових частин, які дислокува-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 421—422.

² Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 366.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 14.

лися на території республіки. Зокрема, шефами 71-го, 89-го, 90-го, 120-го та 134-го стрілецьких полків були затверджені відповідно Вінницька швейна фабрика, заводи ім. В. І. Леніна та ім. К. Лібкнехта (Дніпропетровськ), «Комунар» (Запоріжжя), «Більшовик» (Київ). Над 7-м, 96-м і 100-м артполками взяли шефство заводи: Конотопський паровозоремонтний і Білоцерківський сільськогосподарських машин, а також залізничники Жмеринки. Шефами 5-ї та 7-ї авіабригад стали робітники і службовці Первомайського рудоуправління і Кіровоградського заводу «Червона зірка». Шефські зв'язки над крейсером «Червоний Кавказ» Чорноморського флоту здійснював київський завод «Ленінська кузня»⁴, а незаможні селяни України — над міноносцем «Незаможник» та 1-м кавалерійським корпусом Червоного козацтва⁵. В широких масштабах шефську допомогу здійснював комсомол республіки, зокрема, над Чорноморським флотом, 1-м кавалерійським корпусом Червоного козацтва (з 1922 р.), заставами Західного прикордонного округу (з 1928 р.) та ін. З 1931 р. він взяв шефство й над військовоповітряними силами Українського військового округу (УВО)⁶.

Своїм першочерговим обов'язком шефи вважали піклування про поліпшення культурно-побутових умов воїнів. Вони, зокрема, сприяли будівництву Будинків Червоної Армії і клубів, забезпечували армійські культосвітні установи меблями, поповнювали їх бібліотеки політичною та художньою літературою. Так, у 1931 р. Всеукраїнський ЦК незаможних селян виділив 3600 крб. для впорядкування ленінських куточків у підрозділах 2-ї кавалерійської бригади⁷. В 1933 р. Житомирська взуттєва фабрика передала підшефній військовій частині 1200 крб. для придбання культмайна⁸, колектив Вінницького насінневого заводу в 1934 р. придбав комплект струнних музичних інструментів для 2-ї роти 70-го стрілецького полку, а також меблі для її ленінської кімнати⁹. 35-й батареї берегової охорони Чорноморського флоту Харківський тракторний завод виділив для культпотреб 10 тис. крб.¹⁰.

Із зібраних в 1933 р. серед комсомольців і молоді коштів ЦК ЛКСМУ асигнував 200 тис. крб. для будівництва Будинку Червоної Армії Чорноморського флоту в Севастополі¹¹, а через рік в ознаменування третьої річниці шефства комсомолу над ВПС для оснащення Будинків Червоної Армії, клубів, ленкутків, розширення бібліотек та інших культурні потреби УВО було виділено ще 700 тис. крб.¹². Крім того, обласні, міські та районні комсомольські організації вручали підшефним військовим частинам, кораблям і заставам, як подарунки, набори музичних інструментів для духових оркестрів, кінопересувки, радіоприймачі, баяни, патефони, настільні ігри, книги тощо.

Завдяки допомозі шефів значно збільшилася й кількість армійських культурно-освітніх закладів. Так, якщо в 1930 р. в УВО налічувалося лише 4 Будинки Червоної Армії, то в 1933 р. — 29¹³. Почали функціонувати також сотні нових благоустроєних клубів і ленінських кімнат з достатньою кількістю культосвітмайна в них, що сприяло поліпшенню політико-виховної і культурно-освітньої роботи у військах.

⁴ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 12, спр. 911, арк. 2.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 597, арк. 56.

⁶ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 595, арк. 53.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 1133, арк. 11.

⁸ «Радянська Волинь», 22 лютого 1933 р.

⁹ Вінницький обласний державний архів, ф. 1942, оп. 1, спр. 109, арк. 1.

¹⁰ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 1177, арк. 7.

¹¹ Там же, спр. 1006, арк. 206.

¹² Там же, спр. 1038, арк. 15.

¹³ ЦДАРА, ф. 25 899, оп. 34, спр. 107, арк. 167.

Через нестачу кваліфікованих пропагандистських кадрів політуправління УВО звернулося в 1935 р. до ЦК КП(б)У з проханням виділити лекторів для проведення занять з марксистсько-ленінської підготовки командного складу¹⁴. З цією метою Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів і Всеукраїнська академія наук створили спеціальні лекторські групи, які очолили академік М. Ф. Кравчук, професори К. І. Пяртлі, А. І. Бабенко та інші. Вчені-суспільствознавці регулярно читали лекції в гарнізонах, розташованих на територіях Київської, Полтавської і Харківської областей. У частинах, що дислокувалися в Дніпропетровській, Донецькій і Одеській областях, часто виступали викладачі місцевих вузів¹⁵. Крім того, пропагандисти місцевих партійних організацій проводили заняття в системі партійної і комсомольської освіти, читали лекції з найважливіших політичних і наукових проблем. Лише в 1935 р. для червоноармійців і команд складу УВО відомими вченими було прочитано близько 700 лекцій¹⁶.

У 1935 р. військове командування звернулося до працівників освіти республіки з проханням допомогти у підвищенні загальноосвітнього рівня команд складу. В результаті проведеної роботи вже на кінець 1936 р. більш як 1050 старших і середніх командирів Київського військового округу здали екзамени за середню школу¹⁷.

У зв'язку з технічним переозброєнням Червоної Армії головним напрямом і основним змістом бойової підготовки стало оволодіння її особовим складом військовою технікою і зброєю. На допомогу бійцям в цьому прийшли шефи. Зокрема, інженерно-технічні працівники підприємств допомагали організовувати у військових частинах технічні кабінети, виготовляли моделі, експонати, керували військово-технічними гуртками, проводили консультації, вечори техніки, зльоти технічної взаємодопомоги, брали участь в раціоналізаторській і винахідницькій діяльності. Багато заводів і фабрик надавало для технічного навчання бійців свою матеріальну базу. Так, при навчальному комбінаті Харківського тракторного заводу підвищували свою кваліфікацію водіїв, механіків, токарів і слюсарів 100 червоноармійців¹⁸.

Мобілізації воїнів на оволодіння новою бойовою технікою сприяли керівники КП(б)У і уряду УРСР, громадські організації республіки. Про це, зокрема, свідчить той факт, що в дні святкування XIII річниці РСЧА голова ВУЦВК Г. І. Петровський і голова РНК УРСР В. Я. Чубар у своєму привітанні до особового складу УВО акцентували його увагу на необхідності повної віддачі під час бойових навчань і особливо сумлінного вивчення військової техніки¹⁹. Із закликом опанувати бойову техніку звернувся до особового складу Чорноморського флоту Всеукраїнський ЦК незаможних селян²⁰.

З метою досягнення високих показників у бойовому навчанні XI з'їзд КП(б)У (червень 1930 р.) рекомендував розгорнути соціалістичне змагання у військах. Однак через деякий час його рамки розширилися і воно почалося також між колективами підприємств і особовим складом військових частин. Зокрема, в 1931 р. соціалістичне змагання розгорнулося між незаможними селянами республіки і бійцями 2-ї кавалерійської бригади²¹. В 1931 р. з ініціативи ЦК ЛКСМУ воно почалося

¹⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, спр. 4711, арк. 11.

¹⁵ Киевский Краснознаменный, М., 1974, стор. 115.

¹⁶ Там же, стор. 119.

¹⁷ ЦДАРА, ф. 25880, оп. 74, спр. 107, арк. 91.

¹⁸ О. Лазарішак. Вище темпи військово-шефської роботи, К., 1933, стор. 16.

¹⁹ Див.: «Комсомолец України», 29 лютого 1931 р.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 1133, арк. 91.

²¹ Там же, арк. 122.

між комсомольцями і молоддю республіки та особовим складом Чорноморського флоту і частин УВО²². Так, комсомолка з Дніпропетровщини К. Бонерт змагалася з червоноармійцем І. Матвійчуком. Вона зобов'язалась стати ударницею виробництва, брати активну участь в оборонно-масовій роботі, а воїн — досконало опанувати бойову техніку, бути дисциплінованим²³. Змагалися між собою також комсомольці з Харкова К. Тугай з червоноармійцем Беловим, А. Іванцова — з курсантом Шифріковим²⁴.

Підсумки змагання підбивалися під час взаємних візитів делегацій. Зокрема, комсомольці Харківського паровозоремонтного заводу в 1934 р. п'ять разів посилали своїх представників у підшефні частини. Під час зустрічей йшлося про виробничі успіхи, досягнення в бойовій і політичній підготовці, виконання взятих соцзобов'язань тощо. Широко практикувалося листування. Так, в 1934 р. юнаки та дівчата з ХТЗ надіслали у підшефні частини 197 колективних і 376 індивідуальних листів і одержали відповідно 98 і 449 листів-відповідей²⁵. Переможці змагань широко популяризувалися як у військових частинах, так і в трудових колективах.

Для морального заохочення армійських комсомольців, які досягли високих показників у бойовому навчанні, ЦК ЛКСМУ встановив два перехідних Червоних прапори (по одному — для сухопутних і авіаційних частин). У змагання за честь бути нагородженими ними включилися тисячі комсомольських колективів. У 1934 р. ці дві почесні нагороди були вручені комсомольським організаціям 240-го Луганського полку 80-ї ім. Пролетаріату Донбасу стрілецької дивізії та авіаційного полку, яким командував Д. Д. Зима²⁶. Крім того, практикувалося й матеріальне стимулювання ударників бойової і політичної підготовки. Зокрема, в 1932—1934 рр. Чорноморському флотові з шефських фондів ЦК ЛКСМУ було передано 120 тис. крб. і більш як 150 путівок у санаторії і будинки відпочинку²⁷. Для преміювання кращих льотчиків, техніків, мотористів, командирів і політпрацівників ВПС УВО в 1934 р. ЦК ЛКСМУ асигнував 80 тис. крб.²⁸ Наступного року він передав у розпорядження Політуправління округу 20 тис. крб. для преміювання воїнів сухопутних військ²⁹. Моральне заохочення і матеріальне стимулювання червоноармійців і червонофлотців зобов'язувало їх зразково виконувати свій військовий обов'язок, віддавати всі сили для підвищення бездатності частин і підрозділів.

Важливе місце в бойовій підготовці військ займали військові навчання і маневри. І тут з допомогою трудящих забезпечувалося швидке пересування військ по залізницях та інших засобах транспорту, здійснювалося ремонтування шляхів і мостів, налагоджувався продаж продуктів харчування, організовувалося культурне обслуговування бійців. ЦК КП(б)У вимагав від місцевих партійних комітетів приділяти виняткову увагу вирішенню вищезгаданих проблем. Так, згідно з його рішенням у райони Чернігівської області, де планувалося проведення військових маневрів УВО (1934 р.), було послано 50 відповідальних партпра-

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 1133, арк. 122.

²³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 1005, арк. 73, 86.

²⁴ Там же, спр. 1181, арк. 46.

²⁵ Там же, спр. 1177, арк. 7, 37.

²⁶ Там же, спр. 45.

²⁷ Підрахунки автора: ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 742, арк. 39; спр. 749, арк. 99; спр. 1176, арк. 26; спр. 1005, арк. 62.

²⁸ Підрахунки автора: ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 1321, арк. 10, 11; спр. 1008, арк. 4.

²⁹ Там же, спр. 1175, арк. 34.

цівників. Під їх керівництвом і контролем населенню читалися лекції про міжнародне становище і завдання оборони СРСР, приводилися в належний вигляд населені пункти, сільбуду, хати-читальні, школи, оформлялася наочна агітація, ремонтувалися мости, готувалися вечори зустрічей населення з червоноармійцями³⁰.

Обласна рада Тсоавіахіму Чернігівщини організувала групи велосипедистів для доставлення донесень, створила 21 снайперську команду по боротьбі з парашутними десантами «ворога», відрядила 24 своїх працівників у район маневрів. Обласний відділ кінофікації у 18 районах області підготував 98 стаціонарних і 134 пересувних кіноустановки для обслуговування учасників військових навчань³¹.

Найбільші тактичні навчання, що ввійшли в історію Радянських Збройних Сил під назвою великих Київських маневрів, відбулися у вересні 1935 р. На них були присутні керівники КП(б)У і уряду республіки С. В. Косіор, П. П. Любченко, Г. І. Петровський, П. П. Постишев, а також військові делегації з Франції, Італії і Чехословаччини³². Учасники маневрів продемонстрували зразкову бойову підготовку і високі моральні якості. Нарком оборони СРСР К. Є. Ворошилов оголосив подяку всім командирам, політпрацівникам і червоноармійцям, які брали в них участь. А глава французької делегації генерал Луазо заявив: «Я хочу сказати, що бачив могутню, серйозну армію, досить високої якості в технічному, в моральному відношенні. Найхарактернішим, звичайно, є найтісніший і справді органічний зв'язок армії з населенням, любов народу до червоноармійців, командирів. Хвилюючого, прекраснішого видовища я, скажу відверто, не бачив у своєму житті»³³.

Військові маневри справили також велике враження й на широкі маси, наочно продемонстрували перед ними могутність Червоної Армії, її здатність дати гідну відсіч будь-якому агресору. «Ваші навчання, — говорили колгоспники під час бесіди з червоноармійцями, — це свято для нас. Ми готові всіма силами і засобами допомагати нашій рідній Червоній Армії, а якщо виникне потреба — то й навіть стати до лав її бійців»³⁴.

Всенародна любов населення до бійців і командирів проявлялась також і під час наступних військових навчань. Зокрема, в 1936 р., коли проводилися маневри військ КВО в районі Шепетівки, Бердичева і Житомира, колгоспник сільгоспартілі «Червоне козацтво» М. Г. Пархомчук перейшов восени вброд річку, щоб показати танкістам кращі місця для переправи. «Я завжди відчуваю себе червоним бійцем», — відповів він на теплу подяку воїнів. Нарком оборони нагородив патріота іменним золотим годинником³⁵. Таким чином, військові маневри перетворювалися в яскраве свідчення непорушної єдності народу і армії, сприяли мобілізації зусиль трудящих і воїнів на доблесну працю в ім'я дальшого зміцнення економічної та військової могутності Батьківщини.

Населення України внесло значний вклад й у підвищення технічної оснащеності армії і флоту, і особливо військово-повітряних сил країни, оскільки від їх рівня розвитку багато в чому залежала обороноздатність СРСР.

Ще в 20-і роки на заклик Комуністичної партії і Радянського уряду створити сильний повітряний флот відгукнулися мільйони патріотів.

³⁰ Чернігівський обласний партійний архів, ф. 470, оп. 1, спр. 249, арк. 6.

³¹ Там же, арк. 12, 17, 21.

³² Днів.: «Красная звезда», 12 вересня 1935 р.

³³ «Красная Армия», 18 вересня 1935 р.

³⁴ Киевский Краснознаменный, стор. 106.

³⁵ Там же.

З їх ініціативи в 1923 р. виникло Товариство друзів Повітряного Флоту (ТДФ), яке за два роки зібрало 6 млн. крб. золотом і збудувало на них понад 300 військових літаків³⁶.

У 30-і роки працівники організацій, що підпорядковувалися Наркому соціального забезпечення УРСР, за рахунок власних заощаджень збудували, а в дні святкування XIV роковин Великого Жовтня — передали ВПС СРСР 20 літаків, з яких було сформовано ескадрилью ім. Г. І. Петровського³⁷. У тому ж році свій вклад у зміцнення авіації внесли й чекісти республіки. За їх рахунок було збудовано 5 бойових машин³⁸. В 1932 р. з ініціативи Одеської обласної Ради Тсоавіахіму на Україні почалося збирання коштів на авіаескадрилью ім. Р. П. Ейдемана. Приклад у цій справі показав Голо-Пристанський район м. Одеси, який зібрав 18 тис. крб.³⁹. Водночас сільське населення УРСР почало збирати гроші на авіаескадрилью «Незаможник України»⁴⁰.

Виконуючи рішення IX з'їзду ЛКСМУ, який зобов'язав підготувати для ВПС не тільки льотчиків, техніків і механіків, а й поповнити їх комсомольськими літаками⁴¹, юнаки та дівчата республіки протягом короткого часу на свої кошти збудували 4 авіаескадрильї. Перша з них — імені VIII з'їзду ЛКСМУ — була збудована в 1931 р. з ініціативи каховських і горлівських комсомольців, друга — імені С. В. Косіора — комсомольців Харківського паровозоремонтного заводу (1932 р.). У 1933 р. почався збір коштів на ескадрилью імені П. П. Постишева. Замість запланованих для цього 850 тис. крб., було зібрано 1428 тис. крб.⁴² У тому ж році комсомольці республіки внесли ще 850 тис. крб. на будівництво авіабригади імені X з'їзду ВЛКСМ, у створенні якої брали участь юнаки та дівчата всієї країни⁴³. В 1934 р. почалося будівництво четвертої ескадрильї — імені І. Е. Якіра. З цією метою було зібрано 1 млн. крб. У 1935 р. перший секретар ЦК ЛКСМУ С. І. Андреев передав аероклубу Тсоавіахіму при Всеукраїнському Будинку оборони, де готувалися льотчики для ВПС РСЧА, 20 літаків⁴⁴. Таким чином, завдяки допомозі трудящих УРСР, а також всіх братніх народів СРСР, нашій країні вдалося реалізувати обширну програму авіаційного будівництва, накреслену на першу та другу п'ятирічки.

Вагомий вклад трудящі України внесли й в зміцнення Військово-Морського Флоту і, зокрема, Чорноморського. Ще в 20-і роки на зібрані ними кошти було відновлено багато бойових кораблів, у тому числі крейсери «Червона Україна» (колишній «Адмірал Нахімов») і «Комінтерн» («Пам'ять Меркурія»), ескадрений міноносець «Незаможник» («Занте») та ін. У 1931 р. комсомольці заводу ім. Дзержинського (м. Одеса) виступили з ініціативою збудувати ескадру суден легкого типу за рахунок молоді міста й зробили свій перший внесок — 2 тис. крб.⁴⁵. Юнаки та дівчата республіки, виконуючи рішення ЦК ВЛКСМ (січень 1930 р.), зібрали 40 тис. крб. для будівництва підводного човна «Комсомолец»⁴⁶.

³⁶ Див.: 50 лет Вооруженных Сил СССР, М., 1968, стор. 181.

³⁷ «Оборона», 7 листопада 1931 р.

³⁸ «Комсомолец України», 2 січня 1931 р.

³⁹ «Оборона», 27 жовтня 1932 р.

⁴⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 1133, арк. 68.

⁴¹ «Вестник Воздушного Флота», 1931, № 12, стор. 42.

⁴² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 12, спр. 912, арк. 5.

⁴³ Там же, спр. 1006, арк. 54.

⁴⁴ Там же, спр. 1324, арк. 90.

⁴⁵ «Комсомолец України», 10 червня 1931 р.

⁴⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 505, арк. 24.

У серпні 1931 р. з ініціативи Товариства друзів автомобіля, трактора і шляхів (Автошлях) в країні розгорнулася кампанія по створенню фонду для моторизації прикордонних військ. На Україні її очолив Центральний Всеукраїнський комітет допомоги моторизації прикордонних військ. У зверненні до трудящих республіки вказувалося, що для надійного захисту священних рубежів країни охоронців кордонів необхідно забезпечити танкетками, бронемашинами, моторними човнами, мотоциклами, аеросанями та іншим спорядженням⁴⁷. В результаті проведеної роботи під керівництвом партійних організацій на Україні розпочався збір коштів у фонд моторизації прикордонних військ⁴⁸.

У ході кампанії в трудових колективах зародилося багато найрізноманітніших форм збирання коштів. У рахунок фонду одні робітники працювали у вихідні дні, інші — відраховували односторонній заробіток, колгоспники — по 2—3 трудові. Учасники громадянської війни м. Харкова внесли у фонд по 5 тис. крб. кожний. Комсомольці м. Тирасполя організували суботник, який дав 2 тис. крб.⁴⁹. Загалом на Україні до грудня 1931 р. замість запланованих 750 тис. крб. було зібрано 4300 тис. крб.⁵⁰.

Трудящі Української РСР брали найактивнішу участь в спорудженні військових об'єктів. Зокрема, разом з воїнами вони будували казарми та їдальні, навчальні й штабні приміщення, стрільбища і полігони, ангари, бензосховища і складські приміщення, аеродроми та ін. Так, у 1931 р. ЦК ЛКСМУ направив на спецбудівництво УВО 1200 комсомольців⁵¹, а наступного року — ще 500⁵². В 1934 р. 4 тис. юнаків та дівчат республіки взяли участь в спорудженні Північно-Західного укріпленого району Чорноморського флоту (Одеса, Очаків, Севастополь). Лише комсомольці Одещини відпрацювали тут (на суботниках) 15 тис. робочих днів⁵³.

У 1935 р. на будівельні майданчики Кам'янець-Подільська, Ізяславля, Шепетівки, Проскурова, Новоград-Волинського прибуло 2205 юнаків та дівчат⁵⁴. Вони працювали теслярами, мулярами, штукатурами, слюсарями, водопровідниками, арматурниками, пічниками, електриками. Начальник військово-будівельного відділу УВО відзначав, що комсомольці показували найвищу продуктивність праці⁵⁵.

У другій половині 30-х років масштаби залучення трудящих до спорудження військових об'єктів значно розширилися. В 1936 р., згідно з рішенням Київського обкому КП(б)У, кількість робітників на 13 будівельних майданчиках у межах області збільшилася майже на 20 тис. чол. (раніше тут працювало лише 5118 чол.)⁵⁶. У Житомир, Новоград-Волинський, Коростень і Білу Церкву прибули кращі бригади будівельників-стахановців, які працювали там протягом місяця. Для подання систематичної допомоги у будівництві військових об'єктів обком партії закріпив за ними заводи «Більшовик», «Ленінська кузня», ім. Артема, «Червоний екскаватор», «Точелектроприлад» та ін.⁵⁷

У довоєнні роки трудящі України допомагали інженерним частинам споруджувати укріплені райони, зокрема, Володимир-Волинський, Стру-

⁴⁷ Див.: «Авто та шляхи», 1932, № 18, стор. 4.

⁴⁸ «Авто та шляхи», 1932, № 2, стор. 3.

⁴⁹ «Авто та шляхи», 1931, № 18, стор. 3, 25.

⁵⁰ «Авто та шляхи», 1932, № 2, стор. 3.

⁵¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 594, арк. 16.

⁵² Там же, спр. 742, арк. 91.

⁵³ Там же, спр. 1005, арк. 61.

⁵⁴ Там же, спр. 1322, арк. 5—7.

⁵⁵ Там же, спр. 861, арк. 2.

⁵⁶ Житомирський обласний партійний архів, ф. 87, оп. 1, спр. 169, арк. 28.

⁵⁷ Там же, арк. 5—10.

милівський, Рава-Руський, Перемишльський і Чернівецький. В 1940 р. стали до ладу діючих сотні військових об'єктів, ще 306 передбачалося збудувати в 1941 р. Уряд УРСР прийняв рішення (квітень 1941 р.) про виділення для цих робіт 44 700 чол., а також необхідної кількості бетону, лісоматеріалів, металоконструкцій⁵⁸.

Бездатність Червоної Армії в значній мірі залежала від якості її поповнення. У зв'язку з цим партійні, комсомольські і громадські організації республіки вже в першій половині 30-х років особливу увагу приділяли ліквідації неписьменності і малописьменності серед допризовної молоді, ретельному соціальному відбору, який виключав проникнення до рядів армії і флоту класово ворожих елементів, посиленню робітничого і партійно-комсомольського ядра серед армійського поповнення, політичному вихованню майбутніх воїнів тощо.

Напередодні Великої Вітчизняної війни, коли військова небезпека наблизилась до радянських кордонів, підготовка юнаків до служби в армії і на флоті значно активізувалася й почала проводитись досить інтенсивно. У відповідності з законом «Про загальний військовий обов'язок» від 1 вересня 1939 р. навчання військовій справі було введене в школах і вузах⁵⁹. Учні 5—7 класів мали пройти початкову військову підготовку, а 8—10 класів, технікумів, робітфаків, шкіл ФЗУ і студенти вищих навчальних закладів, які не служили в армії, — допризовну підготовку. З цією метою щонеділі в школах виділялося дві години навчального часу. Заняття проводили штатні військкерівники, що підбиралися з числа комскладу запасу. Як відзначав К. Є. Ворошилов, початкова і допризовна підготовка молоді спрямовувалась насамперед на ознайомлення майбутніх воїнів з бойовими традиціями Червоної Армії та основними вимогами військової дисципліни, оволодіння стрілецькою справою, правилами ППО і ППХО, прищеплення моральних і фізичних якостей, необхідних бійцеві Червоної Армії⁶⁰.

Учнівська молодь і студенти України з великим ентузіазмом сприйняли введення початкової і допризовної підготовки. Зокрема, учасники загальноміських зборів десятикласників м. Ворошиловграда в листі до Наркома оборони писали: «Нам буде довірена зброя для захисту Вітчизни. Нам будуть довірені танки, літаки, гармати, кораблі, вся могутня і грізна для ворога техніка Червоної Армії і Військово-Морського Флоту... Ми досягнемо того, щоб кожний з нас прийшов на призов з ґрунтовною військовою підготовкою, з навичками вмілого, дисциплінованого бійця. Ми звертаємося до десятикласників усіх шкіл Радянського Союзу із закликом вчитися на відмінно і відмінно оволодівати військовою справою, зустріти призов у бойовій готовності»⁶¹.

Для нешкільної молоді допризовна підготовка, як обов'язковий вид навчання з відривом від виробництва, відмінялась⁶². Її став здійснювати Тсоавіахім у неробочий час. При цьому трудяща молодь включалася до навчально-стройових підрозділів й заняття проводилися по загальним комплексним програмам.

Призовників для занять залучали до тимчасових навчальних груп. Програми їх військового навчання включали: вивчення основних положень статуту Червоної Армії, вироблення вміння виконувати вимоги стройового статуту для одного бійця і в складі відділення; подолання

⁵⁸ Архів МО СРСР, ф. 131, оп. 542 204, спр. 1, арк. 1.

⁵⁹ Коммунистическая партия в борьбе за упрочение и развитие социалистического общества (1937—1941 гг.). Документы и материалы, М., 1962, стор. 156.

⁶⁰ Див.: «Большовик Украины», 1939, № 9, стор. 22.

⁶¹ «Комсомолец Украины», 14 вересня 1939 р.

⁶² Див.: «Большовик Украины», 1939, № 9, стор. 22.

смуги перешкод; вириття окопчиків для стрільби лежачи, з коліна і стоячи. Програма військово-морської підготовки передбачала: ознайомлення майбутніх чорвонофлотців з основними бойовими засобами флоту, його організацією, типами кораблів та їх призначенням; засобами зв'язку; основами кораблеводіння, в тому числі вмінню керувати шлюпою під веслами, парусами і плаванню на буерах; вивчення основних положень статуту Військово-Морського Флоту. Водночас ЦР Тсоавіахіму СРСР рекомендувала широко практикувати з призовниками лижні й піші походи на дистанцію 25 км і навчальні виходи в поле⁶³.

В 1939 р. Ворошиловградський, Харківський, Дніпропетровський, Запорізький, Вінницький, Кам'янець-Подільський обкоми КП(б)У розглядали питання про підготовку молоді до призову. В прийнятих рішеннях були накреслені заходи щодо поліпшення політико-виховної роботи серед призовників та їх військової підготовки. Всім секретарям міськомів і райкомів партії пропонувалося обговорити питання про стан підготовки молоді до призову на бюро МК і РК КП(б)У, на партійних і комсомольських зборах. Контроль за виконанням поставлених завдань обкоми поклали на свої військові відділи⁶⁴.

Партійні, комсомольські й тсоавіахімовські організації повсякденно удосконалювали форми політико-виховної роботи серед призовників. Частіше стали організовуватися конференції, збори, зльоти, зустрічі з орденоносцями, депутатами Верховної Ради СРСР та УРСР, заслуженими воїнами Червоної Армії. Так, лише за сім місяців 1939 р. було проведено конференцій і зборів: у Харківській області — відповідно 227 і 1196; прочитано лекцій і зроблено доповідей: у Харківській області — 956⁶⁵, в Кіровоградській — 720⁶⁶, Одеській (1940 р.) — 1580⁶⁷. Призовникам роз'яснювалися міжнародне становище СРСР, рішення XVIII з'їзду ВКП(б) і питання внутрішньої політики партії, вимоги військової присяги і закону «Про загальний військовий обов'язок». Особлива увага приділялась пропаганді героїчної історії РСЧА, її ролі в забезпеченні миру для нашої Батьківщини, висвітленню мужності і стійкості радянських воїнів, проявлених ними в боротьбі з японськими загарбниками на озері Хасан і річці Халхін-Гол, у війні з Фінляндією, а також значенню визвольних походів у Західну Україну, Західну Білорусію, Північну Буковину і Бесарабію. При цьому вся агітаційно-пропагандистська робота тісно пов'язувалася з виробничою діяльністю призовників і спрямовувалася на залучення їх до стаханівського руху, оволодіння програмою військової підготовки.

Партійні та комсомольські організації України розгорнули серед призовників змагання за кращу підготовку до вступу до Червоної Армії. Володіти чотирма оборонними значками мріяв кожний юнак. Кращих показників у цій справі в 1939 р. досягла Київська область. Серед її представників налічувалося: 56% ворошиловських стрільців, 54% — значкістів ГПО, 66% — ГСО, 75% — ПЛХО⁶⁸.

У зв'язку з загрозою війни, що посилювалася, на адресу партійних, державних, комсомольських і військових органів УРСР надходило від юнаків багато заяв з проханням про достроковий призов їх до Черво-

⁶³ «За оборону», 1941, № 1, стор. 23.

⁶⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, спр. 4780, арк. 54; спр. 4982, арк. 77; Дніпропетровський обласний партійний архів, ф. 19, оп. 1, спр. 5314, арк. 25; Ворошиловградський обласний партійний архів, ф. 179, оп. 1, спр. 87, арк. 173; Вінницький обласний державний архів, ф. 2700, оп. 1, спр. 50, арк. 93.

⁶⁵ «Красное знамя», 2 вересня 1939 р.

⁶⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 22, спр. 3176, арк. 183.

⁶⁷ Одеський обласний партійний архів, ф. 11, оп. 2, спр. 596, арк. 45.

⁶⁸ ЦДАРА, ф. 25 880, оп. 74, спр. 83, арк. 333.

ної Армії. Так, А. І. Рожко (с. Поплавки, Житомирська область) в своїй заяві писав: «Я маю велике бажання служити трудовому народу і захищати священні кордони СРСР від різних фашистських агресорів. Прошу Житомирський військкомат прийняти мене до РСЧА достроково. Всі обов'язки буду виконувати чесно і акуратно. Віддам усі сили, а якщо знадобиться, й життя для захисту квітучої Вітчизни»⁶⁹. Аналогічних заяв у Сталінській (нині — Донецькій) області (1939 р.) було подано 2300⁷⁰, в Полтавській — 1632⁷¹.

Досвід роботи партійних, комсомольських і тсоавіахімовських організацій УРСР по підготовці молоді до військової служби широко висвітлювався на сторінках періодичної преси. Зокрема, орган Київського обкому КП(б)У газета «Пролетарська правда» надрукувала в грудні 1940 р. лист призовників Броварського і Київського районів із закликом до молоді «До призову 1941 р. — готуватися сьогодні!», який знайшов палкий відгук серед юнаків призовного віку області. Про їх успіхи газета систематично інформувала читачів під рубрикою «Готуємо для Червоної Армії гідне поповнення»⁷². У травні 1941 р. газета «Красная звезда» писала: «В містах і селах республіки систематично працюють 17 820 гуртків, в яких молодь знайомиться з статутом Червоної Армії, вивчає матеріальну частину бойової зброї, здає норми на оборонні значки. Велике патріотичне піднесення спостерігається серед призовників західних областей України і Північної Буковини. На призовні пункти точно в строк з'явилися всі 100% призовників»⁷³.

Здобувши військову підготовку, будучи вихованими в дусі радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму і класової ненависті до імперіалізму, молодь призовного віку в лавах Червоної Армії за короткий строк становилася вмілими і мужніми бійцями. Це сприяло зміцненню бойової могутності Радянських Збройних Сил — надійного захисника завоювань Великого Жовтня.

Творчо використовуючи досвід минулих років, партія й нині залучає широкі маси трудящих до зміцнення Радянської Армії. Захист соціалістичної Вітчизни, посилення могутності Радянських Збройних Сил, підкреслюється в Програмі КПРС, новій Конституції СРСР, є священний обов'язок партії, всього радянського народу, найважливіша функція соціалістичної держави⁷⁴.

⁶⁹ Житомирський обласний партійний архів, ф. 76, оп. 1, спр. 1551, арк. 9.

⁷⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, спр. 5801, арк. 182.

⁷¹ Див.: «Красная звезда», 4 вересня 1939 р.

⁷² Нариси Історії Київської обласної партійної організації, К., 1967, стор. 431.

⁷³ «Красная звезда», 24 травня 1941 р.

⁷⁴ Див.: Програма КПРС, К., 1977, стор. 96—98; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1977, стор. 14—15.

ДІЯЛЬНІСТЬ БІЛЬШОВИКІВ ХАРКІВЩИНИ ПО МОБІЛІЗАЦІЇ СИЛ НА БОРІТЬБУ З БІЛОПОЛЯКАМИ І ВРАНГЕЛЕМ

М. М. ОЛІЙНИК (Харків)

Війна з буржуазно-поміщицькою Польщею, яка почалася 25 квітня 1920 р., знову поставила на перший план завдання оборони Країни Рад. 5 травня на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради, профспілок і фабзавкомів В. І. Ленін говорив: «...Раз справа дійшла до війни, то все повинно бути підпорядковане інтересам війни, все внутрішнє життя країни повинно бути підпорядковане війні, ні найменше вагання щодо цього недопустиме»¹.

Активну участь у розгромі інтервенції буржуазно-поміщицької Польщі і білогвардійських полчищ Врангеля взяли трудящі Харківщини — однієї з найбільш індустріально розвинутих губерній України. Це питання досі ще не дістало повного висвітлення. В колективній монографії «Нариси історії Харківської обласної партійної організації», а також у праці М. І. Куліченка і статті І. К. Рибалки та С. О. Розіна² наводяться лише окремі матеріали загального характеру. Дане повідомлення є спробою певною мірою заповнити цю прогалину.

Велику мобілізуючу роль у перебудові діяльності партійних, радянських і господарських органів відповідно до воєнного стану відіграли опубліковані 23 травня 1920 р. тези ЦК РКП(б) «Польський фронт і наші завдання». Викривши загарбницькі наміри інтервентів, які прикривали своєю спиною імперіалістів Антанти, ЦК РКП(б) закликав усі партійні, радянські і профспілкові організації негайно розгорнути найширшу і напружену агітацію по всій країні. «Робітник і робітниця, селянин і селянка повинні зрозуміти і відчувати. — підкреслювалося в тезах, — що війна з Польщею є їхня війна, є війна за незалежність соціалістичної Росії...»³.

Виконуючи вказівки В. І. Леніна і ЦК РКП(б), Харківська губерньська партійна організація поставила в центрі уваги своєї діяльності поповнення військ Червоної Армії, забезпечення їх зброєю, спорядженням, продовольством, допомогу сім'ям червоноармійців тощо. Ці питання обговорювалися на засіданнях губерньського і повітових комітетів партії, на партійних зборах і конференціях. 13 червня 1920 р. для координації роботи по допомозі Червоній Армії при Харківському губпарткомі було створено військовий відділ⁴.

Губерньські і повітові комісаріати, які безпосередньо займалися мобілізацією сил і засобів для допомоги Червоній Армії, протягом короткого часу було поповнено комуністами. Так, уже на початку травня 1920 р. партійні організації Харкова і повітів за рішенням бюро губкому партії відібрали і направили в розпорядження комісаріатів

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 110.

² Нариси історії Харківської обласної партійної організації, Харків, 1970; М. І. Куліченко. Більшовики Харківщини в боротьбі за владу Советов (1918—1920 гг.), Харків, 1966; І. К. Рибалка, С. О. Розін. Участь трудящих Харківщини у розгромі іноземних воєнних інтервентів і внутрішньої контрреволюції (1918—1920).— Трудящі Харківщини в боротьбі за побудову комунізму. Збірник статей, Харків, 1958.

³ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (далі — КПСС в резолюциях...), изд. 8-е, т. 2, 1917—1924, М., 1970, стор. 184.

⁴ ЦПА ІМЛІ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 11, спр. 10, арк. 1 зв.; Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 2, арк. 3б.

150 політично зрілих партпрацівників. Це відразу ж позитивно позначилося на діяльності комісаріатів⁵.

Успішно пройшла в Харківській губернії мобілізація комуністів, кращих партійних і радянських працівників до Червоної Армії. У червні 1920 р. Раднарком УСРР доповідав В. І. Леніну, що тільки в Харкові мобілізовано 4000 комуністів, з них 660 чол. пішло на фронт. Повітові парторганізації мобілізували майже 20% свого складу⁶.

На заклик губерньської парторганізації у боротьбі з білополяками активну участь взяли комсомольці Харківщини. Наприклад, від Вовчанської міської організації, в якій налічувався 71 чол., відправився на фронт наприкінці травня 31 комсомолец. Сумська організація вирішила піти до Червоної Армії всім складом. Пролетарська молодь Петинського-Журавлівського району Харкова разом з комсомольцями Охтирського повіту сформувала і направила на фронт команду для бронепойзда⁷.

Але фронт діставав поповнення не тільки завдяки партійним і комсомольським мобілізаціям. Боездатність Червоної Армії залежала також від результатів загальної мобілізації трудящих. Парторганізації губернії проводили з цією метою велику агітаційно-масову роз'яснювальну роботу серед населення. Губернськими і повітовими комітетами партії видавалася велика кількість плакатів, листівок, з агітаційною метою широко використовувалися кіно і театри. Протягом травня — червня на підприємствах, в установах, селах і військових частинах було проведено сотні зборів і мітингів, на яких представники партійних і радянських органів роз'яснювали становище, що склалося, закликали вступати до лав Червоної Армії і подавати їй всіляку підтримку.

Важливу роль у справі мобілізації трудящих на розгром ворога відіграли II губерньський і IV Всеукраїнський з'їзди Рад, які відбулися в Харкові, відповідно, 11—14 і 16—20 травня 1920 р. У Зверненні губерньського і Маніфесті Всеукраїнського з'їздів Рад містилися заклики до трудівників міст і сіл активно виступити на боротьбу з інтервентами⁸.

Робітники й селяни губернії заявляли про свою непохитну рішучість розгромити ворога й завоювати мир для творчої праці. 5 травня 1920 р. учасники об'єднаного засідання міської й районної Рад з представниками робітничих організацій, висловлюючи думку всіх трудящих Харкова, закликали пролетаріат України «наслідувати приклад робітників і селян РСФРР, напружити всі сили для подання всебічної допомоги російсько-українській робітничій армії, яка несе на своїх багнетах виволочення трудящим усього світу»⁹⁻¹⁰.

Особистий приклад комуністів, їх активна робота з масами дали вагомий результат. На 16 червня 1920 р. у Харківській губернії було мобілізовано до Червоної Армії 33 136 чол.¹¹

Керуючись ленінським положенням про те, що «найкраща армія, найвідданіші справі революції люди будуть негайно винищені противником, якщо вони не будуть в достатній мірі озброєні, забезпечені про-

⁵ ЦДАЖР УСРР, ф. 2, оп. 1, спр. 725, арк. 29.

⁶ М. И. Куличенко. Назв. праця, стор. 212.

⁷ Образование и деятельность комсомольской организации Харьковщины. 1917—1920 гг. Документы и материалы, Харьков, 1961, стор. 261—262, 272—274, 304.

⁸ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920). Збірник документів і матеріалів, К., 1957, стор. 108; Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920). Сборник документов и материалов, Харьков, 1973, стор. 243—244.

⁹⁻¹⁰ Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920), стор. 237—238; ЦДАЖР УСРР, ф. 2, оп. 2, спр. 60, арк. 102.

¹¹ ЦДАЖР УСРР, ф. 2, оп. 1, спр. 725, арк. 33.

довольством, навчені»¹², партія, її місцеві організації велику увагу в своїй роботі приділяли створенню матеріальної бази перемоги над ворогом. Харківщина, зокрема, стала одним з найважливіших центрів виробництва зброї, боеприпасів, обмундирування. Лише протягом другої половини 1920 р. паровозобудівники Харкова відремонтували і відправили на фронт 24 танки і майже 200 броньовиків та автомашин. При заводі ВЕК почали працювати майстерні по ремонту стрілецької зброї і засобів зв'язку. Протягом другого півріччя 1920 р. тут було налагоджено понад 24 тис. гвинтівок і 100 кулеметів, значну кількість телефонних і телеграфних апаратів, акумуляторів тощо. На заводі «Герлях і Пульст» було налагоджено виробництво запасних частин і замків до кулеметів. Артилерійські снаряди, гранати і міни почали випускати Сумський машинобудівний завод, а також заводи «Гельферіх-Саде», «Мельгозе» та інші підприємства губернії¹³.

Губернська партійна організація разом з губраднаргоспом приділяла велику увагу забезпеченню підприємств, що працювали на оборону, робочою силою, сировиною і матеріалами. Особливого значення надавалося зміцненню партійних осередків на цих заводах. Так, коли з'ясувалося, що налагодження роботи на заводі «Мельгозе» йде повільно, губком партії вирішив направити до заводського партосередку до-свідчених комуністів і повернути на підприємство членів партії, які з тих чи інших причин перейшли на іншу роботу. Було зміщено також партосередки на паровозобудівному заводі та на заводі ВЕК. Осново-Холодногірський райком Компартії України м. Харкова для зміцнення фабрично-заводських партосередків району послав на підприємства 50 комуністів — відповідальних працівників радянських установ¹⁴.

За ініціативою партосередків робітники підприємств повсюдно брали зобов'язання підвищити продуктивність праці. Так, 9 липня 1920 р. колектив Сумської суконної фабрики, розуміючи важливість забезпечення Червоної Армії обмундируванням, постановив: «Напружити всі зусилля, щоб підняти продуктивність для досягнення якнайшвидшого закінчення війни і зменшення бідувань усіх трудящих на фронті і в тилу»¹⁵. Зброярі майстерні заводу ВЕК на заклик партосередку, яким керував П. Мойсеєнко, вже протягом першого місяця роботи підвищили ефективність своєї праці більш як удвічі. Якщо на початку липня в майстерні ремонтувалося щодня в середньому близько 200 гвинтівок, то в другій половині цього ж місяця робітники добилися збільшення їх ремонту до 500 штук¹⁶.

Комуністи губернії велику увагу приділяли налагодженню виробництва обозу, зброї, засобів зв'язку та іншого військового спорядження, брак якого серйозно позначався на боездатності Червоної Армії. Протягом шести місяців 1920 р. підприємствами губраднаргоспу було виготовлено і відремонтовано понад 5 тис. возів для кухонь, санітарних карет та кулеметних тачанок, 1300 телеграфних і телефонних апаратів,

¹² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 390.

¹³ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 3, К., 1970, стор. 226; ЦДАЖР УРСР, ф. 575, оп. 1, спр. 7, арк. 85; спр. 17, арк. 11.

¹⁴ М. И. Кудличенко. Назв. праця, стор. 225; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 12, спр. 704, арк. 14.

¹⁵ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. Березень 1917—березень 1921 рр. Збірник документів і матеріалів, К., 1957, стор. 611.

¹⁶ Н. Ю. Коєстриця. Мобілізація Комуністичною партією України сил і засобів трудящих республіки на розгром третього походу Антанти.— Збірник наукових праць викладачів і аспірантів Київського державного університету, 1958, № 3, стор. 96.

36 500 штук сухих елементів, 28 тис. метрів телеграфного шнура, 150 тис. метрів різноманітних проводів¹⁷. За цей же період в губернії було зібрано 136 821 штуку шкур і пошито для армії 151 519 пар чобіт і черевиків, 8786 пар туфель, 1072 комплекти зброї та 3942 сідла¹⁸.

На оборону працювали текстильна і швейна промисловість Харківщини. Відділом воєнних заготовок губраднаргоспу в 1920 р. було вироблено 144 778 аршинів сукна, 5552 аршинів полотна, 9259 дюжин котушок ниток. В раднаргоспі було створено 6 майстерень для пошиття обмундирования, в кожній з яких працювало до 500 робітників. Крім того, за вказівкою губкому партії до цієї справи залучалися громадяни, які мали швейні машини і працювали дома. З цією метою в Харкові було створено кілька роздавальних пунктів. Усе це дало можливість пошити з травня по листопад для бійців Червоної Армії 2 286 649 одиниць різноманітного обмундирования, в тому числі 22 061 шинель, 175 360 гімнастерок, 141 611 пар штанів, 462 399 натільних сорочок, 540 603 пари кальсонів¹⁹.

Для перемоги Радянської країни в боротьбі з білополяками важливе значення мало забезпечення Червоної Армії і робітників оборонної промисловості продовольством. Тому серед найважливіших завдань, які довелося розв'язувати губернському комітетові партії, було виконання продрозверстки. 25 травня 1920 р. Харківський губком КП(б)У прийняв рішення провести з 10 червня по 10 липня спеціальний продовольчий місячник з метою максимального виконання продрозверстки. Для цього з Харкова було мобілізовано 887 передових робітників і 10% складу міської парторганізації, в тому числі й відповідальних працівників губкому та губвиконкому, на роботу в повіті. Було проведено велику роботу для зміцнення апарату продовольчих установ, активізації агітації і пропаганди²⁰.

Завдяки вжитим організаційним і політичним заходам продовольчий місячник пройшов успішно. Так, якщо з 1 січня по 1 червня 1920 р. в губернії було заготовлено 377 тис. пудів зерна, то за період з 1 червня по 10 липня загальна кількість зібраного зерна становила 700 тис. пудів, тобто в 2 рази більше, ніж було зібрано за попередні 5 місяців. Значних успіхів було досягнуто у виконанні продрозверстки по м'ясу та інших продуктах, а також у заготівлі фуражу для потреб Червоної Армії. Фуражу було заготовлено понад 1 млн. пудів²¹.

Партійні організації Харківщини багато зробили для налагодження нормального функціонування залізничного транспорту, від якого залежала своєчасна доставка на фронт зброї, продовольства тощо. Для поліпшення роботи залізниць, що перетинали територію Харківщини, було проведено сотні суботників, тижні трудового фронту, ремонту, допомоги фронту, під час яких залізничники з власної ініціативи на кілька годин без додаткової оплати праці збільшували свій робочий день. Так, тільки протягом «Тижня ремонту і допомоги фронту» залізничники

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 572, оп. 1, спр. 795, арк. 12; Харківський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. Р-203, оп. 1, спр. 101, арк. 40, 156.

¹⁸ Украинская промышленность в 1920 году (По отчетам Главного управления Украинского Совета Народного Хозяйства), Харьков, 1921, стор. 103; ХОДА, ф. Р-203, оп. 1, спр. 161, арк. 165.

¹⁹ ХОДА, ф. Р-203, оп. 1, спр. 101, арк. 111—112.

²⁰ ЦДАРА, ф. 101, оп. 1, спр. 21, арк. 43; ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 827 арк. 6, 8; ХОДА, ф. Р-203, оп. 1, спр. 207, арк. 8; спр. 114, арк. 20.

²¹ ІІПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 65, спр. 384, арк. 14—15; ХОДА, ф. Р-203, оп. 1, спр. 108, арк. 7; Второе Всукраинское продовольственное совещание. Стенограмма заседания и тезисы докладов, Харьков, 1920, стор. 52.

губернії відпрацювали понаднормово близько 200 тис. годин²². Завдяки цьому з кожним днем збільшувалася кількість відремонтованих поїздів і вагонів, залізниць і станцій, поліпшилась організація руху поїздів та вантажно-розвантажувальних робіт. Все це сприяло зростанню перевезень військових вантажів.

Червона Армія, значно зміцнена завдяки успішно проведеній мобілізації і налагодженню роботи тилу, відтіснила білополяків до кордонів Польщі. Наприкінці липня фронт наблизився до Варшави. Тим часом Врангель, доставши від англо-французьких та американських імперіалістів велику кількість озброєння, перейшов у наступ на південь України і Донбас. Він хотів відволікти на себе частину сил Червоної Армії і намагався таким чином врятувати буржуазно-поміщицьку Польщу від остаточного розгрому. Полчищам Врангеля на Україні допомагали махновські та інші анархістські банди.

Загарбання армією Врангеля Донецького басейну могло завдати відчутного удару молодій Радянській республіці, послабити її господарський і військовий стан. 17 липня 1920 р. ЦК РКП(б) опублікував циркулярного листа до всіх партійних організацій, в якому закликав їх негайно вжити всіх заходів для посилення боротьби з білогвардійськими полчищами, для знищення останньої опори контрреволюції²³. 19 серпня на адресу ЦК Компартії України, Кавказького і Сибірського бюро ЦК РКП(б) було послано написану В. І. Леніним спеціальну директиву про заходи допомоги Кримському фронту. В. І. Ленін пропонував виділити значну кількість кращих працівників, здатних підняти боездатність червоноармійських частин, зміцнити тил, провести боротьбу з дезертирством і бандитизмом у найближчому тилу та ін.²⁴

Керуючись вказівками В. І. Леніна, рішеннями ЦК РКП(б) і ЦК Компартії України, партійні і радянські органи Харківщини розгорнули активну діяльність, спрямовану на мобілізацію сил і засобів на боротьбу з Врангелем. Уже 21 серпня 1920 р. губком партії ухвалив рішення негайно розгорнути підготовку до кампанії добровольчества, збирання зброї і загальної мобілізації трудящих. Передбачалося широко використовувати наради і конференції парторганізацій, профспілок, комсомолу, комнезамів. Для координації всієї агітаційно-масової роботи було створено комісію²⁵.

24 серпня губернський партійний комітет постановив додатково направити у військові частини, крім мобілізованих уже членів партії, ще 30 відповідальних працівників і 50—75% складу комуністів радянських установ. По всій губернії було проведено «Тиждень червоного добровольця», який пройшов під лозунгом «Доб'ємо Врангеля!»²⁶.

Завдання мобілізації трудящих широко обговорювалися на підприємствах і в установах, на зборах і мітингах робітників та селян. В резолюції конференції профспілкового об'єднання «Металіст», зокрема, зазначалося: «Добити Врангеля!» — лозунг, з яким металісти, що залишилися біля верстатів, будуть продовжувати свою роботу... Червоне добровольчество, труд і дисципліна — наші бойові завдання»²⁷.

²² Д. Я. Фрейлихер. Из истории первых массовых коммунистических субботников на Украине (1920 год). — «История СССР», 1962, № 5, стор. 145—147; його ж. Комуністичні суботники на залізницях України під час боротьби з Врангелем. — «УІЖ», 1968, № 7, стор. 93—96.

²³ КПСС в резолюциях..., т. 2, стор. 187.

²⁴ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 51, стор. 348—349.

²⁵ ЦДАРА, ф. 101, оп. 1, спр. 21, арк. 94.

²⁶ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 2, арк. 17.

²⁷ ХОДА, ф. Р-1010, оп. 1, спр. 6, арк. 6.

Разом з робітничим класом на боротьбу з ворогом активно піднімалося трудяще селянство. З'їзд комнезамів Харківського повіту, наприклад, прийняв рішення: «Закликати селян Харківського повіту мобілізувати все чесне, молоде і сильне, що є в рядах повіту, і віддати в ряди Червоного добровольчества Південного фронту для розгрому кримської білогвардійщини і очищення Криму»²⁸.

Аналізуючи перші підсумки мобілізації сил на фронт, сесія губвиконкому 11 вересня 1920 р. в резолюції на звіт президії з місць констатувала: «Лозунг, бойовий радянський клич «Доб'ємо Врангеля!» дістав гарячий відгук на місцях, і всі резолюції волосних і повітових з'їздів трудового селянства, висока хвиля добровольчества і швидке виконання наказів губвиконкому свідчать, що місто і село зрозуміли небезпеку, яка загрожувала їм з врангелівського півдня і польського заходу»²⁹.

Парторганізації Харкова і повітів губернії послали на фронт 260 замість 160 комуністів (за рознарядкою ЦК Компартії України). Крім того, було проведено ще й профспілкову мобілізацію. 750 робітників, тобто вдвічі більше норми, затвердженої ВЦРПС, дали фронту профспілки Харківщини³⁰.

Під керівництвом партійних організацій успішно здійснював мобілізацію своїх членів комсомол. За неповними даними, до кінця серпня на фронт з Харкова виїхало 188 комсомольців. Представник Охтирського повітпарткому у своєму виступі на губернській партконференції 10 жовтня 1920 р. говорив, що «спілка молоді (повіту.— М. О.) провела три мобілізації і дала 106 чоловік, потім, останнім часом — нова мобілізація, виконано 100 процентів розверстки»³¹.

Оголошення мобілізації і кампанії добровольчества викликало бойове піднесення серед неспілкової молоді. Тільки з Харкова на боротьбу з Врангелем відправилось близько 400 чол.³² До 10 вересня загалом по губернії на фронт було відправлено 4 кавалерійські ескадрони і батальйон піхотинців³³.

Але для остаточного розгрому контрреволюції в Криму були потрібні нові й нові сили. У вересні мобілізація тривала. Крім відправлених з Харкова робітників, у другій половині вересня на фронт пішли також 600 кращих представників селянства губернії³⁴.

Важливе значення для розгрому врангелівців мало поповнення Червоної кавалерії. Оскільки Врангель на перших порах мав перевагу в кінноті, ЦК РКП(б) закликав трудящих взяти активну участь у створенні нових кавалерійських частин³⁵. 27 вересня 1920 р. бюро Харківського губкому партії прийняло рішення про проведення кампанії «Незаможник — на коня куркуля і добий Врангеля!». Перед повітовими комітетами партії було поставлено завдання — залучити із середовища незаможників 1000 добровольців-кавалеристів і повністю екіпірувати їх на місцях³⁶. Успіхові цього заходу великою мірою сприяло звернення В. І. Леніна «До незаможних селян України» від 2 жовтня 1920 р., в якому все трудяще селянство закликалося до боротьби з Врангелем³⁷.

²⁸ «Пролетарий» (орган Харківського губвиконкому партії), 1 вересня 1920 р.

²⁹ «Пролетарий», 15 вересня 1920 р.

³⁰ «Коммунист», 15 вересня 1920 р.; ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 4, спр. 64, арк. 190.

³¹ ПА ИП при ЦК Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 308, арк. 206.

³² «Коммунист», 30 грудня 1920 р.

³³ «Коммунист», 21 вересня 1920 р.

³⁴ ХОДА, ф. Р-203, оп. 1, спр. 15, арк. 20.

³⁵ «Исторический журнал», 1941, № 10—11, стор. 48.

³⁶ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 2, арк. 66.

³⁷ Див.: В. І. Тенін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 318—319.

Заклик вождя дістав гарячий відгук серед трудяшого селянства, що сприяло значному посиленню розмаху всенародної боротьби з ворогом. У зведенні управління Харківського губвиконкому за 10 жовтня 1920 р., зокрема, повідомлялося: «КНС Вовчанського повіту тільки за тиждень дали 31 кавалеріста, повністю спорядженого, і 102 піхотинці. Комнезами Куп'янського повіту сформували кавалерійський ескадрон з 250 чоловік, повністю його спорядили, коней і зброю відібрали у куркулів»³⁸. В цілому більшовики Харкова за період із серпня по листопад 1920 р. сформували і відправили на фронт 12 ескадронів³⁹.

Водночас партійні організації губернії приділяли велику увагу постачанню Червоної Армії продукцією промисловості і сільського господарства. За рішенням губкому партії у вересні на всіх підприємствах губернії, які працювали на оборону, було проведено безпартійні робітничі конференції, учасники яких обговорювали питання підвищення продуктивності праці і збільшення випуску продукції⁴⁰.

З 23 по 29 жовтня 1920 р. згідно з рішенням ЦК Компартії України, ВУЦВК та Раднарком УСРР по всій республіці проводився «Тиждень допомоги фронту»⁴¹. На заклик комуністів робітники підвищували продуктивність праці, працювали інколи по 10 і навіть по 12 годин підряд. Робітничі збори паровозобудівного заводу, наприклад, постановили, щоб кожний робітник відпрацював понаднормово не менше 12 годин. Зароблені за цей час гроші було передано у фонд допомоги фронту. Робітники швейних підприємств Харкова в понаднормовий час пошили понад 67 тис. одиниць обмундирування і постільних речей. Губернський продовольчий комітет заготував і передав Південному фронту 120 тис. пудів фуражу, відправив 6 тис. подарунків для червоноармійців. До губернської комісії, яка займалася проведенням «Тижня допомоги фронту», надійшло від населення понад 30 млн. крб. грошей⁴².

Понад 50 тис. робітників і робітниць Харківщини взяли участь у суботниках під час «Тижня допомоги хворому і пораненому червоноармійцю». Було зібрано велику кількість теплих речей, мануфактури і продовольства для армії. Завдяки допомозі трудящих збільшився розмір пайка хворим і пораненим бійцям Червоної Армії, поліпшилось їх лікувальне і культурне обслуговування⁴³.

Активну участь взяли трудящі Харківщини у «Тижні допомоги сім'ям червоноармійців», який проводився в республіці з 24 серпня по 22 вересня. Зокрема, тільки жінвідділ губкому партії відрядив 180 робітниць на село для допомоги сім'ям червоноармійців у збиранні врожаю⁴⁴. Губернський відділ соціального забезпечення виділив для потреб цих сімей 300 тис. аршинів мануфактури, 125 тис. пудів борошна, 625 пудів солодощів для дітей⁴⁵.

³⁸ ХОДА, ф. Р-203, оп. 1, спр. 86, арк. 160, 166.

³⁹ «Вісті», 19 лютого 1921 р.

⁴⁰ ХОДА, ф. Р-1354, оп. 1, спр. 315, арк. 3; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 44, арк. 72.

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 18, арк. 71; ф. 2, оп. 2, спр. 113, арк. 16; «Известия» (орган ВУЦВК Рад України), 13 вересня 1920 р.

⁴² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 41, арк. 39; спр. 217, арк. 1, 6; ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 52, арк. 40; ХОДА, ф. Р-203, оп. 1, спр. 13, арк. 27; «Коммунист», 27 жовтня, 30 листопада 1920 р.; «Пролетарий», 3 грудня 1920 р.

⁴³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 38, арк. 124; ХОДА, ф. Р-203, оп. 1, спр. 15, арк. 97; «Пролетарий», 11 вересня 1920 р.

⁴⁴ «Бюллетень Харьковского губкома КП(б)У», 1920, № 1, стор. 6, 9, 10; № 2, стор. 16, 19.

⁴⁵ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 10417, оп. 4, спр. 56, арк. 16.

Всенародна допомога фронту сприяла посиленню бойової могутності Червоної Армії, створенню необхідних умов для розгрому ворога. 26 жовтня 1920 р. почався переможний наступ радянських військ на Південному фронті. Наприкінці листопада білогвардійські полчища Врангеля було повністю розгромлено. Разом з усім радянським народом великий внесок у цю перемогу зробили під керівництвом більшовиків і трудящі Харківщини.

До 100-річчя визволення Болгарії від османського ярма

УЧАСТЬ НАРОДНИХ МАС УКРАЇНИ У ВИЗВОЛЕННІ БОЛГАРІЇ

П. С. СОХАНЬ (Київ), В. Н. ЖУК (Полтава)

Одним з важливих факторів зміцнення світової соціалістичної системи є дружба і співробітництво між народами Радянського Союзу та Народної Республіки Болгарії. Ця віковічна дружба трудящих двох країн сягає своїм корінням у глибоку давнину, неодноразово скріплювалася кров'ю, пролитою у боях проти спільного ворога. Яскраві сторінки в літопис бойового братерства наших народів були вписані під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр. У 1977 р. було відзначено 100-річчя Шипкинської та Плевенської епопей. У грудні 1977 року Указом Президії Верховної Ради СРСР за великий вклад у справу розвитку і зміцнення болгаро-радянської дружби та у зв'язку з сторіччям історичної перемоги у спільній боротьбі проти османських завоювників болгарське місто Плевен нагороджено орденом Дружби народів.

З березня 1978 р. відзначається 100-річчя визволення Болгарії. П'ять століть болгари, як і інші балканські народи, томилися під ігом Османської феодально-деспотичної імперії, що гальмувало дальший розвиток їх продуктивних сил і національної культури. Народні маси Болгарії не раз піднімалися на боротьбу проти іноземних загарбників, але сили були нерівні, і тисячі, десятки тисяч борців за свободу розплачувалися за неї своїм життям. Ведучи цю нерівну боротьбу, болгарський народ, як і інші південні слов'яни, все частіше з надією на допомогу у визволенні звертав свої погляди до Росії, з народами якої у нього давно склалися дружні відносини. Звертаючи увагу на цей фактор і підкреслюючи значення духовної і етнічної близькості південних слов'ян з народами Росії, К. Маркс і Ф. Енгельс у березні 1853 р. писали: «...Серб, болгарин, боснійський «райя», селянин-слов'янин з Македонії і Фракії відчують більшу національну симпатію до росіян і мають з ними більше точок зіткнення, більше засобів духовного спілкування, ніж з південними слов'янами-католиками, які говорять однією з ними мовою. Щоб не сталося, вони дивляться на Петербург, чекаючи месії, який звільнить їх від усіх зол...»¹

Події, що розгорнулись у другій половині XIX ст. на Балканах, цілком підтвердили вірність цих висновків. Широка хвиля протесту світової громадськості проти жорстокого придушення і потоплення в крові турецькими військами та яничарами Старозагорського (1875 р.) і Квітневого (1876 р.) повстань у Болгарії, активний рух передової громадськості і широких народних мас Росії на захист братнього слов'янського народу, відмова Порти виконати вимоги великих держав надати незалежність балканським народам змусили російський уряд перейти до рішучих дій і оголосити війну Османській імперії.

Російсько-турецька війна 1877—1878 рр., викликана піднесенням національно-визвольного руху на Балканах і загостренням міжнародних протиріч на Близькому Сході, була одною з найважливіших подій світової історії другої половини XIX ст. Незважаючи на цілі, які переслідувало царське самодержавство, вона мала прогресивне значення.

В. І. Ленін підкреслював, що «основним об'єктивним змістом історичних явищ під час воєн не тільки 1855, 1859, 1864, 1866, 1870, але й 1877 року (російсько-турецька) і 1896—1897 років (війни Туреччини з Грецією і вірменські заворушення) були буржуазно-національні рухи або «судороги» буржуазного суспільства, що визволялося від різних видів феодалізму»². Зусиллями народів Росії при сприянні місцевого населення в результаті російсько-турецької війни 1877—1878 рр. балканські народи були врятовані від фізичного винищення, яке їм загрожувало. За своїми об'єктивними результатами ця війна рівнозначна буржуазно-демократичній революції. Внаслідок перемоги у війні Росії та її союзників балканські народи визволилися від феодальної деспотії, Румунія, Сербія та Чорногорія здобули незалежність, а Болгарія — широку автономію.

Народні маси Росії сприйняли війну як визвольну, що підносило моральний дух російської армії, викликало симпатії до армії у російського і болгарського народів. Основний тягар війни винесли на своїх плечах трудящі маси Болгарії і Росії — міська біднота, селяни, одягнені в солдатські шинелі.

У боротьбі за свободу братнього болгарського та інших південно-слов'янських народів під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр. у складі Дунайської російської армії, що налічувала понад 188 тис. чоловік, брали участь десятки тисяч воїнів — виходців з українських губерній, оскільки територія України була одною з головних баз формування російської діючої армії. Так, у Полтаві й на території Полтавської губернії до війни розквартирувалась 9-а піхотна дивізія, до складу якої входили 33-й Єлецький, 34-й Севський, 35-й Брянський та 36-й Орловський піхотні полки, укомплектовані в основному з жителів Полтавської і Харківської губерній. 20-й Галицький піхотний полк, розквартирований у м. Борзна Чернігівської губернії, доукомплектовувався з числа населення міст і сіл цієї губернії³. 48-й Одеський піхотний полк поповнювався призовниками з Київського, Одеського та Харківського військових округів⁴. У Катеринославі й на Катеринославщині розквартирувалися та поповнювалися 133-й Сімферопольський, 134-й Феодосійський, 136-й Таганрозький піхотні полки, 7-й Ольвіопольський уланський, 7-й Кінбурзький драгунський полки⁵, у м. Лубнах, на Пол-

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 135.

³ Центральний державний військово-історичний архів СРСР (далі — ЦДВІА СРСР), ф. ВУА, оп. 1, спр. 8717, арк. 1, 6.

⁴ Там же, спр. 7697, арк. 1.

⁵ Отчет Екатеринославской уездной земской управы за 1876 год. Екатеринослав, 1877, стор. 49. Журн. «Екатеринославские епархиальные ведомости» (далі — «ЕВ»), 1877, № 1, с. 1.

тавшині, 9-й Бузький уланський полк⁶. Тисячі вихідців з України служили в 53-му Волинському, 54-му Мінському, 129-му Бессарабському, 130-му Херсонському, 131-му Тираспольському та інших полках⁷.

До складу Дунайської армії входило болгарське ополчення кількістю понад 7400 чол. на чолі з російським генералом М. Г. Столетовим. Воно складало самостійну збройну частину в рядах російської армії. Значну роль у формуванні болгарського ополчення відіграла громадськість м. Одеси, звідки прибуло 1012 добровольців — учасників національно-визвольного руху в Болгарії та сербсько-турецької війни, болгарських патріотів. Зброю та інше спорядження для них придбало Одеське болгарське настоятельство за рахунок коштів, зібраних болгарським та місцевим населенням. На чолі дружин, рот і взводів ополчення було призначено досвідчених офіцерів російської армії, а також болгар, які здобули військову освіту в Росії, переважно в Одеській юнкерській школі⁸.

12 квітня 1877 р. Росія оголосила війну Османській імперії, а в ніч з 14 (26) на 15 (27) червня того ж року, здійснивши у складних умовах похід через румунські землі, російська армія форсувала Дунай і визволила перше на території Болгарії місто Свіштов.

При форсуванні Дунаю, в боях за Свіштов проявили героїзм і пліч-о-пліч билися воїни — росіяни, українці, болгары, молдавани та представники інших національностей. 800 воїнів полягло у цих перших боях за визволення Болгарії. Серед тих, хто полив своєю кров'ю Дунай і Свіштовські висоти, було багато уродженців України, в тому числі Г. І. Барабашенко, К. М. Крайовий, С. Г. Авдін, Т. П. Наточій з Валківського повіту Харківської губернії, Д. О. Марчук з Старокостянтинівського повіту Житомирської губернії, М. І. Голотанов з Тираспольського повіту Херсонської губернії та К. В. Грубін з м. Григорополя тієї ж губернії, В. О. Нагорний із заштатного міста Градизька Полтавської губернії та багато інших⁹. Тільки уродженців Полтавщини, які служили в 53-му Волинському, 54-му Мінському та 55-му Подільському піхотних полках, загинуло в цих боях понад 200 чоловік¹⁰.

Вступ російської армії в Болгарію викликав загальне піднесення серед місцевих жителів. Болгарське населення всіляко допомагало російським воїнам і своїм ополченням, які в надзвичайно тяжких умовах героїчно билися з набагато переважаючими силами турецької армії. Нечуваний героїзм і мужність проявили солдати Росії та болгарські ополченці в боях під Стара Загорою (у той час — Ескі Загра), Плевроном, Ловичем, Нікополем, на легендарній Шипці. Тут навіки була скріплена бойова дружба братніх слов'янських народів.

19 (31) липня 1877 р. відбулася одна з найбільших битв у цій війні, яку болгарський народ назвав визвольною, — битва під містом Стара Загора. Тут проти п'ятнадцятитисячної армії Сулеймана-паші героїчно бився 3,5-тисячний загін воїнів 33-го Єлецького та 34-го Севського піхотних, Астраханського і Казанського драгунських полків, Ки-

⁶ В. Н. Жук, М. С. Кушнір. На Шипці народжена. Вид. друге, перероблене і доповнене. Харків, 1975, стор. 23.

⁷ ЦДВІА СРСР, ф. 2647, оп. 1, спр. 162, арк. 295—296, спр. 168, арк. 36, 66.

⁸ Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах, т. 2, М., 1964, стор. 94; Йона Митев. Формиране и бойни подвизи на българското опълчение. — Освобождението на България от турско иго. 1878—1958. Сборник статии, София, 1958, стор. 156—157.

⁹ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, оп. 1, спр. 8295, арк. 68, 71.

¹⁰ Журн. «Полтавские епархиальные ведомости». Часть неофициальная. 1877, № 16, стор. 758—764.

івського гусарського та шести дружин болгарського ополчення¹¹. Десятки разів російські воїни і болгарські ополченці взаємно надавали один одному допомогу.

У щоденнику 34-го Севського піхотного полку в день битви під Стара Загорою було записано: «Сьогодні поспішали на виручку чотирьох болгарських дружин, які билися з 30 таборами (батальйонами) армії Сулеймана-паші». А артилеристи 9-ої бригади в той же день записали в своєму щоденнику, що вони «не йшли, а летіли» на допомогу болгарському ополченню. Героїзм болгарських ополченців, проявлений у боях проти чужоземних поневолювачів, одержав загальне визнання. Генерал М. Г. Столетов писав, що вони «довели, що багато-страждальний народ болгарський гідний свободи. Більш блискучої участі Болгарського ополчення важко було й чекати»¹².

Високо оцінюючи героїзм болгарських ополченців, які разом з російськими воїнами героїчно билися в складі Передового загону, генерал Й. В. Гурко у своєму наказі від 31 липня 1877 р. писав: «Ви ядро майбутньої болгарської армії. Пройдуть роки і ця майбутня болгарська армія з гордістю скаже: «Ми потомки славних захисників Ескі-Загри»¹³.

Славною сторінкою бойового російсько-болгарського братерства стала знаменита Шипкинська епопея. З серпня 1877 р. по січень 1878 р. російські війська разом з болгарськими ополченцями героїчно захищали Шипкинський перевал через хребет середня Стара Планина в Центральних Балканах, де навіки покрили себе немеркнучою славою. Шипкинський перевал був зайнятий 36-м Орловським піхотним полком, п'ятьма болгарськими дружинами та кількома іншими невеликими частинами (всього 6 тис. сол. з 27 гарматами) під загальним командуванням генерала М. Г. Столетова. Прагнучи будь-що оволодіти Шипкинським перевалом, який мав важливе стратегічне значення, турецький головнокомандуючий Сулейман-паша зосередив тут свою 27-тисячну армію, яка підійшла до перевалу 7 (19) серпня 1877 р.¹⁴

Бій почався 9 серпня. Тяжке становище захисників Шипки ускладнювалося ще не вигідними умовами зайнятої ними позиції. Генерал Ф. Ф. Радецький направив їм на підмогу 35-й Брянський піхотний полк на чолі з полковником С. І. Ліпінським. В нестерпну спеку брянці пройшли шлях від Сельви до Шипки і опівдні 9 (21) серпня, прибули на місце в розпал бою. Військовий інженер Кренке доповідав потім, що 35-й Брянський полк, який підійшов на виручку, був зустрінутий з величезною радістю болгарськими дружинами¹⁵. Тільки цього дня воїни Брянського полку та болгарські ополченці відбили десять атак турків¹⁶.

Вирішальний удар Сулейман-паша переніс на 11 серпня. А в цей час форсованим маршем на допомогу захисникам Шипки йшли головні резерви Ф. Ф. Радєцького — 4-а стрілецька бригада та 14-а піхотна дивізія. В 38-градусну спеку протягом двох діб вони пройшли по горах

¹¹ Навеки вместе — навеки заодно. Пол. общей редакцией генерала армии А. А. Епишева и генерал-лейтенанта Велко Палина, М., 1969, стор. 66—69.

¹² В. Конобеев. Русско-болгарское боевое содружество в русско-турецкой войне 1877—1878 гг., М., 1953, стор. 34.

¹³ М. Чичагов. Передовой отряд. — «Военный сборник». Год двадцать первый, т. 123, 1878, № 10, стор. 353.

¹⁴ Материали по историята на българската армия, т. I. Българското опълчение, София, 1957, стор. 705; Йозо Митев. Формиране и бойни подвизи на българското опълчение. — «Освобождението на България от турско иго. 1878—1958». Сборник статии. София, 1958, стор. 164—165.

¹⁵ Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах, т. 2, М., 1964, стор. 234—235.

¹⁶ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, оп. 1, спр. 7963, арк. 1—2.

відстань у 80 кілометрів і ввечері 10 серпня прибули в Габрово¹⁷. А захисники Шипки у цей день, 11 серпня, відбили одну за одною 14 атак ворога, який підступав усе ближче. Не маючи патронів, 1-а стрілецька рота 35-го Брянського полку та 3-я стрілецька рота 36-го Орловського полку вискочили з укриття і з вигуками «Ура!» закидали наступаючих градом каміння. Ворог не витримав і відступив¹⁸. І тоді, коли становище захисників здавалось уже зовсім безнадійним, підійшла підмога. Це була рота 16-го стрілецького батальйону, що йшла на виручку і першою досягла підніжжя гір біля перевалу. Але солдати були вже настільки стомлені, що не могли підніматися без відпочинку. Тоді Ф. Ф. Радецький наказав посадити їх по 2—3 чоловіки на коня і таким чином доставити на позиції. Зіскочивши з коней, солдати зразу кинулися в атаку і разом з іншими воїнами відігнали ворога на найнебезпечнішій ділянці. 12 серпня прибуло нове підкріплення, що дало можливість відвести на перепочинок п'ять болгарських дружин,—які за чотири дні безперервних атак ворога втратили 267 чол. убитими і 284 чол. пораненими, залишилися фактично беззбройними, оскільки гвинтівки Шаспо, закуплені для них Слов'янським комітетом, виявилися зовсім непридатними, виходили з ладу після перших пострілів. В ніч на 13 серпня болгар на Шипці замінили воїни 55-го Подільського піхотного полку¹⁹.

Багато воїнів і цілих полків за героїзм і мужність, проявлені під час оборони Шипкинського перевалу, було відзначено бойовими нагородами. 35-й Брянський піхотний полк був нагороджений Георгіївським прапором. Бузький уланський полк одержав петлиці на мундири офіцерів з написом: «За відзнаку у війну 1877—1878 рр.», а весь 33-й Єлецький полк нагородили георгіївськими трубами з написом «За взяття турецьких редутів під Шипкою 27 і 28 грудня 1877 р.»²⁰

В 55-му Подільському полку кілька сот воїнів було нагороджено орденами, а близько 4 тис. чол.—різними медалями²¹.

Героєм Шипкинської епопеї був, зокрема, видатний діяч українського театру М. К. Садовський (М. Тобілевич), нагороджений за мужність і відвагу георгіївським хрестом²².

У бою біля Шипки в серпні 1877 р. був смертельно поранений молодший брат відомого українського письменника Панаса Мирного Юрій (Георгій) Рудченко, який, за висловом свого іншого брата — І. Я. Рудченка, заплатив своїм життям за свободу слов'янства²³.

Героїзм і мужність у боях з ворогом проявили багато випускників Петровського Полтавського кадетського корпусу, 8 з яких стали георгіївськими кавалерами²⁴. Не раз відзначився в боях випускник цього корпусу уродженець Харківської губернії Є. П. Карпов, який

¹⁷ В. Конобеев. Русско-болгарское боевое содружество в русско-турецкой войне 1877—1878 гг., стор. 41.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Ф. Прерадович. Из воспоминаний о русско-турецкой войне 1877—1878 гг., Пг. 1881, стор. 202; П. К. Фортунатов. Боевой русско-болгарский союз в войне 1877—1878 годов.—Освобождение Болгарии от турецкого ига. Сборник статей, М., 1953, стор. 59—63.

²⁰ ЦДІАВ СРСР, ф. 2647, оп. 1, спр. 2, арк. 9.

²¹ Там же, ф. ВУА, оп. 1, спр. 8291, арк. 89—90, 97, 99—100; спр. 8292, арк. 2—37, 163.

²² П. С. Сохань. Очерки истории украинско-болгарских связей, К., 1976, стор. 116.

²³ В. М. Черкаський. Панас Мирний., Біографія. Дослідження, К., 1973, стор. 198.

²⁴ Матеріали к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1-го Октября 1908 г. по 1-е октября 1909 г. Год шестой. Собрал полковник А. Д. Ромашкевич, Полтава, 1909, стор. 69, 72.

брав безпосередню участь у боях на Шипці з 9 серпня 1877 р. по 3 лютого 1878 р., виконуючи обов'язки ад'ютанта М. Д. Скобелева²⁵.

Багато полків, сформованих в основному з населення українських губерній, прославилися в інших битвах. 4 липня 1877 р. 20-й Галицький піхотний полк брав участь у боях за Нікополь, під стінами якого полягло 86 воїнів цього полку, а 302 було поранено. За взяття Нікополя Галицький полк було нагороджено георгіївським прапором²⁶. Під Ловичем 22 серпня 1877 р. хоробро бились і полягли багато уродженців українських губерній, які служили в 9-му та 10-му стрілецьких батальйонах, в 130-му Херсонському піхотному полку та інших²⁷.

У битвах за м. Елена, в районі м. Котел та ін. мужність і героїзм проявили воїни 13-го Нарвського гусарського полку на чолі з сином великого російського поета О. С. Пушкіна полковником О. О. Пушкіним. Серед воїнів цього полку був племінник великого російського письменника М. В. Гоголя, уродженець села Яновщина (нині Гоголеве) на Полтавщині М. В. Биков, нагороджений за хоробрість золотою зброєю. За особисту хоробрість і вміле керівництво в боях О. О. Пушкін був нагороджений орденами та зброєю, а весь особовий склад полку, яким він командував, одержав знаки на головні убори з написом: «За відзнаку в турецьку війну 1877—1878 рр.»²⁸

13 жовтня 1877 р. біля р. Лом, поблизу села Іован-Чифлик, хоробро билися з турецькими військами 47-й Український козацький та 48-й Одеський піхотний полки. У списках командирів рот, які тут відзначилися, названо 38 чоловік, серед них унтер-офіцери Ілля Тарнавський, Григорій Мельник, Антон Росток, Хома Грінченко, Лук'ян Кабак, Іван Кривчак, рядові Олексій Бойко, Сава Галушка, Йосип Грицюк та ін.²⁹

Багато воїнів — виходців з українських губерній, полягли смертю хоробрих під стінами Плевена під час трьох його штурмів. Незважаючи на нечуваний героїзм солдатів і офіцерів, і третя атака цієї добре укріпленої турками фортеці не мала успіху. Російське командування вирішило перейти до планомірної облоги фортеці. Під керівництвом досвідченого інженера-фортифікатора, генерала-ад'ютанта Є. І. Тотлебена навколо Плевена було споруджено суцільне кільце укріплених позицій довжиною 500 верст і зупинено підвіз боєприпасів та підкріплення для армії Османа-паші. 28 листопада 1877 р. турки спробували прорватися, але безуспішно і змушені були капітулювати. Вони втратили 6 тис. чол. убитими й пораненими та 34 тис. полоненими. Втрати російських військ у битві за Плевен становили 1700 чол.³⁰ Тільки Мало-російський полк втратив у цій битві 620 чол.³¹ Відзначилися тут 4-й Харківський та 9-й Бузький уланські полки, 17-й Архангелогородський, 117-й Ярославський та інші полки, в рядах яких воювали уродженці Полтавської, Київської, Харківської, Херсонської та інших губерній³².

²⁵ Там же. Год десятый, Полтава, 1913, стор. 89.

²⁶ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, оп. 1, спр. 8717, арк. 1, 6—7, 124—125.

²⁷ Н. Сухотин. Действия под Плевной (Выдержки из сочинения капитана германской службы Тито фон Трота).— «Военный сборник». Год двадцать первый. 1878, т. 123, № 10, стор. 281.

²⁸ Литература и ты, М., 1969, стор. 117.

²⁹ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, оп. 1, спр. 7697, арк. 131—134.

³⁰ История Болгарии в двух томах, т. 1, М., 1954, стор. 307; П. К. Фортунатов. Война 1877—1878 гг. и освобождение Болгарии от турецкого ига. Сборник статей, М., 1953, стор. 131.

³¹ В. И. Немович-Данченко. Год войны (Дневник русского корреспондента). 1877—1878, т. 2, СПб., 1878, стор. 32.

³² Журн. «Полтавские епархиальные ведомости». Часть неофициальная. 1877, № 24, стор. 1102; 1878, № 4, стор. 219—220; П. Сохань. Вогонь вічної дружби, К., 1966, стор. 25.

Після взяття Плевена війна вступила в заключну фазу. Останні великі бої розгорілися в Південній Болгарії. Перемога в районі Шипки—Шейново і взяття 28 грудня 1877 р. шейновського табору турків та захоплення в полон тут великої турецької армії прискорили остаточний розгром військ Османської імперії. Переслідуючи ворога, російські війська визволили 23 грудня (4 січня 1878 р.) Софію і повели наступ в напрямку Константинополя. Успішне просування російських військ занепокоїло уряди Англії й Австрії. Вони погрожували розірвати дипломатичні відносини з Росією, якщо Константинополь буде зайнято російськими військами. Щоб уникнути конфлікту з цими державами, царський уряд вирішив обмежитися зайняттям містечка Сан-Стефано, розташованого за 12 верст від турецької столиці³³. 19 лютого (3 березня) 1878 р. тут був підписаний російсько-турецький мирний договір, який завершував війну, відкривав широкі можливості для національного прогресу балканських народів, сприяв їх економічному і соціальному розвитку. При активній участі Росії створювалося Болгарське князівство, конституція якого повинна була відобразити поступове його звільнення від османської залежності. Але уряди Австро-Угорщини й Англії, які виступали проти посилення Росії на Близькому Сході, добилися перегляду Сан-Стефанського мирного договору на Берлінському конгресі 1878 р. За його рішенням було урізано і територію і права Болгарської держави, створено перешкоду для економічного, політичного, культурного та національного розвитку болгарського народу.

Видатний діяч болгарського і міжнародного комуністичного та робітничого руху Васил Коларов у своїй промові з нагоди 70-річчя визволення Болгарії говорив, що день підписання Сан-Стефанського мирного договору справедливо вважається днем визволення болгарського народу від османського ярма, «тому що на територію, яку тепер займає Народна Республіка Болгарія, ніколи більше не ступали орди турецьких султанів» і відзначав, що безмежною і вічною буде вдячність болгарського народу братньому російському народові, який пролив кров багатьох тисяч своїх синів за визволення Болгарії³⁴.

Серед тих, хто поліг на болгарській землі за її свободу, десятки тисяч синів України. Лише в частково опублікованих в «Харьковских епархиальных ведомостях» списках названо 618 уродженців Харківської губернії, що загинули в роки російсько-турецької війни 1877—1878 рр. В 20-му Галицькому піхотному полку загинуло 42 уродженці Харківщини, в 56-му Житомирському — 92, в 75-му Севастопольському — 112, в 55-му Подільському — 78, решта — воїни 53-го Волинського, 47-го Українського, 123-го Козловського, 124-го Воронежського та інших полків³⁵.

У списках вихідців з Полтавщини, убитих і тих, які пропали без вісті та померли від ран і хвороб на фронтах війни, опублікованих у «Полтавських губернських ведомостях» та «Полтавських епархиальных ведомостях» за 1877—1878 рр., налічується 976 рядових та унтер-офіцерів. Основна маса з них служила в 33-му Єлеському, 34-му Севському, 35-му Брянському, 36-му Орловському, 53-му Волинському, 54-му Мінському, 55-му Подільському, 75-му Севастопольському, 129-му Бессарабському, 130-му Херсонському, 131-му Тираспольському, 132-му

³³ История дипломатии. Т. 2. М.—Л., 1945, стор. 43—45.

³⁴ Речь министра Василя Коларова по случаю 70-летия освобождения Болгарии, София, 1948, стор. 3—4.

³⁵ Журн. «Харьковские епархиальные ведомости», 1878, № 14, стор. 74—75; № 15, стор. 124—130; № 16, стор. 172—178; № 18, стор. 253—261.

Бендерському піхотних полках³⁶. А в списках з метричної книги військово-тимчасового 67-го госпіталю налічується 634 воїни — уродженці Полтавської губ., які померли в цьому госпіталі протягом 1877—1878 рр. Усі вони поховані на госпітальному кладовищі в селі Горна Студена Великотирновського округу³⁷.

Великий вклад у справу переможного завершення російсько-турецької війни 1877—1878 рр. внесли військово-медичні працівники, які брали активну участь у розгортанні лазаретів, лікарень, в організації санітарних загонів і поїздів. У діючу армію для надання допомоги хворим і пораненим воїнам прибуло 1650 лікарів, 2300 сестер милосердя, 7800 санітарів. Їх очолювали такі видатні представники медицини країни, як М. І. Пирогов, М. В. Скліфосовський, С. П. Боткін, В. М. Бехтерев та інші³⁸. Добровольцями відправилися на фронт багато випускників медичних факультетів Київського, Новоросійського, Харківського університетів³⁹. Були мобілізовані в діючу армію і знаходилися безпосередньо на фронті 25 членів товариства київських лікарів, а з тих, що залишилися в місті, 30 чоловік буквально з ранку до ночі надавали допомогу хворим і пораненим у військових госпіталях, лазаретах, санітарних поїздах⁴⁰.

В ряді міст України вже з перших днів війни було організовано курси сестер милосердя, після закінчення цих курсів медсестер споряджали до місця військових дій. З початком російсько-турецької війни 1877—1878 рр. у Кременчуці було сформовано кілька тимчасових госпіталів, які вирушили потім на Балкани. З визволенням болгарської території 50-й, 63-й, 66-й кременчуцькі госпіталі розмістилися в місті Свіштові. Це була головна перев'язувальна база з сортувальним відділенням і етапним пунктом. Тут було надано медичну допомогу понад 100 тис. хворим і пораненим⁴¹.

В одному з госпіталів працював учасник сербсько-турецької війни випускник Київського університету лікар О. О. Волкенштейн, який вів революційну народницьку агітацію у військах, серед медперсоналу, розповсюджував заборонену літературу⁴². Помер від тифу в польовому госпіталі в Болгарії інший випускник Київського університету, молодий талановитий хірург, уродженець села Піски Лохвицького повіту Полтавської губернії О. І. Симонов. Його ім'я одним з перших викарбувано на «Лікарському пам'ятнику», спорудженому в центрі болгарської столиці Софії полеглим під час війни російським лікарям. Тут названо багатьох синів України. Серед них: С. Гуменюк, Д. Коваль, Ф. Козак, Х. Мельниченко, М. Шевченко, І. Шульга та інші.

Широкі народні маси України, палко співчуючи братньому болгарському народові, внесли також і значний матеріальний вклад у справу визволення Болгарії від османського поневолення. Значними були пожертвування трудящих на санітарні потреби російської армії, на допомогу пораненим воїнам та сім'ям загиблих, на безпосередню допомогу балканським слов'янам, які постраждали від турецьких військ

³⁶ Газ. «Полтавские губернские ведомости», № 17, 24, 31 серпня 1877 р.; 16, 23 листопада 1877 р.; 14, 28 грудня 1877 р.; 1, 11, 14, 28 січня 1878 р.; 22 лютого, 1 березня 1878 р. та ін.

³⁷ Журн. «Полтавские епархиальные ведомости». Часть неофициальная. 1879. № 6, стор. 304—322; № 7, стор. 344—364.

³⁸ Константи́н Страши́миров. Память о русских медиках.— Журн. «Здоровье», 1973, № 3, стор. 28.

³⁹ Київський міський державний архів, ф. 16, оп. 465, спр. 5021, арк. 1—4, 15—16.

⁴⁰ Общество киевских врачей. Протоколы заседаний общества киевских врачей за 1878—79 год. К., 1880, стор. 5, 10, 20.

⁴¹ В. Н. Жук, М. С. Кушнір. На Шипці народжена, стор. 29.

⁴² Там же, стор. 30.

та яничарів, і на інші потреби. Допомога з боку населення України набула найрізноманітніших форм: безплатне перевезення і постачання військ, які направлялися на Балкани, грошові та речові пожертвування на влаштування госпіталів, лазаретів, утримання хворих і перевезення поранених у лікувальні заклади, транспортування, утримання слабких воїнів, яких виписували з госпіталів до повного їх видужання, безпосередній збір пожертвувань у фонд допомоги болгарському народові. Наприклад, тільки жителі міста Житомира Волинської губернії до 12 вересня 1877 р. зібрали на користь Червоного Хреста 54 110 крб.⁴³ Жителі Катеринославської губернії вже в перші дні війни жертвували для армії 12 919 пудів сухарів, 1 000 пудів житнього борошна, 100 голів великої рогатої худоби та 600 голів дрібної худоби.⁴⁴

З 2 листопада 1877 р. до січня 1878 р. у XIII армійський корпус було відправлено пожертвувані жителями Київської, Подільської та Волинської губерній для воїнів цього корпусу 13 501 кожух, 1 166 різних інших речей, лазаретної білизни на 100 чоловік, 128 400 порцій хини, 500 пудів цукру, 500 фунтів чаю, 1000 відер спирту та 5369 крб.⁴⁵

Оскільки на фронті солдати страждали більше від різних хвороб, ніж від ран, то на пропозицію професора хімії Київського університету Ф. М. Гарнич-Гарницького університет взяв на себе місію виготовити на приватні пожертвування якнайбільше хини.⁴⁶ До середини липня 1877 р. Київський комітет по постачанню армії хиною відправив її на фронт 819 тис. порцій.⁴⁷

Службовці багатьох державних установ і навчальних закладів відраховували по 1—3% від свого заробітку щомісяця на весь період війни на користь поранених і хворих воїнів, на допомогу дітям полеглих воїнів та безпосередньо братам-словам. Наприклад, вчителі чоловічої та жіночої гімназій м. Чернігова тільки в квітні 1877 р. зібрали на санітарні потреби армії близько 500 крб.⁴⁸

Жителі Ніжинської, Дрімайлівської, Веркіївської та інших волостей Чернігівської губернії взяли на своє утримання з Ніжинського та інших лазаретів по 35—100—125 видужуючих солдатів, надали їм житло, постачали продуктами.⁴⁹ Громада села Павлиш Олександрійського повіту Херсонської губернії надала в своєму селі квартири для видужуючих і теж утримувала за свій рахунок. Жителі цієї ж губернії, з сіл Протопівки, Приютівки та інших, безплатно перевозили поранених і хворих воїнів від залізничних станцій до лазаретів.⁵⁰

Велика кількість документів свідчить, що буквально в кожному населеному пункті трудовий люд жертвував свої останні кошти, що в загальній сумі складали десятки й сотні тисяч карбованців, одяг, продукти та інше і для армії, і безпосередньо для болгар. Так, населення Харківщини станом на 1 травня 1877 р. зібрало на користь слов'ян Балканського півострова 15 055 крб. 63 коп. та багато різних речей, відправило через Одеське слов'янське благодійне товариство в Болгарію 54 пуди одягу та білизни.⁵¹

⁴³ Газ. «Киевлянин», 22 вересня 1877 р.

⁴⁴ Центральний державний історичний архів СРСР (далі — ЦДІА СРСР), ф. 1282, оп. 1, спр. 957, арк. 23 зб. — 24.

⁴⁵ Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. 442, оп. 56, спр. 222, арк. 150.

⁴⁶ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 56, спр. 112; арк. 29.

⁴⁷ Газ. «Киевлянин», 16 липня 1877 р.

⁴⁸ Там же, 28 квітня 1877 р.

⁴⁹ Газ. «Киевлянин», 2 червня, 17, 24 вересня 1877 р.

⁵⁰ Херсонський облдержархів, ф. 1, оп. 1, спр. 55, арк. 7.

⁵¹ Журн. «Харьковские епархиальные ведомости», 1877, № 8, стор. 286.

Документи свідчать, що тільки великих грошових пожертвувальців від громадських організацій, міських та сільських громад і деяких окремих громадян під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр. надійшло по губерніях України близько 430 тис. крб.⁵², не рахуючи численних дрібних сум, що їх жертвували тисячі трудівників міст і сіл України, а також великої кількості речей, продуктів та ін. Всі ці факти красномовно свідчать, що основний тягар війни виніс на своїх плечах трудовий народ.

Видатний діяч болгарського і міжнародного робітничого руху Георгій Димитров, говорячи про значення російсько-турецької війни 1877—1878 рр. і роль Росії в історії Болгарії, підкреслював, що «своє національне визволення Болгарія одержала від російського народу»⁵³.

Вагомий вклад широких народних мас, прогресивної громадськості України у справу визволення болгарського народу від п'ятивікового іноземного гніту сприяв зміцненню соціально-політичних взаємин між трудящими Росії та братніми слов'янськими народами Балканського півострова. Багатовікова дружба братніх слов'янських народів, скріплена кров'ю, пролитою в битвах з ворогом під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр., що є неоцінним вкладом народних мас, передової громадськості Росії в справу визволення Болгарії від Османського іґа, стала тією міцною основою, на якій розвиваються багатогранні взаємозв'язки і співробітництво між трудящими Союзу Радянських Соціалістичних Республік і Народної Республіки Болгарії.

⁵² ЦДІА СРСР, ф. 1282, оп. 1, спр. 957, арк. 13 зв.—14, 23 зв.—24, 34 зв.—35, 80 зв.—81, 105 зв.—106, 119—124.

⁵³ Г. Димитров. Сьчинення, т. 11, София, 1954, стор. 113.

ПЕРЕПРАВА РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК ЧЕРЕЗ ДУНАЙ (1877 р.)

А. А. МАТВІЄНКО (Київ)

Російсько-турецька війна 1877—1878 рр. вже досить досліджена. Однак окремі її етапи, зокрема, такі, як вступ російських військ на територію Румунії, підготовка їх до переправи через Дунай, оперативне маскування і початок воєнних дій, потребують глибшого висвітлення. Як відомо, 12 квітня* 1877 р. Росія оголосила війну Туреччині, а 14 квітня російська так звана Дунайська армія виступила в похід з району Кишинєва. Головними бойовими операціями в цій війні були успішне форсування Дунаю, героїчна оборона Шипки, облога та штурм м. Плевни**. В перших двох операціях важливу роль відіграв відомий військовий теоретик, генерал російської армії М. І. Драгомиров.

Народився М. І. Драгомиров 8 листопада 1830 р. в невеликому хуторі біля м. Конотоп (тепер Сумська область). У 1856 р. закінчив петербурзьку військову Академію Генерального штабу. Славний герой війни 1877—1878 рр., професор, потім начальник військової Академії Генерального штабу, командуючий Київським військовим округом — ось далеко не повний перелік його службових сходиночок. Помер М. І. Драгомиров 15 жовтня 1905 р. в Конотопі.

М. І. Драгомиров є автором численних статей і книг воєнної тематики, публіцистичних розвідок, підручників і настанов щодо навчан-

* Тут і далі дати подаються за старим стилем.

** Тепер м. Плевен на півночі Болгарії.

ня військ¹. У 1918 р. до кишенькової книжечки червоноармійця, розробленої військовою інспекцією і затвердженої як обов'язкову для всієї Червоної Армії, В. І. Ленін вніс цілий розділ, що містив думки видатних воєначальників, у тому числі й Драгомирова². У наш час про Драгомирова також написано ряд праць³.

На початок війни 14-та піхотна дивізія, якою командував М. І. Драгомиров, перебувала в Кишиневі. Вона входила до складу VIII армійського корпусу генерал-лейтенанта Ф. Ф. Радєського. Після переходу державного кордону 17 квітня 1877 р. російські війська трьома колонами рушили через Румунію до Дунаю. 14-та піхотна дивізія першою йшла в напрямку до міста Зимниці.

Просувалися російські війська по Румунії дуже повільно. Залізниць було мало. Весну супроводжувала бурхлива повідь. Деякі мости знесла вода. Шляхи розмокли і перетворилися в непрохідну багнюку. Цьому значною мірою сприяли ще й часті дощі. Люди і коні вибивалися з сил. А попереду треба було долати все нові і нові відрізки доріг, які доводилося ремонтувати, вимощувати хмизом і т. ін. Все це дуже ускладнювало просування російських військ. Тільки 2-го травня вони зайняли лівий берег Дунаю від Браїлова до Чорного моря.

Ріка Дунай внаслідок поводи вийшла з берегів і була великою природною перешкодою, форсування якої вимагало затрат і великих додаткових сил. Підготовка понтонних засобів була слабкою. Необхідно було також паралізувати досить сильну турецьку річкову флотилію і замаскувати місце і війська, які готувалися до форсування.

Під вогнем турецьких стрільців та гармат будувалися вздовж берега земляні укріплення, артилерійські позиції. Щоб турецька річкова флотилія не змогла перешкодити цим роботам, а також не змогла атакувати російські війська під час переправи, було встановлено мінні загорожі. «Всього на початок переправи російських військ на Дунаї було встановлено 13 мінних загорож чисельністю 258 мін та споруджено артилерійські позиції в різних пунктах на лівому березі Дунаю для 31 батареї на 69 гармат і 40 мортир»⁴.

Поступово готували інженерні засоби до форсування Дунаю. Але з цим завданням російському командуванню повністю впоратися не вдалося. Одразу після форсування передбачалося навести понтонний міст. Однак достатньої кількості понтонів у цілій армії не знайшлось, і Драгомиров запропонував використати понтони для перевезення піхотних підрозділів під час десантування. Пропозицію було прийнято. На ті часи такий метод форсування використовувався вперше.

В 14-й дивізії розпочалось навчання солдатів посадки їх у понтони та висадки з них із бойовим спорядженням, дотримуючись необхідного порядку. Для цього були викопані спеціальні ямки за розмірами і фор-

¹ Очерки Австро-прусской войны в 1866 г., СПб, 1867; Сборник оригинальных и переводных статей, т. 1—2, СПб., 1881; 14 лет. 1881—1894. Сборник оригинальных и переводных статей, СПб., 1895; Разбор романа «Война и мир», К., 1895; Опыт руководства для подготовки частей к бою. Ч. I—III. Изд. 7. СПб., 1896; Учебник тактики. Ч. I—2, К., 1910—1911 та ін.

² Л. Г. Бескровный. М. И. Драгомиров.— Избранные труды, М., 1956, стор. 3—39.

³ В. Дерман. Драгомиров о воспитании и обучении войск, М., 1946; С. Дмитриев. Генерал Драгомиров.— «Исторический журнал», 1943, № 5—6, стор. 26—32; Тактика в трудах военных классиков, т. I—II, М.—Л., 1925—1926; М. Бонч-Бруевич. М. И. Драгомиров. Основы воспитания и образования войск.— «Военно-исторический журнал», 1973, № 3; П. Зайончковский. Русский офицерский корпус на рубеже двух столетий (1881—1903 гг.).— «Военно-исторический журнал», 1971, № 8 та ін.

⁴ К. Л. Кирпичев. Война 1877—1878 гг., СПб., 1903, стор. 23.

мою понтонів. Припасовувався шанцевий інструмент. Приводились до порядку обмундирування та взуття.

12 травня 1877 р. було здійснено рекогносцировку Дунаю в семи місцях. Як показала рекогносцировка, болгарський берег в районі міста Систово⁵ являв собою майже суцільне урвище, біля підніжжя якого була вузька піщана обмілина. Доступним берег був біля Систово, де височіли кілька крутих підйомів. В урвищі річки Текір-Дере, що впадала в Дунай, на 2—3 км нижче Систова, можна було розгледіти похилу впадину, яку пізніше Драгомиров вирішив використати для причалу понтонів, висадки на берег першого десанту. Одразу ж за лінією берега і паралельно йому, вглиб на 1—2 км тяглися так звані Систовські висоти, пересічені глибокими ярами та байраками. Місцевість ця була суцільно засаджена фруктовими деревами, виноградниками, густим чагарником і була дуже зручною для оборони.

Але в цьому ж місці русло Дунаю пересікалось двома островами — Бужереску та Ада. Це давало змогу використати острови і швидко навести мостову переправу.

10 червня, щоб прикувати до себе частину сил турецьких військ, у районі міста Галаца спробував імітувати переправу російський військовий загін, зайнявши Буджакський півострів. В районі міста Нікополя було споруджено бутафорну переправу. Передбачалось також, за день до форсування, розпочати і протягом трьох днів демонстративно обстрілювати укріплення Рушук, Нікополь та Віддін.

11 червня ввечері на нараді в Турну-Мугареллі головнокомандуючий оголосив, що форсування Дунаю розпочнеться в ніч з 14 на 15 червня. Першою мала форсувати цей річковий рубіж 14-та піхотна дивізія, посилена деякими іншими підрозділами.

Вранці 12 червня Драгомиров зібрав начальників підлеглих йому частин і віддав наказ військам рухатися до Зимниці. Особливо було наголошено на важливості дотримання усіх правил маскування, щоб турки не виявили зосередження російських військ.

«Ешелонам підходити до Зимниці до світанку і розташовуватися неодмінно так, щоб ні в напрямку вулиць, ні з боків Зимниці з того берега нас не могли бачити. Понтонний обоз розташувати... на пустирях за Зимнецею, суворо в тилу кварталів, тобто щоб жоден віз не висувався де-небудь на вулицю. Наметів ніяких не ставити, щоб не побачили з того берега»⁶, — такі вказівки дав учасникам наради генерал.

Слід зауважити, що на словах, віддаючи ці накази, Драгомиров користувався своїм улюбленим засобом наочності — «живим кресленням». Даючи накази про черговість руху частин, він вишиковував їх начальників у тому порядку черговості, яким вони мали рухатися один за одним. Вдаючись до такого методу, він прагнув уникнути безпорядку та плутанини при виконанні завдань частинами.

Враховуючи складність і важливість дорученої йому операції, Драгомиров після наради об'їхав своє військо. Ретельно вивчив обстановку, бойовий дух солдатів.

Перед форсуванням Дунаю, 12 червня 1877 р. Драгомиров писав із Зимниці: «Ось я і на Дунаї. Чудова ріка. Краєвиди дивні. Пишу у великий для мене переддень, що з'ясує, чого варті я та моя система виховання і навчання солдатів та чого варті ми взагалі обое, тобто я і моя система»⁷.

⁵ Тепер місто Свиштов у Болгарській Народній Республіці.

⁶ Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877—1878 гг. на Балканском полуострове. Вып. 23, СПб., 1900, стор. 159.

⁷ Исторический вестник, СПб., 1915, т. СХ, стор. 89.

В міру прибуття військ до Зимниці солдатам заборонялося збиратися великим гуртом на відкритих місцях. Купати та напувати коней дозволялося за умови додержання суворого порядку і невеликими групами. В зону розташування військ та вихід з неї сторонніх осіб не дозволявся. Ця зона охоронялася вартою та кінними роз'їздами.

Все, що стосувалося підготовки до переправи біля Зимниці—Систово, трималося в таємниці. Майже всі накази віддавалися усно. Понтонні батальйони не мали письмового маршруту і до місця переправи їх супроводжували офіцери штабу армії. Знаючи «милейшее» шпигунське оточення царя, про місце переправи його сповістили лише о 20 годині 14 червня.

Того ж дня близько 17-ї години командуючий дивізії зібрав усіх начальників підлеглих йому частин і розподілив їх по рейсах. Для наочності черговості рейсів і їх складу було знову застосовано «живе креслення». З настанням сутінків 14 червня життя в таборі поживавішало. Підрозділи безшумно почали рухатися до Дунаю. Опівночі солдати почали робити посадку в понтони. Керував сам Драгомиров. Десь о другій годині відплив перший понтон.

На турецькому березі було тихо. Прибування російських військ до берега та їх посадку у понтони турки не помітили.

Ніч була темна, хмарна. Та коли першому загону було вже близько до берега, прояснився місяць і освітив річку. Турецька варта помітила понтони і відкрила вогонь з рушниць, що призвело до значних людських втрат на понтонах. О 2 год. 45 хв. перші десантники ступили на берег біля урвища Текир-Дере. Розпочався запеклий бій. На групу сміливців посунули лави турків. Дві стрілецькі роти воїнів захищалися героїчно, мимоволі згадуючи настанови командуючого дивізією про можливість виникнення такої ситуації, коли «...ні тилу, ні флангу немає., фронт там, звідки ворог».

Текир-Дерекські пагорби вкривалися тілами загиблих російських і турецьких солдатів. Дорого віддавали своє життя солдати 14-ї дивізії. Наприклад, в одному місці довкола п'яти загиблих солдатів дивізії півколом лежали вбиті п'ятнадцять турецьких солдатів.

Мужньо билися також багато молодших і старших офіцерів. Вони були безпосередньо на передовій, серед солдатів. Оточений з усіх боків, відчайдушно відбивався від турків з групою солдатів штабс-капітан Бряннов. Але сили були нерівні. Розлючені турки підняли його на вісім багнетів.

Та російські війська все прибували. Коли розвіднилось, заговорили гармати батарей, розташованих на лівому березі. Їм відповіли турецькі батареї. Особливо ефективним був вогонь кількох російських гармат, переправлених з десантом до світанку. Всього російськими батареями під час бою 15 червня було випущено 1163 снаряди⁸.

З третім рейсом на маленький плацдарм, що зайняли російські війська, прибув Драгомиров зі своїм штабом. Турки не змогли протистояти відвазі і мужності російських солдатів і відступили.

Десь о 14-й годині російські війська, при підтримці артилерії, зайняли систовські висоти, а о 15-й годині було визволено перше на території Болгарії місто—Систово, де визволителів радісно зустріло болгарське населення. Визволення сього міста вони відзначили як велике свято. Кожен болгарин вважав за честь запросити російського воїна до себе додому, пригостити його. «В Систові болгарини зустріли наших пластунів із захопленням та сльозами на очах»⁹,— писав росій-

ський письменник В. М. Гаршин. Після зайняття міста бій почав стихати, хоча окремі перестрілки продовжувались до вечора.

В цьому своєрідному зустрічному бою, в який вилився наступ після форсування, проявилась ініціатива, самовідданість, хоробрість, рішучість і самовладання особового складу загону, що першим форсував Дунай. Обставини бою змінювались різко і часто. Його динамізм, неясність обставинки вимагали від солдатів і офіцерів приймати рішення миттєво. Наслідки бою яскраво свідчили, як вони з цим завданням справилися.

Так закінчилася одна з яскравих сторінок літопису російсько-турецької війни 1877—1878 рр. Про цей бій Драгомиров у своєму донесенні від 19 червня писав: «Характерною рисою бою було те, що перші частини, які його прийняли, не складали не тільки суцільних батальонів або рот, але навіть взводів; кожен прибуваючий новий підрозділ приєднувався до перших-ліпших групок солдатів, що траплялися їм, і такими от імпровізованими частинами-товариствами наші смільчаки, очолені і керовані випадковими начальниками, без найменшої надії на близьку підтримку, витримали славний бій..., не дивлячись на безвихідне становище, в якому знаходились ці ешелони в перші години переправи, бо зустрічаючи вдсятеро більші сили ворога, вони ясно бачили, що розраховувати на швидку допомогу з берега не можна»¹⁰. Сам хід переправи російських військ через Дунай був певною реалізацією прогресивних на той час воєнно-педагогічних і тактичних принципів Драгомирова як воєнного теоретика.

Досвід форсування Дунаю в 1877 р. став цінним внеском у розвиток російського військового мистецтва і в цілому дав багато нового в галузі форсування великих річок. Цей внесок потім старанно вивчався західноєвропейськими арміями і довго вважався класичним¹¹.

По-своєму відмічаючи це, один з учасників війни, згодом турецький генерал Ізет-Фуад-паша писав, що «...росіяни перейшли через Дунай — таку велику перепону — з такою легкістю, котра, звичайно, повинна була призвести до дуже сумного ефекту в Константинополі»¹².

Втрати російських військ, що брали участь у форсуванні Дунаю в ніч з 14 на 15 червня, складали вбитими і пораненими 30 офіцерів і 782 солдати¹³ і це, враховуючи важкі бої, що точилися за захоплення і розширення плацдарму.

Ніби констатує це, той же генерал Ізет-Фуад-паша писав, що в них «...ніхто не міг пояснити, яким чином операція, котра мала б обійтися противнику так дорого, була виконана так благополучно для нього»¹⁴.

Преса всього світу рознесла звістку про цю операцію. Англійська газета «Daily News» писала, що переправа відбулася «несподівано, швидко, з дивною енергією та напрочуд мистецьки»¹⁵.

В одній з російських кореспонденцій писалося: «Головнокомандуючий, звичайно, не помилився, доручивши переправу генерал-майору Драгомирову. Наш теоретик виявився не менш мистецьким практиком»¹⁶.

¹⁰ Сборник материалов..., вып. 23, стор. 84—85.

¹¹ Н. И. Беляев. Русско-турецкая война 1877—1878 гг., М., 1956, стор. 127.

¹² Генерал Иззет-Фуад-паша. Упущенные благоприятные случаи..., СПб., 1901, стор. 17.

¹³ Описание Русско-турецкой войны..., т. II, СПб., 1901, стор. 156.

¹⁴ Генерал Иззет-Фуад-паша. Упущенные благоприятные случаи..., стор. 45.

¹⁵ Ф. Бутков. 25-я годовщина переправы русских войск через Дунай у Зимницы с 14 на 15 июня 1877 г., СПб., 1902, стор. 32.

¹⁶ А. С. Соболев. Драгомиров и его роль в русско-турецкой войне 1877—1878 гг., СПб., 1902, стор. 88.

Цю операцію називали не інакше, як героїчною. Однак сам генерал не прагнув до галасливої слави. В листі до одного з друзів він писав: «...Хочеш вір, хочеш ні, але воістину говорю тобі, що не винен і в жодному слові з того, що про мене надруковано; приписую все те тому, що брав участь у першій з наших справ в Європейській Туреччині»¹⁷.

За відзнаку у визволенні Сисова від турків М. І. Драгомирова було обрано почесним громадянином цього міста.

Таким чином, форсування Дунаю, зайняття і швидке розширення плацдарму відкривало сприятливі умови для дальших оперативних дій російських військ. Зокрема, наведення мосту дозволило налагодити безперебійну переправу військ на правий берег. Після переправи російські війська зайняли в цьому місці вузол трьох важливих шляхів — до Рушука, Тирново та через Плевну до Софії. Звідси ж пролягав найкоротший і найзручніший шлях до Шипкинського перевалу.

Та головне, що сприяло успішному форсуванню Дунаю, були героїзм і мужність солдатів і офіцерів, глибоке усвідомлення тієї почесної і справедливої місії, яку виконували вони по відношенню до народів Балкан. Тут яскраво проявилася бойова співдружність російських і болгарських воїнів.

Як відомо, до складу Дунайської армії входило і болгарське ополчення на чолі з російським генералом М. Г. Столетовим, яке було сформоване з болгарських патріотів-добровольців — учасників національно-визвольного руху в Болгарії і сербсько-турецької війни. Ополчення, чисельністю 7444 чол. (з них понад 7 тис. були болгари), складало самостійну військову частину в лавах російської армії.

Значна частина болгарського ополчення була сформована на півдні України, зокрема, в Одесі, звідки прибуло 1012 добровольців. Підлування про забезпечення їх військовим спорядженням виявляло Одеське болгарське настоятельство, а також місцеве болгарське та українське населення¹⁸.

Але Олександр II зайняв по відношенню до болгарського ополчення дворушницьку позицію. Дозволивши набирати перші дружини, він потім почав стримувати їх ріст. Цар і генералітет не хотіли включати ополчення до складу діючої армії. Вони боялися спілкування російської армії з революційними представниками болгарського народу. Та вже при форсуванні Дунаю і звільненні м. Сисова, б'ючись пліч-о-пліч, росіяни, українці, молдавани, болгари виявляли масовий героїзм. Понад 800 воїнів російської армії, серед яких було багато уродженців українських губерній, героїчно загинули в перших боях за визволення Болгарії¹⁹.

Велике значення мало також збереження таємниці про час і місце форсування, ретельне оперативне маскування, концентрація військ і засобів форсування. Підкреслюючи ніби перегук досвіду підготовки подібної операції і важливість такого моменту, Головний маршал артилерії М. М. Воронов, описуючи підготовку радянських військ до контрнаступу в 1942 р. під Сталінградом, зазначав, що «нелегкою справою для нас було забезпечення таємниці зосередження і розгортання великих артилерійських сил, а також доведення великої кількості боєприпасів. З метою збереження таємниці підготовки до наступу заборонялось видавати будь-які письмові, друковані та графічні документи. Спочатку навіть дуже обмежене коло генералів та офіцерів

¹⁷ Исторический вестник, 1915, т. СХХХІХ, стор. 799.

¹⁸ П. С. Сохань. Очерки истории украинско-болгарских связей, К., 1976, стор. 112—113.

¹⁹ Там же, стор. 113.

було ознайомлено з новими бойовими завданнями. Це, звичайно, ускладнювало підготовку до операції...»²⁰.

Неабияке значення для успіху переправи російських військ через Дунай в 1877 р. мали також вдалий вибір місця форсування, посилене тренування військ по виробленню вміння та черговості посадки в понтони та інші засоби форсування, чітке засвоєння поставлених перед підрозділами завдань, починаючи від командира і кінчаючи солдатами. Не можна не враховувати й умілу взаємодію різних родів військ: піхоти, артилерії, інженерних військ та моряків.

Пізніше Драгомиров, відмічаючи значення артилерії в подібних операціях, писав в одному з рапортів, що «...гірська батарея... повинна стати (в майбутньому) незамінною приналежністю десанту, що виконуватиметься в умовах, подібних до тих, в яких довелося виконувати моему загонові»²¹.

Такий короткий термін форсування великої повноводної ріки було досягнуто в історії воєн уперше. Після вдалої операції 14-ту піхотну дивізію було відведено на відпочинок. Та вже починаючи з 27 червня дивізія взяла участь у походах і бойових операціях. В серпні дивізія брала безпосередню участь у жорстоких бойових операціях по утриманню Шипкинського перевалу. Захист цього перевалу став легендарною сторінкою співдружності воїнів російської армії і болгарських ополченців. Тут 12 серпня 1877 р. її командира — Драгомирова було поранено. Першого вересня 1877 р. за відзнаку при захисті Шипкинського перевалу 12 серпня йому було присвоєно звання генерал-лейтенанта²².

В листопаді 1877 р. російська і румунська армії при допомозі болгарського ополчення оточили Плевну і змусили капітулювати 40-тисячне турецьке військо. На відзначення героїзму російських воїнів у Плевні було збудовано мавзолей, а у Москві — пам'ятник.

Російсько-турецька війна закінчилася, як відомо, підписанням Сан-Стефанського перемир'я, а потім і мирним договором від 19 лютого 1878 р. За цим договором утворювалось Болгарське князівство, якому надавалося право мати своє військо і вибирати свого князя. Крім того, Туреччина визнала повну незалежність Чорногорії, Сербії та Румунії.

В результаті війни 1877—1878 рр. здійснилося історичне прагнення болгарського народу — визволення від турецького ярма. Цим самим були закладені підвалини незалежності Болгарії і вічної дружби наших народів.

За великий внесок у справу розвитку та зміцнення болгаро-радянської дружби та в зв'язку з сторіччям історичної перемоги в спільній боротьбі проти османських завойовників Указом Президії Верховної Ради СРСР в грудні 1977 р. місто Плевен було нагороджено орденом Дружби народів²³.

²⁰ Двести огненных дней, М., 1968, стор. 60.

²¹ Описание русско-турецкой войны..., т. II, стор. 138.

²² ЦГВИА, п/с, 79—396, л. 3.

²³ Газета «Правда», 10 грудня 1977 р.

ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО ДОБОРОМ, РОЗСТАНОВКОЮ І НАВЧАННЯМ КОМСОМОЛЬСЬКИХ КАДРІВ (1966—1971 рр.)

М. Ю. ГОТУН (Москва)

Успіх будь-якої справи вирішується людьми і залежить, насамперед, від людей. «...Основне для всієї роботи,— вчив В. І. Ленін,— це в доборі людей і в перевірці виконання»¹.

Керуючись ленінськими вказівками, КПРС на всіх етапах розвитку радянського суспільства розв'язувала й розв'язує питання удосконалення роботи з кадрами залежно від конкретних обставин і завдань побудови комуністичного суспільства. Партія проводить роботу по добору кадрів насамперед за політичними та діловими якостями, що включає в себе глибоке знання справи, волю й цілеспрямованість, уміння працювати з людьми та багато інших якостей організатора: це чітке, творче здійснення політики партії, добросовісне, ретельне виконання дорученої справи; робота в інтересах всього народу, суворе дотримання державної дисципліни.

Одним з принципів партійного керівництва комсомолом є уважне ставлення партії до формування складу комсомольських кадрів, сприяння їх розстановці й вихованню, направлення молодих членів КПРС на роботу в комсомол. «Обов'язок партійних організацій — залучити до роботи з молоддю кращі кадри партії, людей, які мають глибокі знання й життєвий досвід»², — підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 50-річчя ВЛКСМ і завдання комуністичного виховання молоді».

Високі вимоги до кадрів та активу ВЛКСМ диктуються тим, що на їх діяльність істотно впливає цілий ряд факторів: зростання масштабів і складності завдань комуністичного будівництва; значне зростання комсомольських рядів, підвищення їх освітнього рівня. Необхідно враховувати, що світогляд молоді формується в умовах різкого загострення ідеологічних суперечностей між світом соціалістичної співдружності і світом капіталізму. Все це вимагає від комсомолу комплексного і, водночас, диференційованого підходу до роботи серед молоді, необхідності поліпшення якісного складу його кадрів і активу.

У своїй роботі з кадрами, як і у всій своїй діяльності, ВЛКСМ використовує історичний досвід Комуністичної партії. У питаннях кадрової політики комітети комсомолу керуються правилами, що встановилися в партії,— висувати на керівну роботу політично зрілих людей, які знають справу, і здібних організаторів. Дуже важливим критерієм політичної зрілості комсомольських кадрів і активу є їх членство в КПРС, тому збільшення партійного прошарку серед комсомольських кадрів стало в досліджуваній період найважливішою турботою партійних і комсомольських комітетів. Як зазначалося в матеріалах XXIII з'їзду КПРС: «Не можна визнати правильним, що з 2,5 мільйона комуністів віком до 30 років у комсомолі працює лише 270 тисяч»³. З'їзд зобов'язав партійні організації «зміцнити партійне ядро в комсомольських організаціях, ширше використати на роботі в них комуністів комсомольського віку, для яких це має бути найважливішим партійним дорученням»⁴.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 106.

² КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій і пленумів ЦК, т. 9, стор. 487.

³ XXIII съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет, ч. I, М., 1966, стор. 96.

⁴ XXIII съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет, ч. II, М., 1966, стор. 315.

Питання про зміцнення партійного ядра в комсомолі широко висвітлено в історико-партійній літературі⁵. У даному повідомленні зроблено спробу показати партійне керівництво діяльністю комсомольських організацій по добору, розстановці і навчанню кадрів у 1966—1971 рр.

Керуючись рішеннями XXIII з'їзду, партійні організації на місцях стали глибше вникати в діяльність комсомольських організацій, удосконалювати і творчо розвивати форми і методи партійного керівництва комсомолом, зміцнювати партійне ядро в ньому.

Здійснюючи постійний контроль за виконанням рішень XXIII з'їзду партії по зміцненню партійного ядра в комсомолі, невтомно піклуючись про вдосконалення всієї його діяльності, ЦК КПРС у травні 1968 р. прийняв постанову «Про роботу Красноярської крайової партійної організації по керівництву комсомолом»⁶, в якій було викрито недоліки, визначено завдання, основні форми і напрями діяльності Ленінського комсомолу і партійного керівництва комсомольськими організаціями: «...у багатьох партійних організаціях,— зазначалося в постанові,— слабо виконуються вказівки XXIII з'їзду КПРС... про зміцнення партійного ядра в комсомольських організаціях, підвищення відповідальності всіх комуністів за стан справ у комсомолі»⁷.

Постанова ЦК КПРС по Красноярській крайовій організації КПРС була широко обговорена партійними організаціями країни. Так, пленум Красноярського крайкому КПРС (червень 1968 р.), обговорюючи питання про виконання постанови ЦК КПРС «Про роботу Красноярської крайової партійної організації по керівництву комсомолом», зазначив, що в крайовій партійній організації нараховувалося 23 тис. комуністів віком до 30 років, з них лише 3,5 тис. працювало в комсомолі, п'ята частина комсомольських організацій краю очолювалась молодими комуністами⁸. Пленум розробив заходи, спрямовані на усунення недоліків у роботі з комсомолом, установив суворий контроль за виконанням рішення. В результаті проведеної роботи партійних органів первинні партійні організації краю поліпшили роботу з кадрами та активом ВЛКСМ, збільшили кількість молодих комуністів у комсомолі. У серпні 1970 р. крайком обговорив роботу крайкому ВЛКСМ по добору, розстановці і вихованню комсомольських кадрів та активу. У рішеннях бюро зазначалося, що приблизно 6 тисяч комуністів залучено до роботи в комсомолі, з них близько 1400 очолюють третину первинних комсомольських організацій⁹.

Значно збільшилося партядро у Волгоградській обласній комсомольській організації. Якщо на 1 червня 1966 р. в ній було 2170 членів і кандидатів у члени КПРС, у лютому 1968 р.— 2600, то в січні

⁵ А. Журов. О роли партядра в комсомоле.— В кн.: «Позывные истории», М., 1970; В. Сулемов. Союз молодых борцов, М., 1971; Н. Н. Виноградов. Укрепление партийного ядра в комсомоле— одна из важных и эффективных форм партийного руководства.— В сборнике «Партийное руководство комсомолом и коммунистическое воспитание молодежи», Куйбышев, 1973; В. К. Криворученко. Партийное ядро в ВЛКСМ— важнейшая форма руководства КПСС комсомолом в период коммунистического строительства.— Всесоюзная научная конференция «Ленин и молодежь». Тезисы докладов и выступлений, М., 1974; его же.— Коммунист в комсомоле.— «Комсомольская жизнь», 1974, № 7; З. Г. Апресян, В. А. Сулемов. Партийное ядро в комсомоле, М., 1975; А. Трайнин. Под знаменем революции, М., 1975.

⁶ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 9. стор. 425.

⁷ Там же, стор. 426.

⁸ Партархів Красноярського крайкому КПРС, ф. 26, оп. 39, спр. 16, арк. 72.

⁹ Там же, оп. 44, спр. 22, арк. 174.

1970 р.— 3665 молодих комуністів, з них 731 (26%) очолювали первинні комсомольські організації¹⁰.

Значну роботу по зміцненню партядра в комсомолі провели партійні організації України. У вересні 1968 р. Пленум ЦК Компартії України обговорив питання «Про дальше поліпшення партійного керівництва комсомольськими організаціями республіки»¹¹. Після XXIII з'їзду КПРС кількість комуністів, обраних до складу виборних комсомольських органів республіки, значно зростає. Усі перші секретарі міськкомів, райкомів комсомолу — комуністи. Майже половина секретарів первинних комсомольських організацій промислових підприємств, будов, транспорту, колгоспів та радгоспів були членами і кандидатами в члени КПРС. Партійний прошарок в республіканській комсомольській організації після XXIII з'їзду партії збільшився на 22%, тобто близько 10 тис. комуністів направили парторганізації на роботу з молоддю. А всього в складі республіканської комсомольської організації на 1 січня 1971 р. було понад 94 тис. комуністів (2%) проти 37 897 (0,9%) у 1966 р.

Партійні і комсомольські організації країни основну увагу в роботі по збільшенню партядра в комсомолі зосередили на зміцненні складу секретарів первинних комсомольських організацій. Партійний прошарок цієї категорії активу між XV і XVI з'їздами ВЛКСМ зріс із 14,7% до 31,2%, а наприкінці досліджуваного періоду (січень 1971 р.) становив 36,9%. Серед звільнених секретарів первинних комсомольських організацій партійний прошарок становив 74,6%, групкомсоргів і секретарів цехових комсомольських організацій —, відповідно, 12 і 13,9%¹².

Партійні комітети особливу увагу приділяли зміцненню кадрами середньої ланки. На роботу секретарями міськкомів і райкомів комсомолу почали рекомендувати молодих комуністів, які мали досвід роботи в низових організаціях. Серед цієї категорії комсомольських працівників партійний прошарок протягом періоду, що розглядається, в цілому по ВЛКСМ зріс із 86,3% до 95,7%. У 44 обласних, крайових, республіканських комсомольських організаціях на 1 січня 1971 р. він перевищував середній по ВЛКСМ. У тому числі в сімнадцяти — Ульяновській, Українській, Томській та інших, усі секретарі міськкомів, райкомів комсомолу були комуністами. У складі других секретарів та секретарів, завідуючих відділами учнівської молоді міськкомів, райкомів комсомолу партійний прошарок на кінець досліджуваного періоду становив, відповідно, 92% і 91,4%, а серед завідуючих відділами — 65,2%¹³. Значний досвід по зміцненню партійного прошарку, удосконаленню інших форм політичного впливу в комсомолі нагромадили партійні комітети та первинні організації України, Казахстану, Узбекистану, а також Московської міської, Ленінградської, Свердловської, Куйбишевської областей¹⁴.

Таким чином, завдяки постійній турботі КПРС, її місцевих організацій партійне ядро в комсомольських організаціях країни збільшилося з 268 240 — у 1966 р. до 549 662 комуністів — у 1971 р. і партій-

¹⁰ Партархів Волгоградського обкому КПРС, ф. 113, оп. 71, спр. 143, арк. 74; ф. 114, оп. 22, спр. 3, арк. 112; оп. 24, спр. 6, арк. 140.

¹¹ «Радянська Україна», 25 вересня 1968 р.

¹² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 240, спр. 289, арк. 139; ЛКСМ України в цифрах і фактах, Київ, 1974, стор. 25—26; ВЛКСМ. От съезда к съезду (XV—XVI), М., 1970, стор. 27; ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 42, спр. 1286, арк. 60.

¹³ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 42, спр. 1286, арк. 60—62.

¹⁴ Партія и комсомол в условиях строительства коммунизма, М., 1971, стор. 37—46.

ний прошарок з 1,2% до 2%; ряди ВЛКСМ збільшилися з 22 641 635 до 27 294 889 чол.¹⁵

Формування партійного ядра в комсомолі здійснювалося шляхом направлення членів КПРС на роботу в комсомол, а також прийомом у партію комсомольських працівників, активістів, і закріпленням їх після цього на роботі в Спілці молоді. У досліджуваний період у складі партядра зростає кількість комуністів, прийнятих у партію по комсомольських рекомендаціях. У 1966—1971 рр. у партію було прийнято 1350 тис. комсомольців, що становило 45% її поповнення. Характерним для цього періоду було постійне збільшення питомої ваги комсомольців у складі прийнятих кандидатами в члени КПРС. Якщо в 1966 р. їх нараховувалося 40,1%, то в 1971 — 56,1%¹⁶.

У роки восьмої п'ятирічки значно підвищився загальноосвітній рівень усіх ланок комсомольських працівників. Якщо напередодні XV з'їзду ВЛКСМ лише 87,4% секретарів ЦК ЛКСМ союзних республік, крайкомів, обкомів мали вищу освіту, то на час проведення XVI з'їзду ВЛКСМ — 94,6%. У 1971 р. усі перші, 97% других секретарів обкомів, крайкомів комсомолу, ЦК ЛКСМ союзних республік мали вищу і незакінчену вищу освіту¹⁷.

Партійні комітети приділяли велику увагу підвищенню загальноосвітнього рівня комсомольських кадрів середньої ланки. До керівництва міськими, районними комсомольськими організаціями були висунуті працівники, що пройшли школу політичної та організаторської роботи в низових комсомольських колективах. Так, кількість секретарів цих комітетів з вищою і незакінченою вищою освітою зростає з 1966 до 1971 рр. (дані на 1 січня відповідного року), з 60,3% до 85,1%, у тому числі серед перших секретарів з 65,7% до 89,5%¹⁸.

На кінець розглядуваного періоду кількість секретарів і завідуючих відділами міськкомів, райкомів комсомолу із закінченою вищою освітою становила відповідно 62,8% і 30,9%¹⁹.

Одночасно із збільшенням кількості комсомольських працівників вищої і середньої ланок з вищою освітою збільшилась питома вага секретарів первинних комсомольських організацій, які мали вищу і незакінчену вищу освіту. За 1966—1970 рр. прошарок серед секретарів первинних організацій з вищою і незакінченою вищою освітою зріс із 16,4% до 20% і на 1 січня 1971 р. становив 22,9%, з яких 13,9% мали вищу освіту. Серед звільнених секретарів первинних організацій з вищою освітою було 21,1%²⁰.

Незважаючи на значне підвищення загальноосвітнього рівня комсомольських працівників у цілому по країні багато з них ще не мали закінченої вищої освіти. Однією з форм підвищення загальноосвітнього рівня кадрів ВЛКСМ було заочне навчання. Так, на 1 січня 1967 р. заочно навчалися 50% перших і понад 60% других секретарів міськкомів і райкомів комсомолу, більшість працівників апарату. У 1966 р. заочно закінчили вищі навчальні заклади 22 секретарі обкомів

¹⁵ В. Криворученко. Творческий вклад КПСС в развитие ленинского учения о молодежи и комсомоле в условиях развитого социализма, М., 1975, стор. 115; ВЛКСМ. Наглядное пособие, М., 1975, стор. 12.

¹⁶ XXIV съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет, ч. I, М., 1971; стор. 105: «Партийная жизнь», 1973, № 14, стор. 14.

¹⁷ ВЛКСМ. От съезда к съезду (XV—XVI), стор. 27; В. Иванов. Подбирать, представлять, воспитывать. — «Молодой коммунист», 1971, № 12, стор. 56.

¹⁸ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 1, спр. 886, арк. 18; оп. 42, спр. 18, арк. 27; спр. 1286, арк. 75.

¹⁹ Там же, ф. 1, оп. 42, спр. 1286, арк. 19.

²⁰ Там же, арк. 18, 78; ф. 1, оп. 1, спр. 887, арк. 5; ВЛКСМ. От съезда к съезду (XVI—XVII), М., 1974, стор. 29.

ВЛКСМ. Якщо на 1 січня 1967 р. в 105 обкомах, крайкомах комсомолу, ЦК ЛКСМ союзних республік всі секретарі мали закінчену вищу освіту, то на 1970 р.— в 125²¹.

Таким чином, партійні комітети посилили контроль за формуванням комсомольських кадрів, підвищили відповідальність комітетів ВЛКСМ за їх якісний склад. У процесі підготовки і проведення звітів та виборів комітети комсомолу стали уважніше аналізувати резерв кадрів на висування, вимогливіше підходити до їх загальноосвітнього рівня. Змінилися на цей час і можливості: зріс загальноосвітній рівень членів ВЛКСМ, збільшилась кількість спеціалістів народного господарства, які мали вищу освіту. Все це мало велике значення для дальшого піднесення рівня внутріпількової роботи в комсомолі, більш активної участі комсомольських організацій у господарському й культурному будівництві.

Одним із показників роботи з комсомольськими кадрами і активом є їх стабільність. Це необхідна умова спадкоємності в комсомолі, забезпечення найбільшої результативності, високої ефективності в діяльності комсомольських організацій. Проведення постійного «омолодження» в попередні роки призводило до великої змінності кадрів, до помилок у їх вихованні і в кінцевому підсумку негативно відбивалося на діяльності комсомольських організацій. На XV з'їзді ВЛКСМ зазначалося, що «...в останні роки секретарі обкомів почали працювати в середньому не більше 2-х років, секретарі райкомів, міськкомів — не більше півтора року, а секретарі первинних організацій — 7 місяців»²². Враховуючи вимогу партії про уважне ставлення до добору та розстановки досвідчених працівників, XV з'їзд ВЛКСМ згідно з рішеннями ХХІІІ з'їзду партії вилучив із Статуту ВЛКСМ регламентацію по оновленню і змінності складу керівних комсомольських органів, і підкреслив у своїй резолюції необхідність «суворо дотримуватись принципу систематичного оновлення складу всіх комсомольських органів і спадкоємності керівництва, не допускати необгрунтованої змінності комсомольських кадрів»²³.

В результаті посилення роботи партійних, комсомольських комітетів і бюро в цьому напрямі, відбулася помітна стабілізація кадрів, скоротилася їх змінність, про що свідчать таблиці.

Змінність секретарів первинних комсомольських організацій

Роки	в 1966	в 1967	в 1968	в 1969	в 1970
Змінність (в % %)	55,0	52,0	49,7	50,7	48,7

У тому числі змінність серед звільнених секретарів первинних організацій у 1970 р. становила 38,2%²⁴.

Змінність усіх секретарів райкомів, міськкомів ВЛКСМ

Роки	в 1966	в 1967	в 1968	в 1969	в 1970
Змінність (в % %)	28,3	51,9	23,9	47,1	28,2

²¹ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 1, спр. 880, арк. 83; оп. 42, спр. 18, арк. 7, 11.

²² Стенографический отчет XV съезда ВЛКСМ. 17—21 мая 1966 года, М., 1966, стор. 48.

²³ Там же, стор. 579.

²⁴ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 42, спр. 1286, арк. 86.

Змінність серед завідуючих відділами міськкомів, райкомів комсомолу в 1970 р. становила 37,7%²⁵.

В результаті поліпшення роботи по добору кадрів у досліджуваній період партійні комітети добилися стабілізації кадрів середньої і вищої ланок керівних комсомольських працівників. Підтвердженням цьому є показники стажу їх роботи на останній посаді. У 1966—1971 рр. збільшився стаж роботи секретарів обкомів, крайкомів комсомолу, ЦК ЛКСМ союзних республік. Із числа цієї категорії комсомольських працівників, які змінились в 1969 р., більше двох років з них працювало 66%, тоді як 1968 р.— 65,2%, 1967 р.— 53,6%. Збільшився стаж роботи секретарів комітетів комсомолу середньої ланки. Якщо в 1966 р. секретарів міськкомів, райкомів комсомолу, які працювали більше двох років налічувалося 19,9%, то в 1968 р.— 52,9%. У 1971 р. секретарі міськкомів комсомолу мали стаж роботи на даній посаді в середньому два роки, а секретарі первинних організацій — більше півтора року.

Відбулися значні зміни у віковому співвідношенні секретарів комітетів ВЛКСМ середньої і вищої ланок. У 1966 р. перших секретарів міськкомів, райкомів комсомолу віком 23—28 років було 79,4%, а в 1970 р.— 40,7%. Збільшилася за цей час кількість перших секретарів цих комітетів комсомолу старших 28 років з 18,5% до 50,1%, а також других відповідно з 5,6% до 19,4%²⁶.

ЦК ВЛКСМ не раз застерігав комітети ВЛКСМ від необгрунтованого огульного омолодження комсомольських кадрів і активістів, вимагаючи розумного поєднання досвідчених, знаючих справу працівників з молодими, перспективними. Такий підхід до кадрів створював необхідні перспективи росту, міцний резерв на майбутнє. Проте, деякі комітети ВЛКСМ не приділяли належної уваги правильному добору та розстановці кадрів з урахуванням віку. У зв'язку з цим великої уваги заслуговують зміни, що відбулися у віковому співвідношенні секретарів комітетів комсомолу вищої ланки. Так, кількість секретарів обкомів, крайкомів комсомолу, ЦК ЛКСМ союзних республік віком старших 30 років з 1967 р. по 1970 р. збільшилась з 35,5% до 65,3%. У тому числі серед перших секретарів за період між з'їздами ВЛКСМ їх кількість збільшилась з 52,3% до 87,7%, а серед других відповідно — з 20,8% до 77,8%. Напередодні XVI зїзду ВЛКСМ у 29 комітетах ВЛКСМ вищої ланки всі секретарі були старші 30 років²⁷.

Значне «подорослішання» комсомольських кадрів відбулося у районних, міських, обласних і республіканських організаціях. Це цілком закономірно, там і повинні працювати зрілі, досвідчені працівники. Комітетам комсомолу вдалося добитися виконання однієї з найважливіших вимог у роботі з кадрами — розумного поєднання досвідчених і молодих, енергійних, перспективних працівників. Але привести віковий рівень комсомольських вожаків первинних організацій у відповідність з віковим рівнем спілкової молоді з урахуванням конкретних умов, ділових і політичних якостей кандидатур, що висуваються, не порушуючи спадкоємності, вдалося зробити далеко не в усіх комсомольських організаціях.

Однією з важливих складових частин роботи з кадрами та активом ВЛКСМ є їх навчання. Збільшився контингент комсомольських кадрів, що навчалися в Центральній комсомольській школі і школах комсомольського активу при обкомах, крайкомах комсомолу і ЦК ЛКСМ

²⁵ Там же, оп. 1, спр. 880, арк. 98.

²⁶ Там же, арк. 93—94, 99; «Молодой коммунист», 1971, № 12, стор. 59.

²⁷ Там же, арк. 95—96.

союзних республік. Проте робота по підвищенню теоретичного рівня керівних комсомольських кадрів на початок досліджуваного періоду, ще не досягла такого розвитку, який відповідав би сучасним завданням та новим більш високим вимогам, які ставились перед кожним комсомольським працівником. Одночасно практика роботи підказувала, що комсомольські організації відчували гостру необхідність у систематизованому теоретичному навчанні всього комсомольського активу з урахуванням роботи серед різних категорій молоді й організацій. Створені в той час при багатьох обкомах, крайкомах комсомолу і ЦК ЛКСМ союзних республік школи комсомольського активу охоплювали лише незначну частину комсомольських працівників. Комплектування складу слухачів проводилося безсистемно і часто основні категорії працівників та активістів ніде не навчалися. Плани підготовки активу, методика, навчальні програми в кожному випадку складалися на місцях примітивно й некваліфіковано.

Для дальшого удосконалення підготовки й перепідготовки комсомольських кадрів і активу XV з'їзд ВЛКСМ визнав за доцільне створити зональні, республіканські та обласні комсомольські школи²⁸. У жовтні 1966 р. за рішенням ЦК Компартії Білорусії було відкрито першу республіканську школу на базі ВПШ при ЦК КП Білорусії. У наступні роки відбувався дальший розвиток сітки таких шкіл²⁹. У створенні цих шкіл активну роль відіграли місцеві партійні органи, і більшість з них працювали і працюють на базі відповідних Вищих партійних шкіл.

З самого початку існування шкіл ЦК ВЛКСМ, ЦК ЛКСМ союзних республік, обкоми і крайкоми комсомолу приділяли велику увагу питанням навчально-методичної роботи, організації контролю за процесом навчання в них. Це було викликано тим, що велика кількість шкіл не мала необхідного досвіду перепідготовки кадрів, працювала за різними планами, з різними строками навчання, в них не було єдиної методики навчання. Все це не сприяло підвищенню якості викладання, поліпшенню роботи шкіл. Велике значення в удосконаленні навчального процесу в зональних і республіканських школах мала постанова ЦК КПРС від 19 серпня 1969 р. «Про створення Вищої комсомольської школи»³⁰. Основними напрямками роботи цієї школи була теоретична підготовка й перепідготовка кадрів для роботи в комсомольських і піонерських організаціях, у молодіжних газетах і журналах та методичне керівництво роботою зональних і республіканських комсомольських шкіл. З цією метою у ВКШ при ЦК ВЛКСМ було створено методичну Раду, до складу якої ввійшли працівники ЦК ВЛКСМ, секретарі обкомів комсомолу, директори зональних та республіканських шкіл.

У дальшому становленні і розвитку зональних, республіканських та обласних комсомольських шкіл — основної ланки навчання звільнених працівників первинних організацій, райкомів, міськомів комсомолу — велике значення мала постанова ЦК ВЛКСМ «Про заходи по поліпшенню роботи республіканських і зональних комсомольських шкіл» (вересень 1970 р.). У ній вказувалось, що головним у змісті навчального процесу у кожній школі має бути глибоке вивчення актуальних проблем марксистсько-ленінської теорії, піднесення ділової квалі-

²⁸ Стенографический отчет XV съезда ВЛКСМ, стор. 579.

²⁹ Див. про це детальніше: Г. А. Шипилов. Подготовка кадров руководящих работников ВЛКСМ в зональных и республиканских комсомольских школах. — В кн.: «Позывные истории. Ученые записки по истории ВЛКСМ», М., 1975, стор. 108.

³⁰ Вопросы организационно-партийной работы КПСС. Сборник документов, М., 1973, стор. 194—195.

ліфікації комсомольських працівників, озброєння їх передовим досвідом роботи по комуністичному вихованню молоді³¹.

У багатьох школах склався міцний викладацький колектив; перед слухачами виступали визначні вчені, партійні і радянські працівники, відповідальні господарські керівники.

Важливе місце у навчанні комсомольських кадрів та активу належало районним і міським школам комсомольського активу, а також школам, створеним при великих первинних організаціях. У цих школах проходили підготовку, в основному, секретарі, члени комітетів (бюро) первинних, цехових та інших організацій на правах первинних, груп-комсорги. Основною формою навчання в них були семінари, багатоденні табірні збори, лекторії. Ці школи працювали, в основному, на базі літніх таборів. Тільки на Україні в 1969 р. налічувалось майже 3 тис. таких шкіл, а всього в республіці різними формами навчання протягом 1968 р. було охоплено близько 400 тис. комсомольських працівників і активістів³².

У системі підготовки комсомольських кадрів особлива роль належить Вищій комсомольській школі при ЦК ВЛКСМ. Після XV з'їзду ВЛКСМ на 3—4 місячних курсах у Центральній комсомольській школі пройшли перепідготовку 574 комсомольські працівники, на короткотермінових курсах у 1967/68 навчальному році — 1120, а в 1968/69 навчальному році — 805 комсомольських працівників. За наступні 6 років у ВКШ пройшли навчання майже 4 тис. комсомольських, піонерських та журналістських працівників³³.

Велику допомогу ВЛКСМ у навчанні керівних комсомольських працівників подавали партійні органи, які надали можливість комсомольським кадрам та активістам вивчати актуальні проблеми марксистсько-ленінської теорії і політики КПРС, основи наукового управління соціалістичною економікою, питання партійного і комсомольського будівництва у вищих партійних школах, університетах марксизму-ленізму, на різноманітних курсах. Тільки в 1968/69 навчальному році на місячних курсах пройшли перепідготовку у ВПШ при ЦК КПРС перші, другі секретарі та секретарі — завідувачі відділами пропаганди і культурно-масової роботи обкомів, крайкомів комсомолу, ЦК ЛКСМ союзних республік³⁴. У Горьковській ВПШ навчалися перші секретарі міськкомів комсомолу, обласних, крайових і республіканських центрів, у Хабаровській ВПШ — секретарі міськкомів і райкомів комсомолу Далекого Сходу. Курси для секретарів міськкомів і райкомів комсомолу були організовані також ЦК Компартій Латвії, Литви, Вірменії, Киргизії, Московським, Калузьким, Орловським, Ярославським, Ульяновським, Челябінським, Удмуртським та деякими іншими обкомами партії.

У багатьох краях, областях РРФСР, України, Білорусії, Казахстану були відкриті спеціальні факультети для комсомольських працівників і активістів при вечірніх університетах марксизму-ленізму. Багато райкомів, міськкомів партії почали широко практикувати проведення спільних семінарів секретарів партійних і комсомольських організацій³⁵, завжди виявляли увагу і подавали практичну допомогу в навчанні комсомольських працівників. Хорошим прикладом у цьому

³¹ Документи ЦК ВЛКСМ, 1970, М., 1971, стор. 262.

³² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 18, од. зб. 314, арк. 38.

³³ ВЛКСМ. От съезда к съезду (XV—XVI), стор. 28; Документи и материалы IV пленума ЦК ВЛКСМ, 28 октября 1975 года, М., 1975, стор. 62.

³⁴ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 1, спр. 880, арк. 106.

³⁵ Див.: Слово — оружие. Сборник в помощь юнкорам, Минск, 1971, стор. 5. ПА ІІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 241, спр. 11, арк. 144.

відношенні може бути Ждановська міська партійна організація. Партійні комітети міста багато зробили для збільшення партядра в комсомолі — 676 чол. (10,5%) молодих комуністів працювали в комсомольських організаціях. У Орджонікідзевському районі міста 53% секретарів первинних комсомольських організацій були комуністами. Організовано проходило навчання всіх категорій комсомольських працівників. Проводилися «Дні секретаря», зльоти, наради комсомольських активістів, створювалися різні школи, організовувалися теоретичні конференції. При безпосередній участі Іллічівського райкому партії при районному комітеті комсомолу створено школу комсомольського активу та три її філіали у великих комітетах комсомолу, в яких навчалось понад 3 тис. комсомольських активістів³⁶.

ЦК ВЛКСМ за допомогою партійних органів постійно удосконалював усі ланки підготовки і перепідготовки комсомольських кадрів. При підтримці і з допомогою партійних органів, ВЛКСМ у розглядуваний період створила струнку систему підготовки й перепідготовки комсомольських кадрів і навчання комсомольського активу.

Створення системи навчання комсомольських працівників та активістів дало можливість комсомольським органам значно поліпшити керівництво первинними організаціями, підготувати і висунути на керівну роботу найздібніших активістів, підвищити рівень організаційно-політичної роботи в первинних організаціях.

Постійна допомога партійних органів, надання можливості вчитися комсомольським працівникам у системі підготовки і перепідготовки партійних кадрів є свідченням піклування й уваги, які виявляють ЦК КПРС, місцеві партійні органи зростанню ролі кадрів Спілки молоді, як надійного резерву і гідного поповнення партійних працівників.

³⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 261, спр. 67, арк. 19.

ПІДГОТОВКА ПРОПАГАНДИСТСЬКИХ КАДРІВ СИСТЕМИ ПАРТІЙНОГО НАВЧАННЯ НА УКРАЇНІ (1946—1965 рр.)

І. П. КОЖУКАЛО (Київ)

Питання виховання нової людини постійно перебувають у центрі уваги нашої партії. Теоретичною основою формування у радянських людей комуністичного світогляду є марксизм-ленінізм. Величезну роль у марксистсько-ленінському загартуванні комуністів і безпартійних відіграє система партійного навчання.

Переможно закінчивши Велику Вітчизняну війну, радянський народ приступив до мирного соціалістичного будівництва. Враховуючи загальні потреби соціалістичного розвитку країни в післявоєнний час, партія особливу увагу звернула на посилення ідеологічної роботи, насамперед ідейно-теоретичного загартування своїх кадрів, усіх комуністів, на відновлення і діяльність системи партійного навчання.

Предметом постійного піклування партійних організацій була робота з пропагандистськими кадрами. Від них у великій мірі залежала робота всієї системи партійного навчання, керівництво гуртками, райпартшколами і політшколами, кількість яких у післявоєнні роки значно зросла. Необхідно було в короткі строки підготувати і підібрати значний загін керівників гуртків і політшкіл. Роль пропагандистських кад-

рів зростала і в зв'язку з тим, що в перші післявоєнні роки можливості таких масових засобів інформації, як преса і радіо були обмеженими і не могли постійно нести в маси потік інформації про події і явища суспільно-політичного життя.

Хронологічні рамки даного повідомлення включають два етапи третього періоду розвитку і діяльності системи партійного навчання*, тобто час, коли була відновлена ця система в республіці після закінчення Великої Вітчизняної війни і діяла до 1965 р., до часу запровадження нині діючої мережі політичної освіти комуністів і безпартійних.

Партійні організації уже в перші післявоєнні роки провели роботу, щоб широка мережа групових форм партійного навчання, що склалась у той час, була забезпечена необхідними кадрами пропагандистів. До 1948 р. в парторганізаціях країни було підібрано, підготовлено і перепідготовлено близько 200 тис. позаштатних пропагандистів. На початок 1948/49 навчального року партійними організаціями Української РСР було підібрано і затверджено 44,5 тис. позаштатних пропагандистів. З них більше 20 тис. вперше було залучено до цієї роботи. Дещо поліпшився якісний склад керівників гуртків і шкіл. Більше 19,5 тис. пропагандистів мали вищу і незакінчену вищу освіту. Пропагандистську роботу вели 11 тис. партійних працівників (5,5 тис. секретарів первинних парторганізацій), понад 8 тис. керівників підприємств і установ¹. Недоліком в роботі з пропагандистами було те, що, незважаючи на значний їх кількісний ріст, не було вироблено ще стрункої системи їх перепідготовки і виховання.

Велике значення для поліпшення роботи з пропагандистами мала постанова ЦК ВКП(б) «Про стан і заходи поліпшення партійної освіти в Ярославській обласній партійній організації» (січень 1949 р.)². Найважливішим завданням в організації партійної освіти, зазначалося в ній, є підвищення якості політичного навчання, його ідейно-теоретичного рівня, успішне розв'язання якого залежить від правильного добору пропагандистських кадрів, їх виховання. Виходячи з вказівок ЦК ВКП(б), XVI з'їзд КП(б)У (січень 1949 р.) визначив, що «...основною формою роботи з пропагандистами повинні бути семінари при райкомах та міськкомках КП(б)У. Семінари пропагандистів треба проводити як з найважливіших питань історії партії і теорії більшовизму, так і методику занять у політшколах і гуртках»³.

Чільне місце в роботі з пропагандистами, в організації і проведенні семінарів з ними відводилось партійним кабінетам. Вони ставали лабораторією кращого досвіду партійної освіти, школою підготовки пропагандистських кадрів, опорними пунктами всієї пропагандистської роботи. На початок 1948 р. в країні налічувалось 6363 парткабінети, в тому числі — в республіці 1064 (при міськкомках партії — 81, райкомах партії — 843, при парткомках великих промислових підприємств і залізничного транспорту — 140)⁴.

Партійні комітети шукали і нові форми роботи парткабінетів по поданню допомоги пропагандистам. У 1949 р., наприклад, широкого розповсюдження набув досвід партійного кабінету Очаківського райкому партії Миколаївської області по створенню виїзних консультаційних

* Про періоди та етапи розвитку системи партійної освіти див.: «Український історичний журнал», 1977, № 7, стор. 37—52.

¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 837, арк. 11, 14; оп. 14, спр. 2649, арк. 100, 140.

² «Большевик», 1949, № 3, стор. 2.

³ XVI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 25—28 січня 1949 р. Матеріали з'їзду, К., 1949, стор. 191.

⁴ О задачах партийных кабинетов, М., 1948, стор. 17; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 88, спр. 181, арк. 5.

пунктів для подання допомоги пропагандистам безпосередньо в первинних парторганізаціях. У 1949/50 навчальному році на Миколаївщині діяв 21 консультативний пункт, якими було обслужено 582 парторганізації⁵. Цей досвід був поширений і в інших областях і районах республіки.

На початок 50-х років партійні організації залучили до керівництва гуртками і школами близько 52 тис. чоловік. Щодо якісного складу їх, то з вищою і незакінченою вищою освітою у 1949/50 навчальному році було 23,5 тис. чол. (45,3% до їх загальної кількості), з середньою — 21,3 тис., з незакінченою середньою — близько 7 тис. чоловік. Серед них працювало понад 15 тис. партійних і радянських працівників, близько 9 тис. керівників підприємств і установ. Стаж пропагандистської роботи до трьох років мали 17,6 тис. чол., від трьох до п'яти — 15 тис., від п'яти до десяти років — понад 11 тис., більше 10 років — понад 8 тис. пропагандистів⁶. Таким чином, кількісний і якісний склад пропагандистів свідчив, що більшість з них мала невеликий стаж пропагандистської роботи і відповідно не мала належного досвіду. До того ж, значна частина з них не мала достатньої загальноосвітньої підготовки. Все це вимагало від партійних організацій подання необхідної допомоги пропагандистам, організації їх підготовки і виховання в процесі практичної роботи.

Основною формою підготовки і перепідготовки пропагандистських кадрів наприкінці 40-х на початку 50-х років були літні курси. При обкомах партії працювали місячні курси для сільських пропагандистів, які очолювали завідувачі відділами пропаганди і агітації обкомів КП(б)У та їх заступники. При міськкомах партії діяли трьохмісячні курси для міських пропагандистів. Завідуючими їх були секретарі або завідувачі відділами пропаганди і агітації міськкомів партії.

На місячних курсах у 1949 р. навчалось 3,5 тис. пропагандистів. Особлива увага приділялась добору лекторів і викладачів курсів, їх персональний склад затверджувався на бюро обкомів партії, а також розглядався у відділі пропаганди і агітації ЦК КП(б)У. Серед лекторів і викладачів курсів було 62 секретарі обкомів партії, 28 голів і заступників голів облвиконкомів, 85 лекторів обкомів КП(б)У, понад 200 завідувачів кафедрами суспільних наук, 7 докторів, 53 кандидати наук. На трьохмісячних курсах навчалось понад 11 тис. чол. До викладацької роботи на них залучалися досвідчені пропагандистські кадри з числа партійного активу і викладачів кафедр суспільних наук вузів, які затверджувалися на бюро міськкомів партії⁷.

Крім того, при партійних кабінетах для пропагандистів проводилися короткотермінові семінари. Там проходили перепідготовку пропагандисти всіх групових форм партійної освіти, консультанти самостійно вивчаючих марксизм-ленінізм, позаштатні лектори партійних комітетів. Так, перед початком 1950/51 навчального року на двотижневих курсах при обкомах КП(б)У пройшли підготовку 8 тис. сільських пропагандистів і при міськкомах партії — 7 тис. Всього в 1949 і 1950 роках системою курсів при обкомах і міськкомах партії підготовлено близько 48 тис. пропагандистів (90% їх складу).

У зв'язку із збільшенням на початку 50-х років самостійно вивчаючих марксистсько-ленінську теорію, партійними організаціями проведено певну роботу по добору для них консультантів. У 1951/52 навчально-

⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 103, спр. 51, арк. 188; оп. 100, спр. 84, арк. 85.

⁶ Там же, оп. 87, спр. 20, арк. 34-а.

⁷ Там же, спр. 417, арк. 84—86; оп. 118, спр. 157, 158.

му році працювало близько 25 тис. консультантів, 74% серед них мали вищу і незакінчену вищу освіту, 77% — стаж пропагандистської роботи від 3 до 10 років і більше. Позаштатними консультантами працювали 8 тис. партійних і радянських працівників, понад 3 тис. викладачів вузів і шкіл, близько 3 тис. керівників підприємств та установ і т. д.⁸

Парторганізації проводили значну роботу також по вихованню керівників політшкіл і гуртків у процесі навчального року, насамперед на постійно діючих семінарах при парткабінетах міськкомів і райкомів партії.

Робота з пропагандистами стала стабільнішою і прийняла організованішу форму, коли на початку 50-х років міськкоми і райкоми партії створювали постійно діючі семінари пропагандистів кожної ланки системи партосвіти. Протягом 1950 р. при парткабінетах міськкомів і райкомів партії число постійно діючих семінарів збільшилось з однієї тисячі до 2,8 тис.⁹

Робота семінарів проводилась за навчальними планами, затвердженими ЦК ВКП(б). Для слухачів читались лекції і доповіді про найважливіші рішення партії і уряду, про внутрішнє і міжнародне становище. Проводились з ними також бесіди і співбесіди, що давало можливість керівникам семінарів виявляти ступінь їх підготовки до проведення занять з чергової теми. У роботі семінарів чільне місце займали питання методичної підготовки, для чого організовувались обмін досвідом роботи пропагандистів, обговорювались окремі заняття і виступи керівників гуртків і політшкіл. Отже, постійно діючі семінари ставали однією з важливих форм теоретичної і методичної допомоги пропагандистам.

Питання підготовки і перепідготовки пропагандистів систематично обговорювались на пленумах і бюро обкомів, міськкомів і райкомів партії, а також на зборах парторганізацій. Багато секретарів міськкомів і райкомів партії керували семінарами пропагандистів, проводили заняття у вечірніх партійних школах. Так, при Будьонновському райкомі партії Сталінської області працювало п'ять семінарів пропагандистів, якими керували секретар райкому, завідуючий відділом пропаганди і агітації, завідуючий партійним кабінетом, штатний пропагандист райкому¹⁰. Більшість секретарів міськкомів і райкомів партії Дніпропетровської області були викладачами вечірніх міських і районних партійних шкіл, систематично виступали з лекціями і доповідями на семінарах пропагандистів. Так, секретар Дніпродзержинського міськкому партії В. В. Щербицький поряд з викладанням у вечірньому університеті марксизму-ленізму вів викладацьку роботу у вечірній партійній школі¹¹.

Збільшення кількості вивчаючих політекономію і марксистсько-ленінську філософію, яке відбувалось у першій половині 50-х років, вимагало диференційованої перепідготовки пропагандистів. При всіх обкомах, а також при деяких міськкомах літом 1953 р. працювали місячні курси пропагандистів з історії КПРС і філософії, а в шести містах республіки — Києві, Харкові, Дніпропетровську, Сталіно, Одесі і Львові — курси з політекономії для всіх областей республіки. На них було перепідготовлено близько 13,5 тис. пропагандистів (на курсах по філософії — 1441, політекономії — 2033 чоловіка). 60% складу слухачів були пар-

⁸ Там же, оп. 148, спр. 1, арк. 137, 139.

⁹ Там же, оп. 100, спр. 84, арк. 85; оп. 118, спр. 1, арк. 159.

¹⁰ «Більшовик України», 1952, № 9, стор. 51.

¹¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 132, спр. 18, арк. 172.

тійними і радянськими працівниками, керівниками підприємств і установ, спеціалістами народного господарства¹².

На початку 1953/54 навчального року Центральний Комітет звернув увагу партійних організацій на дальше поліпшення складу пропагандистів, залучення для роботи в мережі партосвіти комуністів, що мали глибокі знання в галузі марксизму-ленінізму. Водночас Центральний Комітет вказав на необхідність забезпечити всебічну допомогу пропагандистам, значно поліпшити роботу пропагандистських семінарів, виділивши для керівництва ними кваліфікованих товаришів з числа партійних і радянських працівників, що закінчили партійні політичні навчальні установи, викладачів основ марксизму-ленінізму вищих навчальних закладів, лекторів та інших пропагандистських працівників партійних комітетів, що мали необхідну теоретичну підготовку. Рекомендувалось регулярно проводити для пропагандистів доповіді і лекції партійних і радянських працівників, спеціалістів промисловості, сільського господарства та інших галузей народного господарства, узагальнити досвід роботи кращих пропагандистів¹³.

Діяльність партійних організацій по добору пропагандистських кадрів сприяла поліпшенню їх якісного складу. Так, число їх з вищою і незакінченою вищою освітою зросло з 63% в 1953/54 навчальному році до 70% в 1954/55 навчальному році¹⁴. З метою подання методичної допомоги пропагандистам при парткабінетах багатьох міськкомів і райкомів партії створювались методичні групи, до складу яких входили найбільш підготовлені пропагандисти. Члени груп відвідували заняття в гуртках і школах і обговорювали їх результати, готували інструктивно-методичні доповіді до семінарів пропагандистів, підбирали наочні посібники, місцевий матеріал до окремих занять.

У червні—вересні 1955 р. при обкомах і міськкомках партії обласних центрів провели місячні курси перепідготовки пропагандистів. Заняття проводились диференційовано, в трьох потоках: по вивченню історії КПРС, політекономії, марксистсько-ленінської філософії. Київський, Харківський, Одеський, Дніпропетровський і Львівський обкоми подавали допомогу викладачам тих областей, які не мали достатньої кількості кваліфікованих кадрів для читання лекцій на курсах. Слухачі вивчали такі питання марксистсько-ленінської теорії, як вчення про партію нового типу, про диктатуру пролетаріату, про шляхи розв'язання національного питання в СРСР, про союз робітничого класу і селянства, про стратегію і тактику ленінізму, про міжнародний робітничий і комуністичний рух. Широко пропагувались рішення Пленумів ЦК КПРС, висвітлювались завдання по розвитку економіки і культури країни, республіки, областей. Значна увага зверталась на ознайомлення пропагандистів з роботою підприємств, МТС, колгоспів, різних установ. Щоб підвищити ідейно-теоретичний рівень лекцій і семінарських занять їх тексти і плани обговорювались на засіданнях кафедр вузів, у відділах пропаганди і агітації обкомів партії.

В середині 50-х років, коли в мережі партосвіти значного поширення набуло економічне навчання, було зроблено чимало щодо підготовки і перепідготовки пропагандистів-економістів. В цьому парторганізаціям подали значну допомогу вечірні університети марксизму-ленінізму (ВУМЛ). За два навчальних (1954/55 і 1955/56) роки на шестимісячних курсах при ВУМЛ було підготовлено в республіці близько 4 тис. пропагандистів по політекономії і конкретній економіці. У зв'язку з тим,

¹² Там же, оп. 169, спр. 10, арк. 33—34.

¹³ «Коммунист», 1953, № 14, стор. 63, 64.

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 213, спр. 8, арк. 96.

що це були в основному пропагандисти для міських парторганізацій, у 1956 р. партійними організаціями було накреслено ряд заходів щодо підготовки пропагандистів з економіки сільського господарства. При обкомах партії були організовані 20-денні курси. Відділ пропаганди і агітації ЦК Компартії України затвердив примірний учбовий план, розрахований на 120 годин. Влітку 1956 р. проведено місячні курси пропагандистів-економістів при міськкомах, обкомах, крайкомах і ЦК ксмпартій союзних республік, учбовий план яких був розрахований на 132 год. лекцій і 24 год. семінарських занять¹⁵.

Партійні організації шукали і використовували нові дієві форми роботи з пропагандистами. У Сталінській області, наприклад, практикувалось проведення районних семінарів пропагандистських працівників безпосередньо на підприємствах. Тут широко застосовувались взаємовідвідування заводів, шахт і будов пропагандистськими працівниками, де вивчалась робота мережі партійного навчання. Для ознайомлення з пропагандистською роботою керівники гуртків, семінарів, консультанти, лектори області виїжджали на підприємства і будови Ворошиловградської, Ростовської, Запорізької, Дніпропетровської, Свердловської областей. Підсумки цих поїздок обговорювалися на семінарах партійних і пропагандистських працівників. Обком партії узагальнив позитивний досвід пропагандистської роботи в інших областях і матеріали про нього направив у міськкоми і райкоми партії, а також великі первинні парторганізації.

Значну теоретичну і методичну допомогу пропагандистам, лекторам, доповідачам подавав Будинок політичної освіти Сталінського міськкому Компартії України. Тут систематично розроблялась тематика лекцій і доповідей, циклів лекцій на допомогу вивчаючим марксистсько-ленінську теорію, а також плани і списки літератури з актуальних питань марксизму-ленізму. Збирались і систематизувались матеріали з історії міста і революційного руху в Донбасі, розроблялись методичні поради по вивченню окремих тем, узагальнювався і поширювався досвід кращих пропагандистів, робота постійно діючих семінарів при партійних комітетах. Періодично проводились збори і наради пропагандистів, на яких виступали секретарі міськкому і обкому партії. Так, перший секретар міськкому партії О. А. Титаренко в 1956/57 навчальному році виступав перед керівниками гуртків системи партосвіти з доповіддю про підсумки XX з'їзду КПРС і завдання пропагандистів, про поїздку делегації м. Сталіно в Англію, про посилення ідеологічної роботи в міській партійній організації¹⁶.

Удосконалюючи форми роботи з пропагандистами, більшість обкомів партії замість проведення місячних курсів скликала 2—3 рази на рік п'яти—десятиденні семінари у вигідний для пропагандистів час. Таке навчання проходило більш ефективно і організовано.

Наприкінці 50-х років все активнішу участь у пропагандистській роботі брали керівні кадри, спеціалісти народного господарства. Серед 104,5 тис. комуністів-пропагандистів республіки було понад 17,5 тис. партійних, радянських, профспілкових і комсомольських працівників, близько 26 тис. інженерно-технічних працівників, більше 8 тис. спеціалістів сільського господарства, 5 тис. наукових працівників і викладачів вузів.

З метою узагальнення кращого досвіду пропагандистської роботи Кіровоградський, Львівський, Тернопільський і Сталінський обкоми партії у 1958/59 навчальному році видали бібліотеки пропагандистів,

¹⁵ Там же, спр. 326, арк. 28, 32, 48.

¹⁶ Там же, оп. 216, спр. 107, арк. 23, 24.

Станіславський і Чернігівський — збірки про досвід пропагандистської роботи. Обкоми, деякі міськкоми і райкоми партії республіки випустили брошури і плакати про роботу кращих пропагандистів. Застосовувались й інші форми популяризації позитивного досвіду й заохочення кращих пропагандистів. В Запорізькій, Львівській, Полтавській, Станіславській, Харківській та інших областях імена кращих пропагандистів заносились на міські і районні Дошки пошани, в списки заслужених людей підприємств, колгоспів, радгоспів. Благородна праця багатьох пропагандистів відзначалася почесними грамотами партійних комітетів¹⁷.

Відповідно до постанови ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» (1960 р.)¹⁸ була значно розширена система партійної освіти, створено і працювало багато нових групових форм політичного навчання. Перед партійними організаціями постало завдання підготувати і підібрати значну кількість нових пропагандистів, вести наполегливу роботу по їх вихованню. В 1960/61 навчальному році в республіці працювало понад 202 тис. пропагандистів, з них близько 143 тис. мали вищу і незакінчену вищу освіту. Пропагандистами працювали 32,5 тис. керівних партійних, радянських, профспілкових і комсомольських працівників. До цієї роботи було залучено понад 102 тис. спеціалістів народного господарства, що становило понад половину всіх пропагандистів республіки і в два рази більше ніж до постанови ЦК КПРС¹⁹.

Удосконалювались форми підвищення ідейно-теоретичної і методичної майстерності пропагандистських кадрів. У створених при всіх міськкомах і райкомах партії постійно діючих семінарах пропагандистів все помітніше місце займали співбесіди, дискусії, методичні і теоретичні конференції. Постійно діючі семінари створювалися на великих промислових підприємствах і в колгоспах.

Значну теоретичну і методичну допомогу пропагандистам продовжували подавати Будинки і кабінети політичної освіти партійних комітетів. На початок 60-х років в республіці діяло 33 Будинки політичної освіти при обкомах і міськкомах партії. Збільшилось число кабінетів політичної освіти при великих партійних організаціях на громадських засадах. У 1960/61 навчальному році їх налічувалось 3658²⁰. Методичну допомогу пропагандистам подавали методичні ради і групи. При будинках і кабінетах політичної освіти в республіці їх налічувалось 3240, в них працювало понад 22 тис. досвідчених пропагандистів²¹.

Відповідно до постанови ЦК КПРС «Про заходи по поліпшенню добору і підготовки пропагандистських кадрів» (травень 1961 р.)²² партійні організації здійснили ряд заходів, спрямованих на поліпшення якісного складу пропагандистів, підвищення їх ідейно-теоретичного рівня і методичної майстерності, по підготовці резерву цих кадрів. В республіці було організовано 318 річних курсів по підготовці пропагандистів. Вони дали можливість в короткі строки задовольнити потреби партійних організацій в кваліфікованих кадрах. У 1961/62 навчальному році без відриву від виробництва на курсах при міськкомах, міськрайкомах і партійних комітетах великих підприємств було підготовлено близько 9 тис. і на обласних заочних курсах — понад 10 тис.

¹⁷ Там же, оп. 216, спр. 137, арк. 252, 283, 284—286.

¹⁸ Див.: Вопросы идеологической работы. Сборник важнейших решений КПСС (1954—1961), М., 1961, стор. 155—158.

¹⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 216, спр. 205, арк. 150.

²⁰ Там же, оп. 227, спр. 9, арк. 1; спр. 232, арк. 38—39.

²¹ Там же, оп. 216, спр. 205, арк. 166, 167.

²² «Политическое самообразование», 1961, № 6, стор. 3—7.

пропагандистів. Крім того, близько 12 тис. чол. закінчили вечірні університети марксизму-ленінізму і близько 5 тис. пропагандистів підготовлено при вищих навчальних закладах з числа студентів старших курсів. Таким чином, в ВУМЛ і на річних курсах при партійних комітетах в республіці було підготовлено понад 36 тис. пропагандистів різних спеціальностей, в тому числі понад 8 тис. істориків, 4 тис. філософів, 18 тис. економістів, близько 6 тис. керівників гуртків і семінарів по вивченню основ марксизму-ленінізму, марксистсько-ленінської етики і естетики, проблем комуністичного виховання, питань наукового атеїзму і т. д.²³.

Всезростаюча кількість пропагандистів у першій половині 60-х років вимагала від партійних комітетів дальшого удосконалення підготовки і перепідготовки цих кадрів, диференційованого підходу до їх виховання. Обкоми партії зосередили увагу на підготовці керівників постійно діючих семінарів пропагандистів, завідуючих кабінетами політичної освіти, керівників методичних рад і груп, членів ідеологічних комісій, а також молодих пропагандистів.

З керівниками шкіл, гуртків і семінарів по вивченню різних дисциплін і проблем марксистсько-ленінської теорії основна робота велась в міськкомках, райкомках партії, в партійних комітетах виробничих управлінь і промислових виробничих парткомках, у великих первинних парторганізаціях. Збільшилось число постійно діючих семінарів у республіці до 4329 у 1963/64 навчальному році проти 2779 у 1961/62 навчальному році²⁴. В кожному семінарі створювались методичні секції для певних груп пропагандистів, практикувались взаємовідвідування і обговорення слухачами окремих занять гуртків і семінарів, організовувались екскурсії на передові підприємства, в колгоспи і радгоспи. Багато занять з пропагандистами проводилось безпосередньо в передових виробничих колективах.

Для підвищення пропагандистської майстерності широко використовувались також школи пропагандистів, шефство досвідчених керівників системи партосвіти над молодими, заочні школи пропагандистської майстерності по радіо і в газетах, заочні конференції і т. д. Значною популярністю користувались теоретичні і методичні ради при Будинках і кабінетах політичної освіти. У 1961/62 навчальному році міськкоми і райкоми партії провели з пропагандистами 1255 теоретичних і 840 методичних конференцій. На них завжди обговорювались актуальні питання методики пропагандистської роботи, зверталась особлива увага на активне використання ленінського методу практичних завдань в роботі системи політичної освіти. Великий інтерес викликали повсюдно проведені в 1963/64 навчальному році методичні конференції пропагандистів на тему: «По-ленінському вести партійну пропаганду», «Ленінський метод практичних завдань в системі політичної освіти», «Пропагандист — політичний вихователь і організатор мас» та ін.²⁵.

В залежності від тих чи інших важливих подій в житті партії і країни, партійні комітети організовували навчання на короткочасних курсах і семінарах. Так, в 1963/64 навчальному році в усіх ланках системи політичного навчання вивчались матеріали лютневого (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС про боротьбу нашої партії за згуртованість міжнародного комуністичного і робітничого руху. В усіх областях при Будинках політичної освіти проведені дво-триденні семінари пропагандистів, керівників міських, районних і кущових пропагандистських семінарів,

²³ ПІА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 216, спр. 205, арк. 166, 167.

²⁴ Там же, спр. 262, арк. 98; спр. 288, арк. 70.

²⁵ Там же, спр. 232, арк. 41; спр. 288, арк. 69.

керівників методичних рад і завідуючих кабінетами політичної освіти. До читання лекцій залучалися найбільш підготовлені партійні і пропагандистські працівники, вчені м. Києва і обласних центрів республіки. Будинки політичної освіти своєчасно забезпечили слухачів навчальними планами, рекомендованою літературою, довідковими матеріалами. При міськкоммах, райкомх партії і партійних комітетах проведено близько 5 тис. семінарів пропагандистів, на яких виступили члени пропагандистських груп обкомів партії і ЦК Компартії України. Значну теоретичну допомогу пропагандистам України подавали семінари, які проводились пропагандистськими групами ЦК КПРС. Зокрема, такі семінари були проведені в Києві у вересні 1963 р. і в травні 1964 р., в роботі яких взяло участь понад 2,5 тис. чоловік²⁶.

До середини 60-х років виріс великий загін пропагандистських працівників, який здійснював керівництво різними формами партосвіти і масової пропаганди. У 1964/65 навчальному році пропагандистську роботу в республіці вели понад 270,5 тис. чоловік. Серед них близько 84 тис. керували теоретичними семінарами, близько 111 тис. — гуртками, 11,5 тис. працювали консультантами, понад 30,5 тис. — пропагандистами шкіл комуністичної праці і сільських навчальних комбінатів, понад 28 тис. позаштатними лекторами партійних комітетів, 5 тис. викладали в університетах, інститутах, школах і семінарах партійно-радянського і господарського активу, у вечірніх університетах марксизму-ленізму. 193,5 тис. чол. мали вищу і незакінчену вищу освіту. Почесні обов'язки пропагандиста виконували 30 тис. партійних, радянських, комсомольських і профспілкових працівників, близько 41 тис. господарських керівників, понад 86 тис. інженерно-технічних працівників, 38,5 тис. спеціалістів сільського господарства, 55 тис. викладачів вузів, технікумів і шкіл²⁷. Такий загін пропагандистських працівників в основному здатний був виконати ті завдання, які ставились на тому етапі діяльності системи партійної освіти. Хоча слід відзначити, що значне розширення системи партійного навчання, створення багатьох різноманітних його форм не завжди давало можливість підібрати і виховати досвідчених пропагандистів.

В цілому за 1946—1965 рр. партійні організації провели значну роботу по підготовці, перепідготовці і розстановці пропагандистських кадрів. В тому, що мільйони комуністів і безпартійних активістів підвищили свій ідейно-теоретичний рівень, йшли в авангарді боротьби за здійснення господарських і політичних завдань, брали активну участь в соціалістичному і комуністичному будівництві, велика заслуга пропагандистів. Сила і ефективність їх діяльності полягає насамперед в партійному керівництві, у допомозі, яку подавали їм партійні організації.

²⁶ Там же, спр. 288, арк. 77.

²⁷ Там же, арк. 179.

VII З'їзд РКП(б)

В. П. КРИЖАНІВСЬКИЙ (Київ), Ю. О. КАЛІНЦЕВ (Київ)

Всенародне обговорення і прийняття нової Конституції СРСР, святкування 60-річчя Великого Жовтня ще раз показали всьому світові торжество безсмертних ідей марксизму-ленізму, велич героїчного подвигу радянського народу, який під керівництвом ленінської

Комуністичної партії вперше в історії світової цивілізації побудував суспільство розвинутого соціалізму — найвище на сьогодні досягнення соціального прогресу¹.

Важливою віхою на переможному шляху Країни Рад до нинішніх висот у комуністичному будівництві був VII екстрений з'їзд РКП(б), 60-річчя якого минає в цьому році. Він проходив у Петрограді 6—8 березня 1918 р. Це був перший партійний з'їзд після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції і утворення першої у світі Радянської соціалістичної держави. Його скликали в екстреному порядку для вирішення одного з найнасушніших питань перемігшої революції — питання про мир.

На з'їзді були присутні 47 делегатів з ухвальним і 59 — з дорадчим голосом, які представляли близько 170 тис. членів партії². Всього ж у партії на березень 1918 р. налічувалося близько 400 тис. членів³. Неповнота представництва пояснювалася терміновим скликанням з'їзду і окупацією частини території країни австро-німецькими військами, у зв'язку з чим багато організацій не встигли прислати своїх делегатів. Однак з'їзд був правомочним, оскільки його делегати представляли більше половини усіх членів РСДРП(б), що їх налічувалося на час попереднього, VI з'їзду. На ньому були представлені найбільші партійні організації — Московська, Петроградська, Центральної промислової області, Уралу, Поволжя, Донбасу та ін.⁴

З'їзд затвердив такий порядок денний: 1) звіт ЦК; 2) питання про війну і мир; 3) перегляд програми і назви партії; 4) організаційні питання і 5) вибори ЦК. Однак у ході роботи з'їзду його було дещо змінено. Питання про війну і мир було настільки насущним і злободенним, що доповідь про нього фактично злилася з політичним звітом Центрального Комітету, з яким виступив В. І. Ленін.

Володимир Ілліч був душею і керівником з'їзду. Він робив доповіді з усіх основних питань порядку денного, брав активну участь у дискусіях, виступивши загалом 18 разів⁵.

У політичному звіті ЦК В. І. Ленін проаналізував весь попередній хід революції, намалював яскраву картину її тріумфальних перемог, розкривши їх внутрішні і зовнішні причини, показав співвідношення і розстановку класових сил у всесвітньому масштабі. Він детально охарактеризував також ті величезні труднощі, які постали перед країною і партією у зв'язку з переходом до нових завдань у справі організації та перебудови економіки і з загрозою безпосереднього зіткнення з міжнародним капіталом.

Неспростовна, науково обгрунтована ленінська аргументація вела до одного: перша у світі соціалістична держава повинна бути збережена щоб то не стало. Звідси необхідно було насамперед добитися мирної передишки для економічного оздоровлення країни, зміцнення її обороноздатності, створення армії, а отже, негайного укладення миру з Німеччиною, що й було здійснено 3 березня 1918 р. у Бресті. В. І. Ленін говорив: «Країна дрібноселянська в своєму складі, яка дезорганізована війною і доведена нею до нечуваного стану, поставлена

¹ Див.: Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 9.

² Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 2, М., 1970, стор. 25.

³ Там же.

⁴ Седьмой экстренный съезд РКП(б). Стенографический отчет, М., 1962, стор. 1, 200—206.

⁵ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. В 6-ти томах, т. 3, кн. 1, К., 1968, стор. 517.

в надзвичайно тяжке становище: армії нема у нас, а доводиться далі жити поряд з хижакон, який озброєний до зубів, який поки що лишається і лишається хижакон і якого, звичайно, агітацією відносно миру без анексії і контрибуцій проийняти не можна було»⁶.

Без серйозної підготовки Радянська Росія не могла вести війну з сильним ворогом, яким була тоді Німеччина. З цією реальністю не бажали рахуватися «ліві комуністи» і Троцький. В. І. Ленін показав усю неспроможність їхніх доказів про те, що «німець не може наступати», що, укладаючи мир з Німеччиною, ми тим самим нібито допомагаємо німецькому імперіалізму і завдаємо шкоди розвитку світової революції. Володимир Ілліч назвав авантюризмом спроби ставити на карту долю Жовтневої революції у залежність від можливої революції в Європі, яка на той час ще тільки визрівала. Він учив, що треба брати факти такими, якими вони є, вміти не лише наступати, але й відступати, коли цього вимагають обставини, вміти маневрувати. Позицію «лівих» фразерів, які наполягали на оголошенні Німеччині «революційної війни», В. І. Ленін назвав «шляхетською», вказуючи, що вони міркують з точки зору шляхтича, який, умиряючи в красивій позі з шпагою в руці, говорив: «мир — це ганьба, війна — це честь»⁷.

Авантюризм «лівих» і Троцького привів країну до тяжких наслідків. Не підписавши Брестського миру, Троцький тим самим сприяв дальшому розгортанню наступу німецьких військ. В результаті цього Радянська Росія замість початкових умов миру одержала «мир значно принизливий, з вини тих, хто не брав його»⁸.

В. І. Ленін висловив тверду впевненість у тому, що, коли мир буде завойований, Країна Рад у кінцевому рахунку переможе. «Ловіть передишку, хоч на годину, раз вам її дали,— наголював він, звертаючись до противників Брестського миру.—...Покиньте ілюзії, за які вас життя покарало і ще більше покарає»⁹. Володимир Ілліч закликав партію і робітничий клас, використовуючи момент, поки імперіалісти перебувають у мертвій схватці одні з одними і не можуть обрушитися з усією силою на Радянську Росію, боротися за самодисципліну і зразковий порядок, зміцнити оборону республіки, перетворити її у фортецю, неприступну для нових походів імперіалізму. «Якщо ми зуміємо так діяти,— підкреслював В. І. Ленін,— тоді ми, незважаючи на поразки, з абсолютною певністю можемо сказати, що ми переможемо»¹⁰.

У питанні про війну і мир на з'їзді розгорілася гостра боротьба. Проти ленінської політики в цьому питанні ополчилися «ліві комуністи». Зокрема, М. Бухарін намагався захистити й обґрунтувати авантюристичну позицію негайної війни проти Німеччини. Прийняте Центральним Комітетом РСДРП(б) рішення про укладення Брест-Литовського мирного договору він характеризував як «капітуляцію по всьому фронту, капітуляцію ззовні, капітуляцію всередині» і вимагав анулювати цей договір¹¹. М. Бухаріна на з'їзді підтримали М. Урицький, А. Бубнов, Д. Рязанов, М. Осинський (В. Оболенський), Т. Сапронов та ін. Однак вони не змогли навести жодного нового аргументу на користь своєї позиції, який би не був уже розбитий у передз'їздівській дискусії.

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 10.

⁷ Там же, стор. 21.

⁸ Там же, стор. 18.

⁹ Там же, стор. 24.

¹⁰ Там же, стор. 25.

¹¹ Седьмой экстренный съезд РКП(б), стор. 24.—40.

Проти В. І. Леніна виступив і Троцький, продовжуючи відстоювати свій збанкрутілий лозунг «ні війни, ні миру». Більше того, розвиваючи свої капітулянтські погляди, він заявив на з'їзді, що Росія своїми внутрішніми силами соціалізму не побудує, що нібито «...все залежить від швидкості пробудження і розвитку європейської революції»¹².

Більшість делегатів з'їзду рішуче засудила авантюристичні вимоги «лівих комуністів», Троцького і підтримала позицію В. І. Леніна у питанні про війну і мир. Обстоюючи ленінську лінію на вихід з війни, керівник Донецько-Криворізького обласного комітету партії Ф. А. Сергєєв (Артем), зокрема, говорив: «Нам кажуть, що якщо ми тепер за умов, у яких ми перебуваємо, ратифікуємо мир, то це буде зрадою щодо робітників Латвії, України та ін., але я вас запитую: хіба, якщо ми тепер оголосимо війну, вони будуть у кращому становищі? ...Товариші, яких чомусь називають лівими, ...пропонують благородний жест — виийняти шпагу і загинути, залишивши по собі добру пам'ять. Я думаю, що в рядах пролетаріату такий вчинок може залишити дуже погану пам'ять»¹³.

Доповідь В. І. Леніна і дискусія з опозицією переконали багатьох делегатів з місць у тому, що політика миру — єдино правильна, хоч спочатку деякі з них мали намір голосувати за революційну війну. Про це свідчить, зокрема, записка, подана до президії з'їзду делегатом з ухвальним голосом від Юзівської партійної організації М. М. Кочубеєм. На сорок четверте запитання анкети делегата з'їзду «Як ваша організація ставиться до питання війни і миру?» він відповів: «В організації питання до мого від'їзду не обговорювалося. Я ж стою на позиції групи Бухаріна»¹⁴. Вислухавши доповідь Володимира Ілліча і переконавшись у правоті ленінської політики партії, Кочубей в записці до президії написав, що він голосує «за резолюцію, запропоновану тов. Леніним»¹⁵. Інший делегат — Я. С. Масков-Яремчук — також заявив: «Я з Уралу. Коли їхав сюди, мав у себе вибухових речовин більше, ніж у Рязанова. Тут я їх втратив... Тактика підписання миру правильна, хоч уральські товариші не уповноважили мене цього говорити»¹⁶. Таким чином, будучи в меншості вже з моменту відкриття з'їзду, опозиція в ході його роботи втрачала багатьох своїх прихильників.

З'їзд схвалив ленінську лінію на підписання Брестського миру, відкинувши авантюристичну політику «лівих комуністів» і Троцького, спрямовану на втягування Радянської республіки у «революційну війну», яка загрожувала втратою завоювань Жовтня. Резолюція В. І. Леніна про війну і мир була прийнята 30 голосами проти 12 і 4, що утрималися¹⁷. З'їзд намітив розгорнуту програму зміцнення диктатури пролетаріату, закликав партію і всіх трудящих до підвищення дисципліни й організованості, до максимального напруження всіх сил для підготовки країни до неминучих воєнних наступів імперіалістів. У резолюції з'їзду підкреслювалося, що підписання Брестського миру з метою збереження Радянської влади відповідає корінним інтересам розвитку світового революційного руху і що Країна Рад незмінно підтримуватиме визвольну боротьбу міжнародного пролетаріату¹⁸.

¹² Там же, стор. 68—69.

¹³ Там же, стор. 87—88.

¹⁴ Там же, стор. 196.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же, стор. 98, 99.

¹⁷ Там же, стор. 127, 175—176.

¹⁸ Там же, стор. 176.

Рішення VII з'їзду партії, який схвалив ленінську лінію на необхідність завоювання мирної передишки, повністю підтримала переважна більшість партійних організацій країни. Серед них були і партійні організації України. Вони зуміли подолати тимчасові хитання у своїх рядах, а також спроби «лівих комуністів» скористатися складним становищем на Україні для зриву миру. Так, Ф. А. Сергєєв повідомив ЦК РКП(б) про стан справ у більшовиків Донбасу: «Перед моїм приїздом партійна конференція Донецького басейну обговорювала питання про революційну війну, і настрої був одностайний — за московську позицію (керівництво Московської обласної партійної організації стояло на «лівокомуністичній» точці зору.— Авт.). Після моєї доповіді настрої так само рішуче змінилися на користь позиції Центрального Комітету»¹⁹.

Воля більшовиків України і всього українського народу в питанні про мир, розуміння ними свого інтернаціонального обов'язку були яскраво виражені в декларації ЦВК Рад України і його наказі членам української делегації на IV Надзвичайному Всеросійському з'їзді Рад (14—16 березня 1918 р.). «Умови мирного договору, що нав'язуються Російській Федерації грубою силою німецького імперіалізму,— відзначалося в декларації,— надзвичайно важкі і неймовірно утруднюють соціалістичне будівництво робітничого класу і біднішого селянства. Ці умови миру особливим тягарем падають на трудящі маси України... Проте, беручи до уваги інтереси розвитку соціалістичної революції і вважаючи необхідним збереження і зміцнення соціалістичного Петербурга і Москви як вихідних пунктів світової революції, ЦВК Рад України з свого боку не визнає можливим висловитися проти ратифікації мирного договору Російської Федерації з Німеччиною й Австрією і доручає своїм делегатам висловитися за ратифікацію цього мирного договору»²⁰. Це свідчить про цілковиту неспроможність злісних фальсифікацій буржуазних і буржуазно-націоналістичних ідеологів щодо того, нібито місцеві партійні організації, в тому числі партійні організації України, виступили проти рішень VII з'їзду партії про Брестський мир²¹.

IV Надзвичайний Всеросійський з'їзд Рад прийняв пропозицію В. І. Леніна і ратифікував Брестський мирний договір, за що голосувала й більшість делегатів — представників від Рад України. Це була велика перемога ленінської політики партії.

VII з'їзд РКП(б) обговорив також доповідь В. І. Леніна «Про перегляд програми і зміну назви партії». Про необхідність перегляду програми партії Володимир Ілліч порушував питання ще навесні 1917 р. (у Квітневих тезах і на Сьомій Всеросійській конференції більшовиків) у зв'язку із здійсненням одного з програмних завдань — поваленням самодержавства. З перемогою Великого Жовтня і встановленням диктатури пролетаріату першу програму партії було виконано. Народ Країни Рад під керівництвом більшовицької партії приступив до створення основ соціалізму. Виникла нагальна потреба у глибокому узагальненні історичного досвіду й науковому обґрунтуванні дальшого розвитку держави робітників і селян в умовах соціалістичного будівництва.

¹⁹ Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1962, стор. 112.

²⁰ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов. В трех томах, т. 3, К., 1957, стор. 317.

²¹ Критика буржуазно-националистичних та ревізійоністських перекручень історії КПРС, К., 1975, стор. 90.

В основу запропонованого В. І. Леніним VII з'їздові чорнового начерку проекту програми партії було покладено проект, написаний ще до перемоги Великого Жовтня. Враховуючи досвід революції та перших кроків диктатури пролетаріату, Володимир Ілліч вніс до цього проекту ряд суттєвих доповнень і змін, чітко сформулював основні завдання партії: довести до кінця експропріацію поміщиків і буржуазії, використати союз робітників і бідніших селян «для поступового, але неухильного переходу до спільного обробітку землі і до великого соціалістичного землеробства», закріпити і розвинути далі федеративну республіку Рад, паралізувати спроби імперіалістів задушити Радянську державу.

«Десять тез про Радянську владу», які було вміщено до начерку, передбачали конкретні завдання і заходи, спрямовані на зміцнення і розвиток Країни Рад. У визначених в заключному розділі завданнях у галузі міжнародної політики наголошувалося, зокрема, на необхідності підтримки революційного руху пролетаріату, а також демократичного і національно-визвольного руху, нещадної боротьби проти опортунізму і соціал-шовінізму²².

В. І. Ленін пропонував внести в нову програму партії теоретичну частину першої програми, доповнивши її ґрунтовною характеристикою імперіалізму й нової епохи, яку відкрила соціалістична революція²³. Саме в цьому питанні проти ленінського проекту виступили на з'їзді «ліві комуністи». Зокрема, у запропонованих М. Бухаріним поправках до проекту містилося намагання виключити з тексту майбутньої програми характеристику простого товарного виробництва й капіталізму взагалі, обмежитися тільки аналізом імперіалізму та епохи соціальної революції²⁴. В. І. Ленін рішуче відкинув такий підхід, оскільки він не давав справжнього розуміння всіх етапів поступального розвитку суспільства, об'єктивного закону нерівномірності економічного й політичного розвитку країн в епоху імперіалізму і неодночасності визрівання соціалістичної революції в окремих країнах²⁵.

В. І. Ленін піддав гострій критиці й пропозицію М. Бухаріна доповнити теоретичну частину програми розгорнутою характеристикою соціалізму та комунізму і вказівкою на відмирання держави у найближчий час. «Програма,— відзначав Володимир Ілліч,— є характеристика того, що ми почали робити, і наступні кроки, які хочемо зробити»²⁶. Давати остаточну характеристику соціалізму і комунізму, до творення яких приступає Країна Рад, підкреслював він, не можна. «бо немає ще для характеристики соціалізму матеріалів»²⁷. Сама постановка питання про відмирання держави вела б на ділі до ослаблення держави диктатури пролетаріату, була б «порушенням історичної перспективи»²⁸.

Враховуючи величезну важливість створення нової програми, з'їзд обрав для її розробки комісію на чолі з В. І. Леніним. У спеціально ухваленій резолюції з'їзду було визначено основні положення, які мали втілитися і дістати дальший розвиток у цій програмі.

З'їзд прийняв також рішення про зміну назви партії. Ще у статті «Один німецький голос про війну» (грудень 1914 р.), викриваючи

²² Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 144—158; т. 36, стор. 67, 68—73.

²³ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 42—47.

²⁴ Седьмой экстренный съезд РКП(б), стор. 149.

²⁵ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 45—47.

²⁶ Там же, стор. 63.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же.

зрадницьку політику соціал-демократичних партій Німеччини, Австро-Угорщини, Франції, російських меншовиків, які підтримали буржуазію у здійсненні її планів загарбницької війни, В. І. Ленін ставив питання про те, що від них слід відмежуватися і шляхом зміни назви нашої партії, про необхідність «...відмовитися від забрудненої і припорошеної ними назви «соціал-демократів» і повернутися до старої марксистської назви комуністів...»²⁹. Після повалення самодержавства В. І. Ленін знову наголошував на необхідності вирішення питання про зміну назви, вважаючи його одним з найважливіших партійних завдань³⁰. «Особисто від себе,— говорив Володимир Ілліч у квітні 1917 р.,— пропоную змінити назву партії, назвати *Комуністичною партією*»³¹.

Обґрунтовуючи необхідність зміни назви партії, В. І. Ленін зазначав, що поняття «соціал-демократія» не відображає кінцевої мети боротьби пролетаріату і його політичного авангарду; «наша партія дивиться далі: соціалізм неминуче повинен поступово перерости в комунізм...»³². Крім того, слово «демократична» в назві неправильно розкривало питання про соціалістичну державність, суть демократії нового типу — Рад. Однією з причин, що зумовили потребу у зміні назви партії, була і необхідність боротьби з опортунізмом, представники якого, називаючись соціал-демократами, перешкоджали розвиткові міжнародного пролетарського руху³³.

На VII з'їзді, підкреслюючи, що з перемогою Великого Жовтня партія більшовиків з волі трудящих мас стала правлячою, а меншовики (тобто соціал-демократи) виступили як активна сила табору контрреволюції, В. І. Ленін з новою силою доводив необхідність відкинути застарілу назву, замінити її новою, науково обґрунтованою. «І наша партія,— відзначав Володимир Ілліч,— симпатії до якої в масах трудящих в усіх країнах тепер, безумовно, надзвичайно великі,— наша партія повинна виступити з якомога більш рішучою, гострою, ясною, недвозначною заявою про те, що вона свій зв'язок з цим старим офіційним соціалізмом рве, і для цього зміна назви партії буде засобом, який найбільше може досягти мети»³⁴.

Від імені Центрального Комітету В. І. Ленін вніс пропозицію назвати партію Російською Комуністичною партією з доданням у дужках — «більшовиків». «Цей додаток,— говорив він,— ми всі визнаємо необхідним, тому що слово «більшовик» набуло права громадянства не тільки в політичному житті Росії, але і в усій закордонній пресі, яка стежить за розвитком подій в Росії в загальних рисах»³⁵. Назва ж «комуністична» відображає об'єктивну закономірність розвитку партії, бо, «...починаючи соціалістичні перетворення, ми повинні ясно поставити перед собою мету, до якої ці перетворення, кінець кінцем, спрямовані, а саме мету створення комуністичного суспільства...»³⁶.

При обговоренні питання про зміну назви партії на з'їзді виникла дискусія. Один з делегатів, Ю. Ларін (М. Лур'є), пропонував зберегти в ній слово «робітнича», вважаючи, що відсутність його ніби свідчить про відмову партії від свого класового характеру і призведе до непорозуміння в оцінці масами політичного курсу партії³⁷. Заперечуючи

²⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 86.

³⁰ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 57, 113, 173—177; т. 33, стор. 78.

³¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 108.

³² Там же, стор. 174.

³³ Там же, стор. 173—174.

³⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 42.

³⁵ Там же, стор. 41.

³⁶ Там же, стор. 42.

³⁷ Седьмой экстренный съезд РКП(б), стор. 155.

Ю. Ларіну, В. І. Ленін підкреслював, що партія повертається до хорошого старого зразка, який було дано у «Маніфесті Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса. «Це — така основа, — писав Володимир Ілліч, — таке всесвітньо відоме положення Комуністичного маніфесту, що тут скільки-небудь добросовісних непорозумінь не може бути, а за недобросовісними, за кривотлумаченнями однаково не вженешся»³⁸.

Делегат В. Соловйов наполягав на виключенні з назви, запропонованої В. І. Леніним, слова «Російська», кажучи, що таким чином буде підкреслено інтернаціональний характер партії. З'їзд виступив проти цієї пропозиції, виходячи з того, що слово «Російська» зберігає спадкоємність з минулою назвою, визначає, в якій країні діє партія і проголошує об'єднання у своїх лавах передових пролетарів усіх націй країни. Пропозиції Ю. Ларіна і В. Соловйова були відхилені з'їздом³⁹.

За збереження старої назви — «Соціал-демократична» — висловився делегат Ю. Стеклов. Доводячи, що її зміна буде незрозумілою для народних мас, які звикли бачити в особі соціал-демократів захисників своїх інтересів, що політично ця зміна не принесе ніякої користі, він пропонував лише додати до колишньої назви, в дужках, слово «комуністів»⁴⁰.

На голосування було поставлено дві пропозиції щодо назви партії: В. І. Леніна — «Російська Комуністична партія (більшовиків)» і Ю. Стеклова — «РСДРП (комуністів)». З'їзд, підтверджуючи спадкоємність і дальший розвиток ідей «Маніфесту Комуністичної партії», більшістю голосів прийняв резолюцію із запропонованою В. І. Леніним назвою. «...Іменувати надалі нашу партію (Російську соціал-демократичну робітничу партію більшовиків), — відзначалося в резолюції, — *Російською комуністичною партією* з доданням в дужках «більшовиків»⁴¹.

Прийняття з'їздом нової назви партії стало надзвичайно важливою подією, оскільки більшовицька партія не тільки рішуче відмежувалася від опортуністичної соціал-демократії, а й визначила свою назву в цілковитій відповідності з кінцевою метою своєї діяльності — побудовою комуністичного суспільства.

VII з'їзд РКП(б) має велике історичне значення. Своїми рішеннями він забезпечив вихід з імперіалістичної війни молодой Країни Рад, сприяв зміцненню її як бази світової пролетарської революції. З'їзд з новою силою підтвердив непохитну волю Комуністичної партії і Радянської держави проводити в життя основні ленінські принципи зовнішньої політики — пролетарський інтернаціоналізм і мирне співіснування країн з різним суспільним ладом. Рішення з'їзду переконливо засвідчили глибоку життєву силу найхарактернішої риси зовнішньополітичної діяльності Комуністичної партії — тісного взаємозв'язку боротьби за мир з боротьбою за соціальний прогрес. «Радянська влада народилася під знаком ленінського Декрету про мир, і з того часу вся зовнішня політика нашої країни прийнята миролюбністю»⁴², — відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради Союзу РСР товариш Л. І. Брежнев у доповіді на урочистому засіданні в Кремлівському Палаці з'їздів, присвяченому 60-річчю Великого Жовтня. Даючи рішучу відсіч усім підступам

³⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 60.

³⁹ Седьмой экстренный съезд РКП(б), стор. 156.

⁴⁰ Там же, стор. 156—158.

⁴¹ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 379.

⁴² Л. І. Брежнев. Великий Жовтень і прогрес людства, К., 1977, стор. 24.

ворогів миру і соціалізму, Радянський Союз разом з іншими братніми соціалістичними країнами, підкреслюється у постанові ЦК КПРС, постійно добивався і добивається «...дальшого розвитку сприятливих для миру і соціального прогресу змін у міжнародній обстановці, перетворення розрядки в безперервний, все більш життєздатний, універсальний і необоротний, охоплюючий усі континенти процес, переходу до сталого плідного мирного співробітництва між державами, досягнення практичних успіхів у роззброєнні — насамперед ядерному»⁴³.

Рішення VII з'їзду партії великою мірою і сьогодні, як і в минулому, допомагають міжнародному комуністичному рухові долати догматизм і сектантство, хворобу «лівізми», яка завжди становила серйозну загрозу для справи соціалізму. Боротьба з різними видами опортунізму була й лишається обов'язковою передумовою єдності дій і успіхів комуністів планети в їх діяльності. У наші дні, як і раніше, надзвичайно актуальними є слова В. І. Леніна про те, що «...боротьба з імперіалізмом, коли вона не зв'язана нерозривно з боротьбою проти опортунізму, є пуста і брехлива фраза»⁴⁴. На досвіді боротьби КПРС та інших марксистсько-ленінських партій проти опортунізму комуністи вже давно переконалися в антиреволюційній природі троцькізму та інших різновидів «лівацького» авантюризму, добре знають ціну «лівої» фрази, знайомі з арсеналом підривних дій «лівого» опортунізму в революційному русі. У 20-х роках вони дали нищівну відсіч намаганням троцькізму утвердитися, як політична течія, всередині комуністичного руху. Нині ж комуністи успішно ведуть ідейно-політичну роботу по викриттю сучасного правого і «лівого» опортунізму, а також маоїзму, ідеологія і політика якого прямо ворожі марксистсько-ленінському вченню і є великою небезпекою для всіх миролюбних народів⁴⁵. Ця діяльність комуністів ще більше зміцнює сили великої армії соціальної революції, дає їй можливість ефективніше боротися проти агресивних устремлінь імперіалізму.

⁴³ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції, стор. 21.

⁴⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 27, стор. 399.

⁴⁵ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 11—12.

Записки

Борці за щастя народу

Г. Ю. КАРПУШИН (Єнакієве)

БІЛЬШОВИК В. П. ЛОТИКОВ

З кожним роком відсуваються вглиб історії події революційної боротьби робітників і селян в буремні дні Жовтневої революції. Тим

важливіше зберегти для майбутніх поколінь пам'ять про відданих борців за щастя трудового народу.

Одним з представників славної когорти революціонерів Донбасу був більшовик Василь Петрович Лотиков.

Він народився в січні 1870 р. у с. Сентянино Чембарського району Пензенської губернії. Вчився у початковій школі, потім — у Чембарському повітовому училищі, закінчив Пензенську вчительську семінарію. Працював учителем у Моршанському училищі.

В 1904 р. В. П. Лотиков став членом РСДРП, брав активну участь у революційному русі: керував повстанням селян в селах Черкіно і Петровське, провадив пропагандистську роботу серед молоді, організовував на своїй квартирі нелегальні збори більшовиків¹.

У 1907 р. за наказом тамбовського губернатора В. П. Лотикова було відправлено на заслання спочатку до далекого Казахстану — в Семипалатинськ, а потім у м. Павлодар. Стійкий більшовик і тут не припинив підпільної революційної роботи. За наказом поліції його було відправлено на мідеплавильний завод поблизу м. Каркаралінська (тепер Казахстан РСР).

Повернувшись із заслання, В. П. Лотиков переїхав до Олександровсько-Грушевська (нині м. Шахти), де продовжував активно займатися революційною діяльністю. За ним було встановлено нагляд поліції, але, попереджений товаришами, він встиг сховатися від арешту і переїхав до свого брата М. П. Лотикова у м. Ростов-на-Дону. Однак невдовзі Василя Петровича було заарештовано і відправлено на його батьківщину, до Моршанська. Через кілька місяців революціонер таємно перебрався на один з навколишніх хуторів, а потім, у 1911 р., переїхав у Донбас. Там він влаштувався працювати на шахту № 2 копальні «Густав» (нині ім. Лотикова) і розгорнув нелегальну роботу серед шахтарів.

В. П. Лотиков був всебічно обдарованою людиною: добре володів пензлем художника, грав на кількох музичних інструментах, організував для шахтарів драматичний і хоровий гуртки. Під виглядом репети-

¹ «Пензенская правда», 18 жовтня 1957 р.

цій нерідко влаштовувалися явки для нелегальної роботи революціонерів.

Після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції більшовики Донбасу розгорнули активну боротьбу в масах. У березні 1917 р. у Катеринославі відбулася губернська конференція РСДРП(б), в якій брали участь делегати Донбасу. На ній було прийнято постанову — всім більшовикам взяти найактивнішу участь у створенні Рад робітничих депутатів².

13 квітня 1917 р. було створено Раду робітничих депутатів Белянського гірничозаводського підрайону, що була складовою частиною Луганської районної Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. Головою підрайонної Ради було обрано В. П. Лотикова³. Це була перша на Луганщині Рада, яка ще за півроку до Великого Жовтня завоювала всю повноту влади на місці і своїми діями допомагала луганським більшовикам в їх революційній боротьбі.

Керівники Белянського гірничозаводського підрайону активно включилися в роботу по роз'ясненню трудящим масам політичних подій у Росії і здійсненню нового курсу більшовицької партії відповідно до Квітневих тез В. І. Леніна.

Рада депутатів Белянського підрайону організувала комісію робітничого контролю над виробництвом, приступила до ліквідації неписьменності робітників, створила районну профспілкову організацію гірничих робітників, а також здійснювала контроль над приватною торгівлею. Відразу ж після утворення підрайонної Ради було створено народну міліцію. Вперше шахтарями легально було урочисто відзначено свято 1 Травня. Робітники підтримували тісний зв'язок з селянами навколишніх селищ, які захопили поміщицькі землі і розподілили їх між собою. Влітку 1917 р. у Белянському підрайоні почалося формування загонів Червоної гвардії, які створювалися з добровольців на кожній шахті.

Напередодні VI з'їзду більшовицької партії Белянська партійна організація налічувала 840 членів⁴. Делегатом на партійний з'їзд було обрано сина Лотикова — Івана Васильовича (разом з К. Є. Ворошиловим і А. З. Каменським, які представляли більшовицьку організацію Луганська). Свідченням величезного авторитету, яким користувався Василь Петрович Лотиков серед гірників, було обрання його делегатом на II Всеросійський з'їзд Рад, що відбувся в Петрограді у Смольному.

В травні 1918 р. В. П. Лотикова було обрано головою Моршанського повітового комітету партії.

Життєвий шлях В. П. Лотикова обірвався трагічно. 22 жовтня 1918 р., повертаючись на автомобілі з пленума Тамбовського обкому партії, він потрапив у засаду есерівської банди і загинув разом з трьома своїми товаришами по революційній роботі.

Життя незламного пролетарського революціонера Василя Петровича Лотикова є прикладом самовідданого служіння радянській Батьківщині.

² Очерки истории Коммунистической партии Украины, К., 1977, стор. 182.

³ ЦДАЖР СРСР, ф. 6958, оп. 1, спр. 383, арк. 8.

⁴ Шестой съезд РСДРП(б). Протоколы, М., 1958, стор. 358—359.

На допомогу викладачу історії

ПРО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ — НАТХНЕННИК І ОРГАНІЗАТОР ПЕРЕМОГИ РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ» В КУРСІ ІСТОРІЇ КПРС

Серед суспільних наук, покликаних озброїти спеціаліста науковим матеріалістичним світоглядом і широким політичним кругозором, важливе місце належить історії КПРС. Це зумовлено керівною роллю нашої партії, яку вона відігравала і відіграє на всіх етапах життя і розвитку радянського суспільства, її діяльністю на міжнародній арені. Вивчення і викладання історико-партійної науки у вищих учбових закладах є складовою частиною навчального процесу вищої школи нашої країни. На сучасному етапі ця система вдосконалюється у світлі рішень XXV з'їзду КПРС.

В «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки» наголошується: «В усіх категоріях навчальних закладів поліпшуватиметься матеріальна база, вдосконалюватиметься навчальний процес, з тим щоб молоде покоління здобувало дедалі глибші й міцніші знання і виховувалось у дусі комуністичної свідомості й моралі»¹.

Свідченням піклування партії про поліпшення викладання суспільних наук і конкретної програми роботи в цьому напрямі стало скликання Всесоюзної наради завідуючих кафедрами суспільних наук вищих учбових закладів у Москві (вересень 1976 р.). «Вдосконалення викладання суспільних наук у світлі рішень XXV з'їзду партії,— відзначав у своїй доповіді на нараді секретар ЦК КПРС М. В. Зимянін,— передбачає посилення творчих начал в навчальному процесі; це стосується, з одного боку, змісту і методів навчання, а з другого — стимулювання активного, заінтересованого підходу студентів до навчання, вироблення у них вміння самостійно аналізувати здобуті знання і явища життя з марксистсько-ленінських позицій, робити правильні політичні й методологічні висновки»². Нарада накреслила конкретні шляхи вдосконалення викладання суспільних наук у вищій школі. Одним із заходів, спрямованих на підвищення рівня учбово-методичної роботи, є, зокрема, комплексний підхід до навчального процесу, що, за словами члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербицького, означає «вивчення всіх його істотних рис, елементів, їх взаємозв'язків і взаємовідносин»³.

Керуючись даними рекомендаціями, кафедра історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київсько-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 136.

² XXV съезд КПСС и задачи кафедр общественных наук, М., 1977, стор. 39.

³ В. В. Щербицький. XXV з'їзд КПРС про вдосконалення соціалістичного способу життя і формування нової людини. Доповідь на Всесоюзній науково-практичній конференції «Соціалістичний спосіб життя і питання ідеологічної роботи» 18 травня 1977 року.— «Радянська Україна», 19 травня 1977 р.

му ордена Леніна державному університеті ім. Т. Г. Шевченка (зав. кафедрою професор, доктор історичних наук П. М. Шморгун) провела певну роботу в цьому напрямі. Так, група слухачів 43-го набору в методичному семінарі займалася комплексною розробкою теми курсу історії КПРС «Комуністична партія — натхненник і організатор перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні (червень 1941 р.— 1945 р.)», виходячи з важливості цього періоду історії партії у справі патріотичного та інтернаціонального виховання мас. «Утвердження в свідомості трудящих, насамперед молодого покоління, ідей радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, гордості за Країну Рад, за нашу Батьківщину, готовності стати на захист завоювань соціалізму,— вказувалося на XXV з'їзді КПРС,— було і залишається одним з найважливіших завдань партії»⁴.

Велика Вітчизняна війна — значний життєвий матеріал, аналіз якого допомагає виявити закономірності історичного процесу. Говорячи про цей період в історії нашої партії і Радянської держави, Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв у своїй доповіді, присвяченій 60-річчю Великої Жовтня, відзначив: «Ми перемогли в суворі, вогненні роки Великої Вітчизняної війни, коли вирішувалось питання — чи зможе соціалізм устояти під натиском ударних сил світового імперіалізму, врятувати людство від фашистського поневолення»⁵. Безперечно, Велика Вітчизняна війна — це пам'ятник народної мужності і героїзму. Як підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», саме тоді, «в тривалій, найтяжчій з воєн в історії нашої Батьківщини радянський народ здійснив подвиг, рівного якому ще не знало людство»⁶.

Комплексне вивчення цієї теми на кафедрі передбачає: розробку текстів лекцій; методичну розробку семінарського заняття; організацію самостійної роботи студентів; застосування технічних засобів навчання; використання художньої літератури і місцевого матеріалу; залучення студентів до науково-дослідної роботи; організацію системи контролю знань. Практично всі ці аспекти навчального процесу взаємозумовлені і взаємопов'язані, їх комплексний розгляд дає можливість всебічно, творчо вивчити дану тему.

Однією з провідних форм навчального процесу є лекція. Така її роль пояснюється цілим рядом визначальних моментів, зв'язаних з усією системою організації навчання. Лекційний курс з теми розраховано на 4 години (2 лекції).

Виходячи з програми курсу історії КПРС, можна запропонувати такий план першої лекції — «Заходи Комуністичної партії по мобілізації сил і засобів країни на відсіч фашистської агресії і організації корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни»:

1. Віроломний напад фашистської Німеччини на СРСР. Характер і цілі Великої Вітчизняної війни.
2. Ленінські ідеї захисту соціалістичної Вітчизни — основа програми партії по перетворенню країни в єдиний військовий табір.

⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 84.

⁵ Л. І. Брежнєв. Великий Жовтень і прогрес людства. Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів 2 листопада 1977 року, К. 1977, стор. 4.

⁶ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 6.

3. Зрив гітлерівського плану «блискавичної війни». Воєнно-політичне і міжнародне значення розгрому фашистських військ під Москвою.
4. Комуністична партія — організатор корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни.

Друга лекція — «Переможне завершення Великої Вітчизняної війни. Закінчення другої світової війни» може бути прочитана за таким планом:

1. Комуністична партія — організатор повного розгрому фашистської Німеччини.
2. Вступ СРСР у війну з Японією. Закінчення другої світової війни.
3. Джерела і всесвітньо-історичне значення перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні.

Лекції з цієї теми мають ряд специфічних особливостей. Одна з них полягає в тому, що всього за чотири години необхідно висвітлити один з найбільш складних і героїчних періодів у житті партії, всього радянського народу. У зв'язку з цим перед викладачем виникають труднощі щодо розподілу матеріалу. На наш погляд, немає потреби повністю розглядати всі питання теми курсу. Головна увага має бути приділена діяльності парторганізацій по мобілізації сил і засобів країни на відсіч фашистської агресії, розкриттю керівної і спрямовуючої ролі партії в усіх галузях життя країни в різні періоди Великої Вітчизняної війни. Решта матеріалу може бути виділена для самостійного вивчення студентами і розгляду на семінарських заняттях. Слід враховувати й те, що дана тема досить детально вивчалася в курсі історії СРСР, нової та новітньої історії в середній школі.

Переходячи до викладу лекційного матеріалу, треба дотримуватися послідовності у вивченні курсу. Тему, що розглядається, необхідно розкривати в органічному зв'язку з темами IX (про ленінські принципи захисту соціалістичної Вітчизни), XIII і XIV (про завершення побудови соціалізму). Це дає можливість викладачеві переконливо показати переваги соціалістичної системи над капіталістичною, тобто практично уже в першій лекції коротко, кількома штрихами, висвітлити питання про джерела перемоги у Великій Вітчизняній війні і дати чітку відповідь на запитання: «Чому в умовах раптового нападу і переваг німецької воєнної машини ленінській партії вдалось організувати країну на відсіч фашистської агресії?».

Глибокому і всебічному вивченню теми сприяє широке використання наочних посібників — схем, діаграм, а також технічних засобів навчання. Так, уже на початку першої лекції можна використати ряд схем і діаграм, зокрема про характер і цілі війни (текстові); в ході викладу матеріалу — діаграми, які висвітлюватимуть питання розвитку економіки, співвідношення сил на фронтах й ін.

В лекції, де йде мова про віроломний напад фашистської Німеччини на СРСР, про характер і цілі Вітчизняної війни, рекомендується показати дієпозитиви з діафільмів «Партія — організатор розгрому німецько-фашистських захватчиків (июнь 1941—1945 г.)», «Идет война народная — священная война», «Вставай, партизаны! Вперед, партизаны»⁷, а також використати фонозапис — інформаційне повідомлення по радіо про початок Великої Вітчизняної війни.

Розповідаючи про заходи Комуністичної партії щодо мобілізації сил і засобів країни на відсіч фашистської агресії, необхідно звернути

⁷ Москва. Днафильм, 1970—1972 гг.

увагу студентів на вказівку В. І. Леніна: «Якщо війна стала неминучою — все для війни...»⁸. При цьому доцільно показати діапозитиви: фото В. І. Леніна і плакат «Родина-мать зовет!» та включити фонозапис промови Володимира Ілліча «Звернення до Червоної Армії». Прослухування промови допоможе студентам глибше зрозуміти джерела сили і непереможності Червоної Армії.

При розкритті питання про перебудову роботи партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій на військовий лад слід наголосити, що для посилення партійного впливу у Збройні Сили СРСР було направлено 54 члени і кандидати в члени ЦК партії і 13 членів Центральної ревізійної комісії, 120 секретарів крайкомів, обкомів і ЦК Компартій союзних республік. Тільки за першу половину 1941 р. в різні військові підрозділи Червоної Армії для проведення партполітроботи прибули 8,6 тис. керівних партійних працівників. На підтвердження цього можна показати кадри з навчального діафільму (фото групи політпрацівників Південного фронту, в центрі — Л. І. Брежнєв, Л. Р. Корнієць; партківитки загиблих у боях комуністів, а також кадри, що засвідчують героїчні подвиги радянських воїнів у боях за Москву, Ленінград, Київ, Одесу, Севастополь, Сталінград та інші міста-герої).

Під час висвітлення теми «Комуністична партія — організатор корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни», розкриваючи діяльність партії у період Сталінградської і Курської битв, визволення Правобережної України, можна використати діапозитиви: кадри про з'єднання радянських військ в районі Калача, форсування Дніпра; фото генерала М. Ф. Ватутіна і Маршала Радянського Союзу Г. К. Жукова напередодні визволення Києва.

Вивчаючи питання про діяльність партії по розгортанню партизанського руху, доцільно використати діапозитиви: фото учасників наради керівників партизанських з'єднань підпільних обкомів О. К. Сабурова, Д. С. Коротченка, М. О. Кузнецова, О. Ф. Федорова, С. А. Ковпака, С. В. Руднева, С. Ф. Маликова (літо 1943 р.); фото героїв-краснодонців; кадри про подвиги робітничого класу і колгоспного селянства.

В ході розповіді про вихід Радянської Армії на західні кордони СРСР, про перенесення воєнних дій за межі нашої країни слід використати діапозитиви, в яких показано встановлення першого прикордонного стовпа на кордоні з Румунією, урочисту зустріч наших військ у Софії, Бухаресті, Празі. Битву за Берлін необхідно проілюструвати діапозитивами з кадрами: взяття рейхстагу і встановлення над ним Прапора Перемоги, підписання акта про беззастережну капітуляцію фашистської Німеччини. Особливе враження на студентів справляє кадр, що відображує Парад Перемоги 24 червня 1945 р. у Москві на Красній площі, на якому воїни-переможці кинули до підніжжя Мавзолею В. І. Леніна знамена розгромлених німецько-фашистських армій.

При вивченні питання про розгром імперіалістичної Японії слід показати кадри, де зафіксовано підписання акта капітуляції імперіалістичної Японії генерал-лейтенантом К. Дерез'янком, а також групове фото радянських воєначальників — командуючих фронтами.

В цілому проведення занять з історії КПРС слід будувати творчо, залежно від наявності матеріально-навчальної бази.

Всебічного розгляду на лекції потребують питання військово-організаторської діяльності партійних організацій, перетворення країни в єдиний військовий табір. Висвітлюючи їх, викладач має виходити, насамперед, з ленінських праць, директив партії і уряду. В зв'язку з

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 135.

тим, що з даної теми є досить широке коло джерел і літератури, автори методорозробки пропонують викладачам використовувати рекомендований покажчик літератури⁹.

У лекції при висвітленні всіх періодів Великої Вітчизняної війни може бути широко використана мемуарна¹⁰ і художня література, твори образотворчого мистецтва, присвячені героїчному подвигу радянського народу у справі захисту соціалістичної Вітчизни. «Разом з героями романів, повістей, фільмів, спектаклів,— підкреслювалося на XXV з'їзді КПРС,— учасники війни немовби знову проходять по гарячому снігу фронтових доріг, ще і ще раз схиляючись перед силою духу живих і мертвих своїх соратників. А молоде покоління чудодійством мистецтва стає причетним до подвигу його батьків або тих зовсім юних дівчат, для яких тихі зорі стали годиною їх безсмертя в ім'я свободи Батьківщини»¹¹. Вдале залучення цих творів до розкриття теми позитивно відбивається на якості знань, справляє значний виховний вплив.

Художня література як одна з форм відображення дійсності при вивченні історії КПРС служить допоміжним засобом. Викладач повинен так підібрати і подати матеріал, щоб він в образній формі правильно відтворив велику всесвітньо-історичну роль Комуністичної партії у Великій Вітчизняній війні. При цьому слід керуватися такими правилами: образ має бути історично достовірним (наприклад, образ Зої Космодем'янської з поеми М. Алігер «Зоя»), високоідейним (наприклад, комісар Воробйов з твору Б. Полевого «Повість про справжню людину»), створений з великою художньою виразністю (наприклад, Василь Тьоркін з поеми О. Твардовського «Василь Тьоркін»).

Ефективність викладання історії КПРС визначається не тільки науково-теоретичним і методичним рівнем навчального процесу, а й ступенем впливу предмета, що вивчається, на формування високих моральних якостей, ідейної переконаності, почуття патріотизму та інтернаціоналізму у підростаючого покоління. Важлива роль для досягнення цієї мети відводиться залученню під час вивчення теми «Комуністична партія — натхненник і організатор перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні (червень 1941 р.— 1945 р.)» місцевих матеріалів з життя партійних організацій того періоду.

У вищій школі застосовуються різноманітні форми використання місцевого матеріалу. По-перше, виходячи з того, що він є лише допоміжним джерелом у висвітленні теми, його треба розглядати в оптимальному співвідношенні з загальносоюзним матеріалом. По-друге, необхідно віддавати перевагу найбільш типовим місцевим фактам, статистичним даним. По-третє, залучати місцеві дані найкраще у процесі розкриття тієї чи іншої теми, для конкретизації навчального матеріалу.

Приклади і цифри місцевого значення слід відшукувати й нагромаджувати, використовуючи всі можливі джерела: збірники документів місцевих партійних організацій, мемуари старих більшовиків, підпільників, ветеранів війни і праці та іншу численну літературу з цієї теми, експозиції музеїв. На нашу думку, про добір такої літератури і відповідних допоміжних засобів до кожної теми повинен подбати учбово-методичний кабінет кафедри історії КПРС.

Місцевий матеріал рекомендується використовувати на лекціях,

⁹ Великая Отечественная война Советского Союза (1941—1945 гг.). Указатель литературы, К., 1975.

¹⁰ О войне, о товарищах, о себе. Великая Отечественная война в воспоминаниях участников боевых действий. Аннотированный указатель военно-мемуарной литературы (1941—1975 гг.), М., 1977.

¹¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 89.

семінарських заняттях, консультаціях, у наукових гуртках, на екзаменах, наукових студентських конференціях, у різних позаучбових заходах.

Червоною ниткою через обидві лекції має проходити викриття буржуазних фальсифікаторів історії другої світової війни і Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Не доцільно виділяти це питання в самостійне, а в ході вивчення матеріалу слід піддавати аргументованій критиці вигадки сучасної буржуазної історіографії з основних аспектів теми. Останнім часом цій проблемі присвячено чимало досліджень радянських істориків, ряд методичних розробок¹².

Виникає питання, чи треба викладачеві на лекції називати список літератури з теми. Очевидно, в даному разі, виходячи з наявності 4-годинних семінарських занять, слід обмежитися лише вказівками щодо конспектування літератури.

Що ж до семінарських занять, то можна запропонувати такий їх план:

Перше заняття

1. Початок Великої Вітчизняної війни, її характер і цілі. Ленінські ідеї захисту соціалістичної Вітчизни — основа програми партії по перетворенню країни в єдиний військовий табір.
2. Комуністична партія — організатор героїчної оборони країни. Воєнно-політичне і міжнародне значення розгрому німецько-фашистських військ під Москвою.
3. Комуністична партія — організатор корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни:
 - а) Діяльність партії по організації корінного перелому. Розгром німецько-фашистських військ під Сталінградом, Курськом і на Дніпрі;
 - б) Посилення партійного керівництва підпільною і партизанською боротьбою;
 - в) Заходи партії щодо відбудови народного господарства у районах, визволених від фашистських окупантів.
4. Нова обстановка в міжнародному комуністичному русі.

Для опрацювання даної теми студентам рекомендується відповідна література.

Обов'язкова:

Ленін В. І. Соціалістична вітчизна в небезпеці! — Повне зібрання творів, т. 35, стор. 343—344.

Ленін В. І. На діловий ґрунт. — Там же, стор. 390—391.

Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 93.

Из директивы Совнаркома СССР и ЦК ВКП(б) от 29 июня 1941 г. «Партийным и советским организациям прифронтовых областей». — КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (далі — КПСС в резолюциях...), изд. 8, т. 6, М., 1971, стор. 17—19.

50 лет Великой Октябрьской социалистической революции. Тезисы ЦК КПСС. — КПСС в резолюциях..., т. 9, М., 1972, стор. 299—300.

Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років. Постанова ЦК КПРС. — «Комуніст України», 1975, № 3, стор. 3—7.

Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 6.

Брежнєв Л. І. Велика перемога радянського народу. — Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, К., 1971, стор. 114—150.

Брежнєв Л. І. Великий подвиг радянського народу. — Ленінським курсом. Промови і статті, т. 5, К., 1976, стор. 284—294.

Додаткова:

Історія КПРС. В шести томах, т. 5, кн. 1, К., 1974, стор. 133—238, 271—298.

Історія КПРС. Підручник, К., 1976, вид. 5, розд. XV, § 1.

¹² Критика буржуазно-націоналістичних та ревізіоністських перекинувань історії КПРС, К., 1975, стор. 157—205; Вопросы общественных наук. Межведомственный научный сборник, вып. 27, К., 1976, стор. 128—137; О. А. Ржевский. Война и история, М., 1976, стор. 136—282.

Друге заняття

1. Комуністична партія — організатор переможного завершення війни:
 - а) Повне визволення Радянської Батьківщини;
 - б) Виконання Червоною Армією свого інтернаціонального обов'язку в Європі. Переможне завершення війни з фашистською Німеччиною;
 - в) Визвольна місія Радянського Союзу в Азії. Вступ СРСР у війну з Японією. Закінчення другої світової війни.
2. Розвиток і зміцнення КПРС в роки війни. Посилення ідеологічної роботи партії на завершальному етапі війни.
3. Джерела сили і могутності радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Всесвітньо-історичне значення перемоги радянського народу у роки другої світової та Великої Вітчизняної воєн.

Реферат на тему: «Викриття буржуазних фальсифікаторів історії Великої Вітчизняної війни».

Обов'язкова література:

О неотложных мерах по восстановлению хозяйства в районах, освобожденных от немецкой оккупации. Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 21 августа 1943 г. — КПСС в резолюциях., т. 6, стор. 69, 81, 83, 89, 90, 91, 92. Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 172.

50 лет Великой Октябрьской социалистической революции. Тезисы ЦК КПСС. — КПСС в резолюциях., т. 9, стор. 300—303.

Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років. — «Комуніст України», 1975, № 3, стор. 3—7.

Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції, стор. 19.

Додаткова література:

Історія КПРС. В шести томах, т. 5, кн. 1, стор. 298—638.

Історія КПРС. Підручник, розд. XV, §§ 2, 3, 4.

Поряд з цим також як додаткову літературу можна рекомендувати нариси історії Компартії України, обласних партійних організацій і тематичні видання, присвячені цим проблемам.

Значне місце у вивченні даної теми належить самостійній роботі студентів над літературою. За програмою курсу історії КПРС кафедра визначає, що треба прочитати і запам'ятати, а що законспектувати.

Наявність великої кількості літератури, з одного боку, полегшує вивчення окремих поставлених питань, а з другого, — створює труднощі в її доборі. Через це на настановчій тематичній консультації слід не тільки прагнути до розкриття суті теми, а й зосередити увагу на короткій характеристиці літератури та джерел, дати поради, як їх відібрати і згрупувати відповідно до семінарських занять. Корисно також перед семінарськими заняттями проводити консультації та співбесіди по літературі, що вивчається. Особлива увага має бути звернута на вивчення і конспектування праць В. І. Леніна «Соціалістична вітчизна в небезпеці!» та «На діловий ґрунт». Необхідно нагадати, як В. І. Ленін і партія визначали характер війни справедливої і несправедливої.

При вивченні рекомендованої літератури студенти мають усвідомити загарбницький, грабіжницький характер війни фашистської Німеччини проти СРСР і справедливий, визвольний, інтернаціональний характер Великої Вітчизняної війни радянського народу. Конспектуючи зміст директиви РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р., студентам

важливо зрозуміти особливості війни нашої держави, досягнути завдання, що постали перед партійними, радянськими, господарськими та іншими організаціями прифронтових областей і всієї країни щодо оперативної перебудови їх роботи у воєнних умовах.

З опрацьованого матеріалу студент повинен отримати конкретні дані і висновки, що характеризують діяльність Комуністичної партії у справі перебудови народного господарства на військовий лад, мобілізації резервів для фронту, по створенню партійно-комсомольського підпілля, формувань народного ополчення, винищувальних батальйонів для боротьби з диверсійними групами ворога і партизанських загонів в його тилу, по будівництву оборонних споруд.

Викладачу слід звернути увагу студентів на організаторську діяльність партії і централізацію єдиного керівництва у країні фронтом і тилом, на створення спеціальних військових, промислових наркоматів по виробництву озброєння і боєприпасів, на виникнення антигітлерівської коаліції великих держав.

Вивчаючи події першого періоду війни і тимчасові невдачі Червоної Армії, студенти мають зрозуміти об'єктивні і суб'єктивні причини, які привели до цього, а також відмінність між веденням війни гітлерівською Німеччиною в Європі і на нашій території. При висвітленні даної теми викладач повинен зробити особливий наголос на масовому прояві радянського патріотизму, героїчній відсічі наших прикордонників, бійців армії і флоту (Брест, Ленінград, Київ, Одеса, Севастополь, Смоленськ, Тула) і розгромі гітлерівських військ під Москвою.

При наступній роботі над літературою вивчаються матеріали, що характеризують діяльність партії на фронті і в тилу в 1942—1943 рр. Події того періоду закінчуються корінним переломом у ході війни, який було завершено перемогою радянських військ на Курській дузі і битвою за Дніпро в 1943 р.

Іншу згадану літературу можна використати як додаткову, особливо під час написання рефератів і для наукової студентської роботи.

Окремим, добре підготовленим студентам викладач повинен дати завдання написати реферат або зробити повідомлення на семінарі на тему: «Критика сучасної буржуазної історіографії». При підготовці реферату потрібно використати книгу «Большая ложь о войне» (М., 1971), а також праці, присвячені 25- і 30-річчю перемоги над фашистською Німеччиною, і місцеві матеріали (республіки, області, району, міста).

При самостійній роботі над літературою необхідні зустрічі студентів з викладачами для з'ясування окремих складних питань. Велику допомогу студентам повинен подавати учбово-методичний кабінет історії КПРС, де, як правило, готуються добірки літератури з тем, є відповідно устатковані книжкові виставки і фотомонтажі, що демонструють зразки кращих студентських конспектів, рефератів, наукових праць і текстів лекцій, з якими студенти виступають серед населення у період сільськогосподарських робіт, виробничої і педагогічної практики під час третього, трудового семестру, і т. д. Все це може служити наочним прикладом, як правильно і плідно працювати над першоджерелами. Кабінети історії КПРС мають популяризувати наявні у них схеми і правила роботи над літературою при складанні конспектів, тез, рефератів та доповідей. На них повинні вказувати і викладачі під час семінарських занять та індивідуальних порад студентам, при аналізі перевірених конспектів і в письмових зауваженнях до них.

Підвищенню ефективності опрацювання студентами літератури сприяють систематична робота з ними викладача, здійснюваний з його

боку контроль і висока вимогливість. Важливе місце в цій справі належить і запропонованій системі атестації, а також графікам організації відповідно до неї самостійної роботи студентів.

Щорічна громадсько-політична практика і Ленінські заліки у групах також повинні використовуватися для усунення недоліків у самостійній роботі студентів. Враховуючи науково-дослідне, виховне і патріотичне значення теми, треба більше популяризувати тих, хто добре працює над нею, у стінній пресі, на зборах, присвячених роковинам перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, і на вечорах-зустрічах з ветеранами війни.

Значна роль у самостійній роботі студентів відводиться переглядові кінофільмів про Велику Вітчизняну війну в кабінетах історії КПРС. У позаучбовий час студентам рекомендується переглянути фільми: «Кордон 22-го червня», «Велика перемога радянського народу» (про головні події війни), «День Великої Перемоги», «Суд народів» (Нюрнберзький процес), «Велика Вітчизняна», фільм-епопею «Визволення», телефільм «Наша біографія» (1940—1945 рр.).

Корисно при підготовці до семінарських занять і розробці окремих питань з теми організувати і прослухування відповідних звукозаписів. Цій же меті можуть служити наукова робота студентів у гуртках, доповіді і повідомлення, що використовуються на семінарах, а також у виступах перед населенням, екскурсії і походи по місцях бойової слави, зустрічі з ветеранами Великої Вітчизняної війни та ін.

Підсумком такого комплексного підходу до вивчення теми є залучення студентів до науково-дослідної роботи. «Треба навчитися весь час вдосконалювати свої знання,— говорив товариш Л. І. Брежнєв на Всесоюзному зльоті студентів,— виробляти навички дослідника, широкий теоретичний кругозір»¹³.

Справжньою школою наукового мислення для студентів є лекції, а також семінарські заняття, на яких вони привчаються до творчого процесу, працюючи над першоджерелами, висловлюючи своє розуміння матеріалу, беручи участь в дискусії з тих чи інших питань. Лекції і семінарські заняття допомагають студентам оволодіти методом наукового дослідження.

Поряд з навчальними заняттями з історії КПРС існує ряд важливих позаучбових форм роботи, які дають можливість спеціально займатися розвитком науково-дослідницьких здібностей, враховуючи індивідуальні нахили кожного студента. Основними такими формами є реферати студентів та їх робота в гуртках по вивченню історії КПРС.

У вищих учбових закладах республіки поширена практика підготовки і заслуховування на семінарських заняттях рефератів, доповідей та повідомлень, проведення семінарів-конференцій тощо. Досвід показує, що більшість студентів з великим інтересом ставиться до підготовки рефератів. Рекомендуємо, зокрема, такі: «Комуністична партія — організатор перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні», «Ратні подвиги радянської молоді на фронтах Великої Вітчизняної війни» (на матеріалах відповідних областей), «Викриття буржуазних фальсифікаторів історії другої світової та Великої Вітчизняної воєн».

Творче вивчення студентами історії КПРС, теоретичної спадщини класиків марксизму-ленінізму вимагає постійного вдосконалення навчального процесу, пошуків нових форм і методів роботи з студента-

¹³ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 408.

ми в позаучбовий час. Однією з таких форм є студентські наукові гуртки з історії КПРС, які справляють серйозний вплив на формування світогляду, підвищення політичної активності студентів, сприяють залученню їх до науково-дослідної роботи в галузі історико-партійної науки.

Отже, вся система позаучбової роботи, що доповнює навчальний процес, спрямована на стимулювання розвитку творчого мислення у студентів, прищеплення їм смаків і навичок до самостійної дослідницької практики, на озброєння їх науковим марксистсько-ленінським світоглядом.

Провідне значення в дальшому підвищенні якості підготовки спеціалістів у вищій школі, вдосконаленні змісту, форм і методів навчання мають наукова організація навчального процесу в вузі і чітка постановка обліку і контролю знань студентів. Основні вимоги, що ставляться до цієї справи,— це об'єктивність, дієвість, систематичність та індивідуальний підхід до студентів. Від правильно організації обліку й контролю в ході навчання, від виявлення принципіальних його основ великою мірою залежать ефективність роботи викладача і рівень теоретичної, практичної та професійної підготовки студентів.

Основна мета контролю — домагатися систематичної роботи над першоджерелами, забезпечити глибокі знання теоретичної спадщини В. І. Леніна, історії і політики КПРС, що дасть можливість студентам свідомо використовувати їх у практичному житті. Причому від викладача вимагається справжнє мистецтво, щоб, здійснюючи контроль, не сковувати ініціативу, знайти такі методичні прийоми, які сприяли б активізації студентів, прояву їх самостійності при висвітленні того чи іншого питання.

Облік і контроль за роботою студентів можна розділити на поточний, що здійснюється у процесі читання лекцій і проведення семінарів та інших занять, і підсумковий — через заліки і экзамени.

Контроль розпочинається уже з лекції. З цією метою студентам можна поставити 2—3 контрольних запитання. Наприклад: «Які заходи було здійснено партією для організації відсічі ворогові у початковий період війни?», «Які головні підсумки першого періоду Великої Вітчизняної війни?», «В чому полягає всесвітньо-історичне значення Сталінградської битви і розгрому німецько-фашистських військ під Курськом та Орлом?».

Щоб уникнути можливих втрат робочого часу, слід привчати студентів давати відповіді коротко, в тезисному порядку, використовуючи їх з певним коригуванням як матеріал вступної бесіди для зв'язку наступної лекції з попередньою.

Крім того, практикується вибіркового перегляд робочих записів студентів у ході лекцій з метою подання їм допомоги у виробленні необхідних навичок конспектування.

Облік успішності може здійснюватися в різних формах: через перегляд конспектів першоджерел і доповідей, постановку питань студентам у зв'язку з обговоренням теми, через оцінку їх доповідей і виступів опонентами. Доцільно викликати студентів для підбиття і критичної оцінки підсумків виступів їх товаришів, що дає можливість викладачу проконтролювати, чи глибоко присутні розібралися в матеріалі.

На семінарах необхідно вимагати від студентів конспекти з основної літератури для вибіркового перегляду. Великий ефект справляють їх перевірка за змістом, детальний аналіз кращих і гірших з них, під час яких даються поради щодо оформлення конспекту, запису матеріалу, а також загострюється увага на тих важливих питаннях, що їх

недостатньо висвітлили студенти. Слід практикувати перегляд конспектів комсомольсько-профспілковим активом у позаучбовий час під керівництвом викладача, а потім робити відповідний аналіз по групах. На семінарських заняттях, як і на лекціях, оцінюється кожний виступ, доповнення фіксуються в журналі.

Для фронтального контролю поточної успішності студентів на семінарах можна практикувати письмові роботи. До цього мають бути підготовлені як викладач, так і студенти. Слід продумати і сформулювати теми робіт, визначити кількість питань в них, варіанти, залежно від характеру матеріалу. Можна проводити контрольні роботи також з часткових питань — на 10—15 хв. Потім на наступному занятті проаналізувати їх (8—10 хв.). При цьому цілком імовірні значні втрати часу, але зате виграє якість знань студентів.

Письмові роботи поряд з іншими методами навчального процесу дають змогу викладачеві постійно стежити за тим, як студенти опрацьовують матеріал, що вивчається, в чому вони відчують труднощі, й оперативно вносити необхідні корективи.

При такій системі контролю можна краще враховувати нахили і можливості учасників семінару, здійснювати індивідуальний підхід до них. Але ця система виправдана лише в тій мірі, в якій вона стимулює студентів до самостійної роботи, активізує їх, сприяє поглибленню і закріпленню знань, здобутих на лекціях і під час опрацювання першоджерел. Її необхідно використовувати в загальному комплексі контролю знань студентів у розрізі курсу історії КПРС.

В ході вивчення теми семінару «Партія в період Великої Вітчизняної війни» студентам можна запропонувати такі письмові роботи з окремих питань:

Перше заняття

1. Заходи партії по зміцненню Збройних Сил СРСР.
2. Партія — організатор всенародної допомоги фронту.
3. Заходи ЦК ВКП(б) і місцевих парторганізацій по зміцненню підпілля і розвитку партизанського руху та інших форм боротьби з ворогом на окупованій території.
4. Зростання визвольного руху в країнах Європи і Азії.
5. Історичні заслуги Комінтерну.

Друге заняття

1. Участь партизанів у розгромі фашистських загарбників на завершальному етапі війни.
2. В чому проявилась інтернаціональна місія Збройних Сил СРСР?
3. Джерела сили і непереможності Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні.

Визначаючи тематику контрольних робіт з окремих питань, студентів необхідно повідомити про неї заздалегідь і рекомендувати їм відповідну літературу.

З метою здійснення контролю успішності студентів можна рекомендувати їм і домашні письмові роботи та інші позааудиторні завдання (наприклад, проведення екскурсій, присвячених періоду Великої Вітчизняної війни, з першокурсниками по залах краєзнавчого музею, Музею бойової слави; виготовлення карт, схем, стендів та ін.).

Важливою формою поточного контролю є також реферати, які можуть бути прочитані на семінарах і в позаучбовий час на засідан-

нях студентського наукового гуртка історії КПРС, на колоквіумах і т. д. Викладач повинен домагатися того, щоб жива, творча робота студентів не підмінювалася заслухуванням того чи іншого реферата, а виявилася в його активному обговоренні присутніми. Для більшої ефективності такого обговорення необхідно завчасно призначати опонентів, що мають дати на реферат письмову рецензію, яка потім оцінюється викладачем.

На тему семінарського заняття «Партія в період Великої Вітчизняної війни» можна пропонувати такі примірні теми рефератів: «Комсомол у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.)», «Дружба народів СРСР — одне з найважливіших джерел сили і могутності Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні», «Викриття буржуазних фальсифікаторів історії другої світової війни і Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу».

Доречно включити сюди і реферати на місцеву тематику.

Значна увага поточному контролю приділяється і під час проведення індивідуальних консультацій. На них запрошуються ті з студентів, кому необхідно з'ясувати якість питання або навчитися конспектувати першоджерела. Такі консультації використовуються і при підготовці студентами доповідей, рефератів. В ході консультацій з'ясовується, як студенти планують свій час, організують самостійну роботу.

При вивченні даної теми можна практикувати проведення колоквіумів.

Раціональне, творче використання всієї системи контролю успішності сприяє правильній атестації студентів, виключаючи при підбитті підсумків на екзамені або під час заліку елемент випадковості в оцінці їх знань.

Отже, комплексний підхід до вивчення курсу історії КПРС передбачає застосування різних форм, методів і прийомів навчання на лекціях, семінарських заняттях і в самостійній роботі студентів у позаучбовий час, а також залучення технічних засобів, місцевих матеріалів, мемуарної та художньої літератури, творів образотворчого мистецтва. Все це сприяє творчому, глибокому засвоєнню студентами матеріалу, виробленню у них навичок науково-дослідної роботи, підвищенню ефективності всієї учбово-методичної й виховної роботи, стає важливою умовою наукової організації праці у вищій школі і в кінцевому підсумку зумовлює значне поліпшення якості підготовки спеціалістів, на що націлюють викладачів та науковців вузів країни Комуністична партія і Радянський уряд.

М. О. БУЦЬКО (Київ), Б. Ф. БІЛЕЦЬКИЙ (Чернівці),
В. Д. КАЛИТА (Київ), С. І. КОМАРНИЦЬКИЙ (Чернівці)

Наш календар

ІСТОРИЧНА ПЕРЕМОГА ТРУДЯЩИХ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ (До 30-річчя лютневих подій 1948 року)

У багатовіковій історії чеського і словацького народів особливе місце займає лютий 1948 р., який став не лише важливим історичним рубежем у житті братньої Чехословаччини, а й яскравою сторінкою в літопису світового революційного руху, однією з переломних подій післявоєнної історії. «Це була,— говорив Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв,— велика класова битва на світовій арені, виграна соціалізмом. Це був корінний поворот у долі народів Чехословаччини»¹.

Історична лютнева перемога 1948 р. була логічним завершенням багаторічної боротьби чехословацького робітничого класу і всіх трудящих країни за визволення від капіталістичної експлуатації, національного і соціального гноблення, за соціалізм. Розгром німецького фашизму і визволення в 1945 р. Радянською Армією Чехословаччини створили сприятливі умови для здійснення глибоких соціально-економічних і політичних перетворень, дальшого розвитку і поглиблення національно-демократичної революції, яка розгорнулася в ході національно-визвольної боротьби проти німецько-фашистських загарбників. Національно-демократична революція, гегемоном якої був робітничий клас, очолюваний комуністами, стала вихідним пунктом переходу до соціалістичної революції в Чехословаччині. Разом з ліквідацією гітлерівського окупаційного режиму були відновлені незалежність і суверенітет держави чехів і словаків. У країні утвердився лад народної демократії, що знаменувало кінець безроздільного панування буржуазії, перехід влади до рук Національного фронту, в якому провідну роль відіграв союз робітничого класу і трудящого селянства під керівництвом Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ). Влада у місті і на селі перейшла до рук національних комітетів.

На початку квітня 1945 р. з ініціативи КПЧ був створений перший народно-демократичний уряд Чехословаччини, до якого увійшли представники комуністичної, соціал-демократичної, а також національно-соціалістичної, народної і словацької демократичної партій. КПЧ вперше стала урядовою партією. 5 квітня 1945 р. в м. Кошице уряд проголосив свою програму, розроблену на основі проекту КПЧ і прийняту всіма політичними партіями Національного фронту. Програма передбачала здійснення основних заходів національно-демократичної революції, розширення політичних і соціальних прав трудящих, справедливе розв'язання національного питання. Основою зовнішньої політики країни проголошувалося тісне співробітництво з Радянським Союзом.

На тому етапі розвитку революції (травень 1945—лютий 1948 р.) робітничий клас Чехословаччини ще не мав усієї повноти влади. Деякі важливі політичні позиції (пост президента, окремі міністерські пости тощо) зберігали за собою представники буржуазії, частина якої в роки другої світової війни приєдналася до Національного фронту. Проте вирішальна роль робітничого класу в органах народної влади, нова розстановка класових сил у країні, воля широких трудящих мас, сприятлива міжнародна обстановка давали можливість КПЧ взяти курс на мирне і поступове переростання національно-демократичної революції в соціалістичну. Цю лінію визначив VIII з'їзд КПЧ, який відбувся 28—31 березня 1946 р.²

Комуністична партія, спираючись на робітничий клас, підтримуючи міцні зв'язки з масами, повела трудящих на боротьбу за втілення у життя передбачених Кошиць-

¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, К., 1974, стор. 107.

² Přehled dějin KSČ, Praha, 1976, стор. 234—235.

кою програмою уряду Чехословаччини заходів, за проведення глибоких революційних перетворень. Особливе значення щодо цього мала здійснена у жовтні 1945 р. націоналізація основних галузей промисловості, банків та страхових компаній, в результаті якої було експропрійовано всю банківську й фінансову систему та 62% промислових підприємств країни³. Націоналізація істотно підірвала економічні позиції буржуазії і поклінчила з існуванням у Чехословаччині іноземних монополій, які контролювали майже четверту частину промисловості країни. Влітку 1945 р. почалося здійснення аграрної реформи, останній, третій етап якої закінчився навесні 1948 р., коли було остаточно ліквідовано поміщицьке землеволодіння. Здійснювана в умовах гострої класової боротьби, аграрна реформа сприяла зміцненню союзу робітничого класу і селянства.

Велику увагу КПЧ і народна влада приділяли відбудові і розвитку народного господарства країни, ліквідації в найкоротший строк тяжких наслідків війни. У 1945 р. обсяг промислового виробництва Чехословаччини становив лише половину, а сільськогосподарського — 60% довоєнного рівня. Крім того, було виведено з ладу 72% залізниць⁴.

Значну допомогу у відбудові народного господарства та подоланні економічних труднощів подав Чехословаччині Радянський Союз, який уже в 1945 р. почав поставляти їй залізну руду, вугілля, нафту, бавовну та інші види сировини і палива. Велике значення мало й те, що СРСР передав Чехословаччині частину своїх військових трофеїв, у тому числі великий хімічний комбінат у Залузі поблизу м. Мост⁵. У 1947 р., коли внаслідок сильної посухи і неврожаю Чехословаччині загрожував голод, Радянський Союз направив братньому народові 600 тис. т зерна.

Зміцнення народно-демократичного ладу, революційні перетворення в країні, успіхи трудящих у відбудові й розвитку економіки (на кінець 1947 р. Чехословаччина досягла довоєнного рівня промислового виробництва) викликали лють у внутрішньої і зовнішньої реакції. Антинародні сили, що діяли в країні і спиралися на підтримку імперіалістичних кіл Заходу, намагалися зупинити революційний процес, відновити капіталістичний лад. З цією метою буржуазія, поряд з відкритою опозиційною діяльністю в уряді, Національних зборах та місцевих органах влади, стала таємно готувати контрреволюційний переворот.

Влітку 1947 р. керівництво національно-соціалістичної партії на нараді в Карлових Варах вирішило вступити в контакт з іншими буржуазними партіями для організації спільних дій, спрямованих на повалення народно-демократичного ладу. Особливо активізувалися сили реакції у Словаччині, де восени 1947 р. виникла гостра політична криза. Тут у вересні органи державної безпеки викрили і ліквідували контрреволюційну групу змовників, які були зв'язані з лідерами словацької демократичної партії та фашистськими емігрантськими колами. Під керівництвом Комуністичної партії робітничий клас, трудящі маси здобули перемогу над реакцією у Словаччині, в результаті чого тут був сформований новий корпус уповноважених (орган державної влади) на чолі з Г. Гусаком⁶.

Вирішальне значення для подальшого розвитку революції в Чехословаччині мала історична перемога трудящих країни над реакцією в лютому 1948 р. Буржуазія, відчуваючи, що втрачає ґрунт під ногами, зробила спробу повалити народно-демократичний лад та реставрувати капіталістичні порядки. План зазолотників полягав у тому, щоб викликати урядову кризу, домогтися усунення з уряду комуністів і сформувати суто буржуазний кабінет. Важливою ланкою плану була також ліквідація Національного фронту і національних комітетів. Буржуазні змовники діяли у контакті з імперіалістичними колами західних держав.

20 лютого 12 буржуазних міністрів — представники національно-соціалістичної, демократичної та народної партій — подали у відставку, провокуючи урядову кризу. Змовників підтримував тодішній президент Чехословаччини Е. Бенеш. Однак розрахунки реакціонерів захопити владу в країні зазнали краху.

Керований Комуністичною партією робітничий клас Чехословаччини у союзі з трудящим селянством рішуче виступив на захист демократичних завоювань. Комуністи в уряді на чолі з К. Готвальдом залишилися на своїх постах. КПЧ зажадала від президента прийняти відставку міністрів-змовників, які становили меншість складу уряду, і розв'язати кризу конституційним шляхом: поповнити кабінет новими членами.

Переважаюча більшість народу підтримала цю вимогу КПЧ. На багатолюдних мітингах, які проходили по всій країні, трудящі заявляли про свою підтримку народ-

³ Конституция и основные законодательные акты Чехословацкой Республики М., 1955, стор. 223—242, 253—265.

⁴ Чехословацкая Социалистическая Республика, М., 1975, стор. 16; 30 let budování ČSSR, Praha, 1975, стор. 24.

⁵ История Чехословакии, т. III, М., 1960, стор. 459.

⁶ M. Vartíková. Na prahu socialismu, Bratislava, 1973, стор. 44—53.

ної влади, висловлюючи довір'я до Компартії. Вранці 21 лютого відбувся 200-тисячний мітинг трудящих Праги. Перед його учасниками виступив К. Готвальд. Він роз'яснив позицію КПЧ щодо урядової кризи та шляхів її розв'язання і закликав трудящих до єдності і згуртованості, до рішучих дій проти будь-яких провокацій реакційних елементів⁷.

Скрізь на заклик КПЧ почали створюватися комітети дії Національного фронту, які очищали політичні партії, громадські організації, органи влади, підприємства та установи від ставлеників контрреволюційної буржуазії. Були організовані загони робітничої міліції, які разом з Корпусом національної безпеки охороняли заводи, фабрики, установи та інші важливі об'єкти від можливих провокаційних виступів.

Наступного дня, 22 лютого, відбувся з'їзд представників заводських рад і профспілкових організацій. Вісім тисяч його учасників, виражаючи волю трудящих усієї країни, зажадали усунення реакціонерів з уряду, дальшого проведення революційних перетворень⁸. На заклик з'їзду 24 лютого по всій країні пройшов генеральний страйк на знак підтримки вимог Комуністичної партії. У ньому взяло участь близько двох з половиною мільйонів робітників і службовців.

Боротьбу робітничого класу проти контрреволюціонерів активно підтримало трудяче селянство. З'їзд представників селянських комісій, який відбувся 28—29 лютого в Празі, одностайно висловився за втілення в життя розробленої КПЧ політики в аграрному питанні, продемонстрував підтримку трудящим селянством уряду Національного фронту, Комуністичної партії.

Рішучий виступ трудящих на чолі з КПЧ на захист народного ладу викликав у буржуазному таборі розгубленість. Почався швидкий процес глибокого розкладу тих партій, представників яких вийшли з уряду Національного фронту. Під тиском рядових членів з цих партій були усунуті реакційні ватажки, обрано новий склад керівництва. Очищення масових організацій і політичних партій від ставлеників контрреволюційної буржуазії дало можливість відродити Національний фронт на новій основі — як класовий союз трудящих на чолі з робітничим класом при керівній ролі КПЧ.

25 лютого урядова криза, викликана буржуазною реакцією, була розв'язана. Під тиском народних мас президент Е. Бенеш прийняв відставку реакційних міністрів і затвердив склад нового уряду, сформованого К. Готвальдом. Так у результаті організованого і керованого Компартією Чехословаччини могутнього руху робітничого класу, всіх трудящих, енергійних дій комуністів в уряді та Національному фронті реакція зазнала нищівної поразки⁹.

Найважливіший підсумок лютневих подій 1948 р. в Чехословаччині полягає в тому, що робітничий клас, спираючись на союз з трудящим селянством, під керівництвом Комуністичної партії взяв у свої руки всю повноту влади. В країні перемогла соціалістична революція, утвердилася народна демократія як форма диктатури пролетаріату. Революційний лютий 1948 р. став історичним подвигом чехословацького робітничого класу, наголошував товариш Л. І. Брежнєв¹⁰. Чехословацький народ твердо і недовозначно зробив вибір на користь соціалізму, справжньої незалежності, демократії і прогресу.

Боротьба чехословацьких комуністів, трудящих країни за перемогу соціалістичної революції та зміцнення її завоювань має важливе міжнародне значення. Лютнева перемога була вагомим вкладом у становлення світової системи соціалізму, великим успіхом сил прогресу і поразкою сил реакції у міжнародному масштабі.

Досвід лютого 1948 р. в Чехословаччині з новою силою підтвердив фундаментальне положення марксизму-ленінізму про те, що для перемоги соціалістичної революції і будівництва нового суспільства життєво необхідна бойова комуністична партія — авангард робітничого класу, всіх трудящих мас. Без керівної ролі Комуністичної партії в нації, підкреслював К. Готвальд у промові в Пленумі ЦК КПЧ 17 листопада 1943 р., без того, щоб більшість нації визнавала партію за свій авангард, за свій мозок і за свого вождя, буржуазія не була б ізольована, не було б переможного лютого¹¹.

Вірність принципам марксизму-ленінізму, їх уміле, творче застосування в конкретних історичних умовах забезпечили ліквідацію імперіалістичної змови, розгром сил реакції, здійснення революційного повороту в історичній долі країни. Компартія

⁷ Див.: К. Готвальд. Избранные произведения, т. II, М., 1957, стор. 185—190.

⁸ Sjezd velkého rozhodování. I. celostátní sjezd delegátů závodních rad a skupin ROH, Praha, 1968, стор. 105—106.

⁹ Докладно про це див.: М. Bouček, М. Klimeš. Dramatické dny Února 1948, Praha, 1973; Rozhodující střetnutí. Dokumenty o činnosti KSČ od slovenské politické krize do února 1948, Praha, 1973.

¹⁰ Див.: Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 342.

¹¹ Див.: К. Готвальд. Избранные статьи и речи, М., 1970, стор. 248.

Чехословаччини істотно збагатила досвід світового революційного руху, здійснивши на практиці соціалістичну революцію без збройного повстання, в рамках конституційного розвитку, спираючись на рішучу підтримку народних мас. Це був мирний за формою, глибоко революційний за змістом шлях боротьби робітничого класу за владу.

Лютій 1948 р. в Чехословаччині ще раз яскраво продемонстрував нездоланну силу пролетарського інтернаціоналізму, міжнародної солідарності трудящих. Підтримка, яку чехословацькі робітники, селяни, інтелігенція дістали в ті дні з боку прогресивних сил світу, рішучість Радянського Союзу, країн народної демократії не допустити втручання імперіалістичних кіл Заходу в справі Чехословаччини зірвали спроби внутрішньої контрреволюції використати для здійснення своїх планів сили міжнародної реакції.

Лютнева перемога 1948 р. перекреслила плани реакції, спрямовані на відрив Чехословаччини від співдружності соціалістичних країн. Остаточо визначилася нова зовнішньополітична орієнтація Чехословаччини на непорушну дружбу і співробітництво з Радянським Союзом та іншими братніми країнами.

Історична лютнева перемога робітничого класу, трудящих Чехословаччини над буржуазією відкрила їм широкі перспективи будівництва соціалізму. З нею нерозривно зв'язані всі нинішні досягнення ЧССР, її високий міжнародний авторитет. Вона стала реальним втіленням прагнень чехословацького народу до свободи і щастя.

В. В. СУХАРЄВ (Київ)

БРЕСТСЬКИЙ МИР

(До 60-річчя підписання)

«Мир є засіб для нагромадження сил»¹ — так В. І. Ленін охарактеризував на VII з'їзді РКП(б) (6—8 березня 1918 р.) Брестський мир, підписаний між Радянською Росією

і країнами Четверного союзу — Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції вихід з світової імперіалістичної війни став для молодого Країни Рад питанням життя або смерті. В суворі дні Бреста, коли на карту була поставлена доля Радянської республіки, а в більшовицькій партії точилася гостра боротьба проти троцькістів і «лівих комуністів», з особливою силою проявилися риси ленінського генія. «Хто проти негайного, хоч і архітяжкого миру, — говорив тоді Володимир Ілліч, — той губить Радянську владу»². Мудрість і прозорливість вождя революції, його витримка і залізна воля вивели тоді партію і країну з надзвичайно тяжкої кризи.

26 жовтня (8 листопада) 1917 р., тобто вже на другий день свого існування, молода Радянська республіка в ленінському Декреті про мир, прийнятому Другим Всеросійським з'їздом Рад, звернулася до всіх воюючих держав із закликом негайно припинити імперіалістичну війну й укласти справедливий мир без анексій і контрибуцій. Однак країни Антанти відхилили цю пропозицію, що змусило наш уряд розпочати 20 листопада (3 грудня) у Брест-Литовську мирні переговори з Німеччиною.

Внутрішнє і зовнішнє становище Радянської Росії вимагало якнайшвидшого підписання миру. Країна перебувала в стані економічної розрухи, стара армія розвалилася, а нова боездатна робітничо-селянська армія ще не була створена. За таких умов В. І. Ленін наполягав на прийнятті навіть найтяжчих умов миру з боку німецьких імперіалістів.

2 (15) грудня було підписано угоду про перемир'я, а 9 (22) грудня розпочалися мирні переговори, в основу яких Радянська делегація висунула принципи демократичного миру без анексій і контрибуцій, що випливали із загальних принципів Декрету про мир³.

Правлячі кола мілітаристської Німеччини по-своєму готувалися до переговорів у Брест-Литовську. Ще на початку листопада 1917 р. вони уклали з Австро-Угорщиною таємну угоду, згідно з якою Царство Польське (входило до складу Росії) мало бути поділеним на дві частини. При цьому більша частина земель відходила до Пруссії буцімто для «виправлення» кордонів, а решта території планувалася стати власністю Австро-Угорщини. Крім того, до Пруссії приєднувалися також «Велике князівство» Литовське і «Велике герцогство» Курляндське. Водночас реакційна німецька преса розгорнула пропагандистську кампанію з метою довести, що насиль-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 21.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 353.

³ Див.: История дипломатии. Издание второе, переработанное и дополненное, т. III, М., 1965, стор. 75—76.

ницьке приєднання до Пруссії польських і прибалтійських земель є нібито справжнім «здійсненням права націй на самовизначення»⁴. «Миролюбні» запевнення канцлера графа Гертлінга в його виступі 29 листопада 1917 р. також свідчили про загарбницькі плани німецького імперіалізму⁵. А лідер консервативної фракції в рейхстазі граф Вестарп прямо заявляв, що він і його колеги по фракції «...оцінюють події російської революції... з точки зору тих переваг, які Німеччина буде мати з цих подій... Нашими перемогами доведено, що війна з Росією в основному для нас закінчена. Тому ми маємо змогу, не збільшуючи ні в якому разі загрози війни, домогтися виконання тих вимог, які необхідні для німецьких інтересів»⁶.

У зв'язку з тяжким становищем Країни Рад 18 грудня 1917 р. у верховній ставці в Кройцнасі відбулася «коронна рада», на якій німецькі імперіалісти зобов'язали своїх представників, що мали виїхати до Брест-Литовська, примусити радянську делегацію відмовитися від Польщі, Литви, Курляндії, Естляндії та Лівонії й добитися приєднання цих територій до Німеччини. Крім того, їм було наказано будь-що домогтися поглиблення протиріч між радянською і націоналістичною українською делегаціями й підписання сепаратного миру з контрреволюційною Центральною радою на Україні⁷. Отже, як зазначається в «Історії німецького робітничого руху», виступаючи на словах за мир на основі права націй на самовизначення, німецькі мілітаристи насправді й не думали про нього⁸.

Верховне командування німецької армії в особі Гінденбурга і Людендорфа рішуче наполягали на веденні переговорів з радянським урядом прискореними темпами, щоб якомога скоріше передислокувати свої війська з Східного фронту на Західний. Водночас воно вимагало, щоб Країні Рад були нав'язані такі умови миру, які знесилили б її на тривалий час і не дали можливості звільнитися від них навіть у випадку поразки Німеччини на Західному фронті. «Мир,— наголошували Гінденбург і Людендорф,— має забезпечити Німеччині кордони на Сході, сільськогосподарські області, особливо в Курляндії, а також землі для поселення солдатів»⁹.

20 грудня 1917 р. лідери партійних фракцій рейхстагу одноголосно схвалили цілі, дух і методи майбутніх переговорів, після чого міністр закордонних справ Німеччини Кюльман на чолі делегації виїхав у Брест-Литовськ, де 22 грудня мала розпочатись мирна конференція¹⁰.

25 грудня Кюльман від імені німецько-австрійського блоку демагогічно заявив про необхідність схвалення країнами Антанти основних положень радянської декларації про мир без анексій і контрибуцій¹¹. Радянський уряд звернувся до країн Антанти з новим закликом взяти участь в мирних переговорах¹². 27 грудня 1917 р. (9 січня 1918 р.) після 10-денної перерви в засіданнях Кюльман оголосив, що, оскільки Антанта відмовилась взяти участь в переговорах, німецько-австрійський блок не бажає визнати формулювання «без анексій і контрибуцій»¹³. 5 (18) січня 1918 р. німецька делегація поставила ультимативну вимогу про відторгнення від колишньої царської Росії території розміром понад 150 тис. км², в тому числі Польщу, Литву, частину Естонії і Латвії, а також землі, заселені українцями і білорусами¹⁴. На пропозицію Радянської делегації переговори були тимчасово перервані.

Не відразу й не всі в партії більшовиків усвідомили сувору необхідність підписання такого нещасного, безмірно тяжкого, безконечно принизливого миру¹⁵. Відкрито проти цього виступили «ліві комуністи» на чолі з Бухаріним. Вони відстоювали авантюристичний лозунг революційної війни проти німецьких імперіалістів до переможного кінця, помилково вважаючи, що цим можна прискорити соціалістичну революцію в західноєвропейських країнах. На Україні «лівокомуністичну» групу

⁴ Deutschland Reichstag. Verhandlungen des Reichstag. Stenographische Berichte. XIII. Legislaturperiode. II. Session. (далі — Verhandlungen des Reichstag), Bd. 311, стор. 3960.

⁵ Там же, стор. 3947.

⁶ Verhandlungen des Reichstag, Bd. 311, стор. 3956.

⁷ Ф. И. Нотович. Захватническая политика германского империализма на Востоке в 1914—1918 гг., М., 1947, стор. 66; F. Fischer. Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des Kaiserlichen Deutschland 1914/1918. Düsseldorf, 1961, стор. 629—630.

⁸ Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Berlin, 1966, Bd. 3, стор. 26.

⁹ Lüdendorff. Kriegsführung und Politik, Berlin, 1922, стор. 282.

¹⁰ K. Westarp. Konservative Politik, Berlin, 1935, Bd. 2, стор. 566.

¹¹ Мирные переговоры в Брест-Литовске, т. I, М., 1920, стор. 9—10.

¹² Документы внешней политики СССР, т. I, М., 1957, стор. 67—70.

¹³ История дипломатии, т. III, стор. 84.

¹⁴ Мирные переговоры в Брест-Литовске, стор. 126; История дипломатии, т. III, стор. 86.

¹⁵ Див.: В. И. Ленин. Полные собрания творений, т. 35, стор. 365.

очолював Г. Пятаков. З ними по суті змикалася антиленінська позиція Троцького: ні миру, ні війни¹⁶.

У тій критичній ситуації В. І. Ленін виявив виняткову твердість, рішучість, непохитну віру в силу робітничого класу. Його самовіддана боротьба за відвоювання мирного перепочинку дала можливість відвернути смертельну небезпеку, що нависла над молодого Країною Рад.

Укладаючи перемир'я і починаючи переговори про мир, Радянський уряд виступав від імені всіх народів Росії, в тому числі й українського. Проте участь у мирних переговорах справжніх представників українського народу ускладнювалася зрадницькими діями буржуазно-націоналістичної Центральної ради. Не маючи змоги отримати збройну допомогу від Антанти, вона швидко переорієнтувалася на німецько-австрійський блок, розраховуючи з його допомогою утриматися й утвердитися при владі. Центральна рада по суті продала Україну в колоніальне рабство німецькому імперіалізму.

17 (30) січня 1918 р. переговори у Бресті відновилися. В них взяли участь й представники перемігшої на Україні Радянської влади, які прибули туди й виступили з своєю декларацією. Однак глава делегації Австро-Угорщини граф Чернін заявив, що 12 січня на пленарному засіданні Німеччина й Австро-Угорщина вже визнали делегацію Центральної ради як «самостійну» і «повноважну» представляти Українську Народну Республіку¹⁷. А 27 січня (9 лютого) 1918 р. німецько-австрійські імперіалісти та їх союзники підписали з Центральною радою договір, згідно з яким вони здобули право окупувати Україну і одержати до липня 1918 р. за військову допомогу проти більшовиків 1 млн. т хліба, близько 50 тис. т м'яса (у живій вазі), 400 млн. штук яєць, а також сало, цукор, льон, марганцеву руду та інші продукти харчування і сировину. Цьому в значній мірі сприяла поведінка Троцького на Брестській мирній конференції, який без погодження з Раднаркомом заявив про визнання делегатів Центральної ради як повноважних представників України¹⁸. Викриваючи ганебну зраду українських буржуазних націоналістів, В. І. Ленін писав: «Ці пани, українські Керенські, Чернови, Церетелі, приховали від народу той мир, який вони уклали з німецькими імперіалістами, і тепер, за допомогою німецьких штиків, намагаються повалити Радянську владу на Україні»¹⁹.

Підписавши договір з Центральною радою, Німеччина поставила перед Радянською делегацією у Брест-Литовську ультиматум, який фактично означав або даліше продовження війни, або анексіоністський мир на продиктованих нею надзвичайно тяжких умовах. Ігноруючи вказівку В. І. Леніна про негайне прийняття ультиматуму, керівник радянської делегації Троцький 28 січня (10 лютого) 1918 р. заявив, що Росія війну припиняє, але й відмовляється підписати мир і продовжуватиме демобілізацію армії.

13 лютого 1918 р. у Гомбурзі відбулася нарада, в якій взяли участь кайзер Вільгельм II, канцлер Гертлінг, Кюльман, Гінденбург, Людендорф, начальник морського штабу і віце-канцлер. Вони прийняли рішення завдати короткого, але сильного удару російським військам і при цьому захопити велику кількість військового спорядження²⁰. 18 лютого німецько-австрійські війська розпочали наступ по всьому фронту від Балтійського до Чорного морів, просунувшись до 21 лютого на окремих його ділянках більш як на 300 км. Над Радянською країною нависла смертельна небезпека.

Одержавши звістку про наступ німців, В. І. Ленін запропонував Троцькому негайно підписати мир. Водночас ЦК партії і Раднарком вживали всіх необхідних заходів для організації відсічі ворогу. Спішно сформовані загони робітників і червоногвардійців негайно відправлялися на фронт. Увечері 18 лютого на засіданні ЦК РКП(б) після гострої боротьби з «лівими комуністами» більшість висловилося за підписання миру. Вранці 19 лютого Голова Раднаркому В. І. Ленін направив у Берлін телеграму, в якій висловлювався протест проти віроломного наступу, а також згода Радянського уряду підписати німецькі умови. Проте кайзерівські війська продовжували наступ. Тому 22 лютого був опублікований написаний В. І. Леніном декрет «Соціалістична Вітчизна в небезпеці!», який закликав трудящих захищати Країну Рад всіма можливими засобами. Вранці 23 лютого, коли під Псковом і Нарвою полки молододі Червоної Армії в запеклих боях дали рішучу відсіч наступаючим на Петроград німецьким військам, уряд Вільгельма II надіслав телеграму-відповідь, в якій були запропоновані ще тяжчі умови миру.

¹⁶ Див.: Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах, т. 5, К., 1977, стор. 251.

¹⁷ Мирные переговоры в Брест-Литовске, стор. 156.

¹⁸ Див.: Історія дипломатії, т. III, стор. 88; Історія Української РСР, т. 5, стор. 252.

¹⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 96.

²⁰ Див.: Э. Людендорф. Мои воспоминания о войне 1914—1918 гг., т. 2, М., 1924, стор. 112.

На засіданні ЦК (23 лютого) В. І. Ленін твердо поставив питання про необхідність негайно прийняти німецький ультиматум²¹. Того ж дня Володимир Ілліч виступив на об'єднаному засіданні фракцій більшовиків і лівих есерів ВЦБК²², окремо на більшовицькій фракції, а наступного дня — на засіданні ВЦБК²³. «Згідно з рішенням, прийнятим Центральним Виконавчим Комітетом Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів 24 лютого о 4½ годині ночі, — наголошувалося в постанові Раднаркомом, підписаній В. І. Леніним, — Рада Народних Комісарів постановила умови миру, запропоновані німецьким урядом, прийняти і вислати делегацію у Брест-Литовськ»²⁴. Того ж дня делегація у складі Г. В. Чичеріна, Г. І. Петровського, Г. Я. Сокольникова, Л. М. Карахана і політичного консультанта А. А. Йоффе виїхала у Брест-Литовськ, де 3 березня 1918 р. і був підписаний мирний договір з додатками економічного і правового характеру. Екстренно скликаний 6—8 березня VII з'їзд РКП(б) підтвердив ленінський курс у вирішенні питання про Брестський мир²⁵.

15 березня IV Надзвичайний Всеросійський з'їзд ратифікував Брестський мирний договір і таким чином Радянська країна здобула необхідний мирний перепоchinoк. Проте на Україні наступ німецьких і австро-угорських військ продовжувався.

Брестський мирний договір складався з таких документів: 1) мирного договору між Радянською Росією, з одного боку, та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною — з другого; 2) заключного протоколу про митні збори і тарифи на окремі товари; 3) російсько-німецького додаткового договору до мирного договору; 4) російсько-австро-угорського додаткового договору; 5) російсько-болгарського додаткового договору; 6) російсько-турецького додаткового договору. Всі додаткові договори торкалися питань про відновлення дипломатичних і консульських відносин, обмін військовополоненими, цивільними полоненими та ін.

В статті I договору наголошувалося про припинення стану війни між Радянською республікою і країнами Четверного союзу. Від Росії відторгалися Польща, Литва, частина Білорусії і Латвії. Водночас Радянська Республіка мала вивести свої війська з Латвії й Естонії і залишити Україну, Фінляндію, Аландські острови, а також округи Ардаган, Карс і Батум, які переходили до Туреччини. Всього Радянська Росія втрачала близько 1 млн. км² території (включаючи Україну). Згідно з статтями 5 і 6 Радянська республіка зобов'язалася провести повну демобілізацію армії і флоту, визнати мирний договір Центральної ради з Німеччиною та її союзниками, підписати мирний договір з Центральною радою і визначити кордон між Росією і Україною. 27 серпня 1918 р. у Берліні було підписано російсько-німецьку фінансову угоду, за якою Країна Рад мала виплатити Німеччині в різних формах контрибуцію в розмірі 6 млрд. марок²⁶.

Важким тягарем лягли на плечі молодій Радянської республіки грабіжницькі, розбійницькі умови Брестського договору. «Нас обложив, нас придавив і принизив хижак — ми зуміємо знести всі ці тяготи, — писав В. І. Ленін у статті «Нещасний мир». — Ми не самотні в світі. У нас є друзі, прихильники, найвірніші помічники. Вони запізналися — в силу ряду умов, від їх волі не залежних, — але вони прийдуть»²⁷. Однак Радянська республіка зберегла свою незалежність, вийшовши з імперіалістичної війни, одержала мирний перепоchinoк, необхідний для відбудови зруйнованої економіки, створення регулярної Червоної Армії, зміцнення позицій Радянської держави. Брестський мир створив передумови для визволення України від німецьких окупантів і розгрому буржуазно-націоналістичної контрреволюції.

У своїй промові на об'єднаному засіданні фракцій більшовиків і лівих есерів 23 лютого 1918 р. В. І. Ленін говорив: «...Наш російський пролетаріат зовсім не винний, якщо німецька революція спізнилась. Вона прийде, але її ще нема, і для нас найкращим виходом є вигреш часу; якщо ми підпишемо в даний момент мирний договір, то ми зможемо надалі шляхом енергійної організованої роботи, шляхом проведення залізниць, шляхом упорядкування продовольчого питання, створити міцну і тривку армію на захист своєї революції, а до того часу безумовно соціалістична революція в Німеччині наспіє»²⁸. І хоч революція в Німеччині, що вибухнула в листопаді 1918 р., не була соціалістичною, вона все ж таки повалила реакційну монархію кайзера Вільгельма II і дала можливість Радянському уряду 13 листопада 1918 р. анулювати Брестський договір.

²¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 354—355.

²² Там же, стор. 356.

²³ Там же, стор. 359—363.

²⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 364.

²⁵ Див.: Седьмой экстренный съезд РКП(б). Март 1918 г. Стенографический отчет, М., 1962.

²⁶ История дипломатии, т. III, стор. 95.

²⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 366.

²⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 356.

В історію нашої Батьківщини Брестський мир увійшов як блискуча перемога ленінської стратегії і тактики соціалістичної революції, як чудовий взірєць використання імперіалістичних протиріч в інтересах соціалізму.

І. М. КУЛИНИЧ (Київ)

ПОЛУМ'ЯНИЙ ПРОПАГАНДИСТ ІДЕЙ ЛЕНІНІЗМУ

(До 100-річчя з дня народження
О. М. Ярославського)

Серед революціонерів-ленінців, непохитних бійців партії чільне місце належить полум'яному трибуну революції, талановитому організатору і пропагандисту, відомому історичу Омеляну Михайловичу Ярославському*.

Народився О. М. Ярославський 19 лютого 1878 р. у Читі в родині селянина, зихідця із засланців-поселенців. З 9 років почав працювати учнем у палітурній майстерні. Згодом брав участь у роботі соціал-демократичних гуртків Чити. В 1898 р. вступив до лав РСДРП і з цього часу все життя і діяльність О. М. Ярославського були пов'язані з революційним робітничим рухом, з більшовицькою партією. «Я завжди був,— писав він,— з того часу, як існує партія більшовиків, більшовиком, ніколи не виходив з цієї партії, ніколи не зраджував її»¹.

В 1901 р. за партійним дорученням молодий більшовик поїхав за кордон для встановлення контактів з іскрівцями. Пізніше він став активним сибірським і забайкальським кореспондентом ленінської «Искры». Після переїзду до Петербурга Ярославський, як і інші більшовики, брав безпосередню участь у січневих подіях 1905 р. Переслідування поліції змусили його виїхати з Петербурга. Він виступав на мітингах у Твері, Нижньому Новгороді, Ярославлі, Києві та інших містах. В Одесі він увійшов до агітаторського центру Одеського комітету РСДРП, брав участь у підготовці загального страйку робітників міста.

Перша зустріч професіонального революціонера з В. І. Леніним відбулася в грудні 1905 р. на Таммерфорській конференції. Ця зустріч справила на Омеляна Ярославського незабутнє враження.

На IV (Об'єднавчому) з'їзді партії Ярославський виступив з пропозицією негайно скликати всеросійський з'їзд військових організацій. Після з'їзду Омелян Михайлович проводив активну агітаційно-пропагандистську роботу в різних містах країни. В більшовицьких організаціях Миколаєва, Одеси, Катеринослава він виступав перед робітниками і селянами з розповідями про роботу з'їзду та його рішення.

На скликаній наприкінці 1906 р. I конференції військових і бойових організацій О. М. Ярославський виступив з яскравою промовою, яку В. І. Ленін назвав чудовою. Наводячи уривок з цієї промови, Володимир Ілліч писав, що більшовики «на бойовій конференції вірніше зуміли оцінити *політику*, ніж Плеханов і меншовицький ЦК в листопаді 1906 р.»².

У складі Тимчасового бюро, яке було створено для координації дій місцевих військових і бойових організацій, О. М. Ярославський брав активну участь у виданні листівок для солдатів, згодом став редактором підпільної військової газети «Казарма». Від військових організацій Петербурга і Кронштадта його було обрано делегатом на V з'їзд партії.

За свою революційну діяльність О. М. Ярославського неодноразово арештовували. У 1907—1917 рр. він перебував у петербурзьких і московських тюрмах, на Нерчинській каторзі, у засланні в Якутії. Після повернення до Москви у липні 1917 р. Ярославський активно включився у роботу Військової організації при ЦК РСДРП(б), брав участь у виданні більшовицької газети «Соціал-демократ», газети для селян «Деревенская беднота».

В Жовтневі дні 1917 р. Ярославський входив до складу ВРК Москви. Його було призначено першим військовим комісаром Кремля, а згодом комісаром Московського військового округу.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції Омелян Михайлович працював на відповідальних ділянках партійного і радянського будівництва в Пермі, у Сибірському обласному бюро ЦК РКП(б), Омському комітеті партії. Обирався від більшовиків депутатом Установчих зборів.

* Партійний і літературний псевдонім Мінся Ізраїлевича Губельмана.

¹ С. Н. Савельєв. Емельян Ярославский — пропагандист марксистского атензма, Л., 1976, стор. 5.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 15, стор. 277.

На VIII і IX з'їздах РКП(б) О. М. Ярославський обирався кандидатом в члени ЦК. На X з'їзді партії в 1921 р. його було обрано членом і секретарем ЦК РКП(б). Одночасно він працював у комісії по боротьбі з бандитизмом при Реввійськраді. За рекомендацією В. І. Леніна його було введено до складу Центральної Контрольної Комісії. В той час Омелян Михайлович працював заступником наркома Робітничо-селянської інспекції. Ярославський неодноразово обирався членом ЦВК СРСР, був депутатом Верховної Ради СРСР, постійним представником ВКП(б) на конгресах і пленумах Комуністичного Інтернаціоналу.

Полум'яний борець партії на ідеологічному фронті, видатний радянський історик, О. М. Ярославський був автором великої кількості праць з різних проблем суспільних наук. За час своєї наукової діяльності він написав близько 2000 книг, наукових досліджень і статей. Значну увагу в своїй науковій і літературній діяльності Омелян Михайлович приділяв історії партії і революційного руху в Росії.

Протягом значного періоду О. М. Ярославський очолював Інститут червоної професури, був членом дирекції Інституту В. І. Леніна, членом редколегії газети «Правда» і журналу «Большевик», редактором журналу «Історик-марксист» і «Історического журнала». Крім того, О. М. Ярославський був головою Товариства старих більшовиків і старостою Товариства колишніх політкаторжан і засланих. В 1939 р. О. М. Ярославський обраний академіком АН СРСР. Керував лекторською групою ЦК ВКП(б), завідував кафедрою історії партії у Вищій партійній школі при ЦК ВКП(б), був членом Президії АН СРСР і членом Вченої Ради Інституту історії АН СРСР. Він також співробітничав у громадських організаціях і наукових установах, які вивчали і висвітлювали героїчну історію народів нашої країни.

Свою діяльність на ниві радянської історичної науки О. М. Ярославський вважав найважливішою ділянкою партійної роботи і віддавав їй багато сил і енергії.

Діапазон наукових інтересів О. М. Ярославського був дуже широкий. Його перу належать праці, які охоплюють різні періоди вітчизняної історії. «Без перебільшення можна сказати,— говорив академік І. І. Мінц на засіданні АН СРСР у грудні 1943 р.,— що немає жодної теми з історії революційного руху, починаючи з 70-х років і по 1917 рік, або з історії радянського періоду, які б не знайшли висвітлення в його працях»³.

Значним вкладом у розробку історії революції 1905—1907 рр. було дослідження Омеляна Михайловича «Грудневе повстання». На основі праць В. І. Леніна, партійних документів, більшовицьких газет, він ґрунтовно висвітлює діяльність робітників, розкрив народний характер збройної боротьби проти самодержавства.

Ідейна спадщина В. І. Леніна, історія партії, теоретичні основи ленінізму ревізувалися ворогами партії. О. М. Ярославський рішуче боровся проти троцькістської концепції Великого Жовтня. В його працях «Большевики в Жовтні», «Міжнародне значення Жовтневої революції» та інших висвітлювалися кардинальні питання історії пролетарської революції, керівництво В. І. Леніним збройним повстанням в Петрограді, викривалася троцькістська фальсифікація історії. Ці праці історика-комуніста були кроком вперед у розробці питання про роль більшовицької партії і особисто В. І. Леніна в Жовтневих подіях 1917 р.

Праці Ярославського посідали видатне місце в історико-партійній літературі. Рішення партійних з'їздів, конференцій, пленумів—все це було в центрі його наукових досліджень. Історію партії він висвітлював у нерозривному зв'язку з історією міжнародного революційного руху. Чотиритомна «Історія ВКП(б)», видана за його редакцією, вперше на великому фактичному матеріалі, в узагальненому вигляді висвітлювала героїчний шлях, який пройшла наша партія.

Важливою ділянкою радянської історичної науки є вивчення життя і діяльності В. І. Леніна. Серед авторів перших популярних біографічних нарисів про вождя світового пролетаріату був О. М. Ярославський⁴. Він працював також над ґрунтовним дослідженням про зв'язки К. Маркса і Ф. Енгельса з революційними діями Росії, про поширення марксизму в Росії. Ярославський брав активну участь у створенні фундаментальної праці «Історія громадянської війни», другий том якої було відзначено Державною премією СРСР.

За дорученням партії О. М. Ярославський протягом багатьох років очолював антирелігійну пропаганду в нашій країні. Він був одним з організаторів газети «Безбожник» і Товариства воякивничих безвірників. Його книги «Біблія для віруючих і невіруючих» (у 1977 р. побачило світ її третє видання українською мовою) і «Як народжуються, живуть та помирають боги» знайшли широке визнання читачів.

³ І. І. Мінц. Академік Омелян Михайлович Ярославський.—«Вестник Академии наук СССР», 1944, № 3, стор. 92.

⁴ Е. Ярославский. Великий вождь рабочей революции Владимир Ильич Ульянов-Ленин, М., 1918; його ж. Вождь рабочих и крестьян, Л., 1924.

В роки Великої Вітчизняної війни О. М. Ярославський віддавав усі сили агітаційно-пропагандистській роботі на фронті і в тилу. В одній із своїх статей того часу він писав: «Праці істориків мають набути політичної гостроти, що диктується моментом, ту силу наукової об'єктивності історичної правди, яка переконує, підкоряє і разом з тим яскраво висвітлює прикладами минулого шлях до перемоги. Історична наука має бути такою ж бойовою, як всяка наука в СРСР»⁵.

Ці слова найкраще характеризують усю діяльність самого автора як історика-більшовика. Для Ярославського історичні дослідження завжди були пов'язані з актуальними питаннями сучасності. В січні 1942 р. Ярославський видав брошуру «Що несе фашизм селянству», в якій викрив справжнє обличчя фашизму.

Омелян Михайлович активно працював до останніх днів свого життя. Центральний Комітет ВКП(б), сповіщаючи про його смерть, що сталася 4 грудня 1943 р., відзначав: «З юних років до кінця свого славного життя, до останнього подиху відданий боротьбі за щастя трудящих, тов. Ярославський був зразком мужнього і відданого служіння народу, Вітчизні, прикладом беззавітної відданості більшовицькій партії, її історичній справі»⁶.

Похований О. М. Ярославський у Москві, на Червоній площі біля Кремлівської стіни.

Полум'яним пропагандистом ідей комунізму, вірним бійцем партії, літописцем революції — таким Омелян Михайлович Ярославський увійшов в історію партії, в історію радянської науки.

В. Н. КОТОВ (Київ)

⁵ «Исторический журнал», 1942, № 6, стор. 24.

⁶ «Правда», 5 грудня 1943 р.

ОДИН З ОСНОВОПОЛОЖНИКІВ МАРКСИСТСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ В ЧССР

(До 100-річчя з дня народження
З. Неєдлого)

Велика Жовтнева соціалістична революція, 60-річчя якої нещодавно широко й урочисто відзначило все прогресивне людство, докорінно змінила долю народів нашої країни і водночас справила величезний вплив на хід світового розвитку. Вона стала головною подією і в житті та діяльності відомого громадського і державного

діяча Чехословаччини, визначного вченого, великого патріота своєї батьківщини, щирою другою Радянського Союзу Зденека Неєдлого (1878—1962). Одним з перших учених Заходу З. Неєдлий вітав історичну перемогу російського пролетаріату. Не можна забути його слів: «І прийшов Жовтень — Великий Жовтень 1917 р. Як я міг не вітати цю велику подію? І за її світове значення, й за те, що вона була переповнена тим, про що говорили мені наша національна історія й давнє прагнення нашого народу визволитися не тільки від іноземних, а й від вітчизняних пригноблювачів. Тому я ні на секунду не вагався і віддався цій великій події всією душою й гарячим серцем»¹.

10 лютого 1978 р. минуло 100 років з дня народження Зденека Неєдлого. Його талановитість, логіка допитливого дослідника-новатора і пристрасть невтомного борця, ерудиція енциклопедиста ХХ ст. й дивовижна працездатність, що збереглася до останніх днів життя, знайшли відображення в творчому доробку. Те, що залишено нащадкам, вражає своєю широтою й універсальністю.

Творча спадщина З. Неєдлого складається з 3808 праць², причому переважна частина з них присвячена історії. Сам З. Неєдлий завжди вважав головними свої праці з історії і відносив себе до «цеху істориків»³. І це не випадково — його праці були значним вкладом у розвиток світової науки і скарбницею світової культури в цілому, важливим етапом у розвитку історичної науки в Чехословаччині і сприяли становленню чехословацької марксистської історіографії.

Якщо говорити про З. Неєдлого як про вченого-історика, то слід, насамперед, підкреслити, що в його творчості яскраво відображено епоху занепаду капіталізму і переходу до світлого майбутнього всього людства — комунізму. Творчий шлях З. Неєдлого — це шлях чесного, вдумливого вченого-гуманіста, представника прог-

¹ К восьмидесятилетию Президента Чехословацкой Академии наук Зденека Неєдлы. — «Вопросы истории», 1958, № 2, стор. 22.

² Bibliografie díla Zdenka Nejedlého, Praha, 1959.

³ Зденек Неєдлы — выдающийся общественный деятель и ученый, М., 1964, стор. 160.

ресивної буржуазної історіографії, який під впливом ідей Великого Жовтня поступово перейшов на позиції марксизму-ленінізму.

Для Неєдлого-історика була характерна широта історичного діапазону як хронологічного, так і тематичного. Протягом більш як 60 років творчої діяльності він досліджував, по суті, всі періоди чехословацької і загальної історії—від проблем стародавньої і середньовічної історії до питань історії нового часу і новітньої історії, від питань чеської історії до історії Словаччини, Буковини, Закарпаття. Він писав не лише суто історичні дослідження, а й праці з історії музики та літератури. І це були не поверхові дослідження, адже Неєдлого характеризувала хороша наукова школа*, ґрунтовна підготовка в галузі допоміжних історичних дисциплін і прекрасне знання кількох давніх і сучасних мов. Він був одним з перших чехословацьких істориків, який переконливо доводив, що археологія—напрямок історичної науки.

У молоді роки Неєдлий виявив неабиякі музичні здібності і вирішив серйозно підготуватися до діяльності в цій галузі. Саме вивчаючи творчість великого чеського композитора Бедржиха Сметани, він більше дізнався про героїчне минуле народу, що перебував тривалий час під ярмом Австро-Угорської імперії. Тоді ж, захопившись історією рідного народу, особливо її героїчними періодами, він усе чіткіше став розуміти роль народних мас в історії, їх національно-визвольні й революційні традиції, значення ідей слов'янської єдності для національного відродження чеського народу. Любов до рідного народу, його героїчного минулого і водночас ненависть до поневолювачів визначили коло наукових інтересів З. Неєдлого.

Серед питань, що цікавили Неєдлого-історика, на першому плані стоїть історія чеського революційного руху XV ст., в якому він бачив не тільки релігійний і національний рух, а, насамперед, величну соціальну битву. «З юнацьких років я був захоплений вивченням історії,—писав Неєдлий,—і вже тоді метою мого життя, що хвилювала мою думку, було написати історію гуситизму. Вже тоді я відчував бажання чогось іншого, чого не давали Палацький і Томек, я відчував, що цим гуситизм не вичерпаний»⁴. Залишилося «чотири рукописних томики»⁵, в яких 15-річний літомишльський учень виклав у дусі Ф. Палацького, яким він захоплювався і вважав своїм учителем, першу історію гуситів. Однак надалі З. Неєдлий критично оцінював погляди Ф. Палацького і Я. Голли, що дало йому змогу створити новий напрямок у чеській історіографії.

Вже його праці, написані на початку XX ст., а саме: «Джерела до синодів пражської і таборитської партій» (1900 р.), «Історія догуситської пісні в Чехії» (1904 р.), «Початковий період гуситської пісні» (1907 р.), «Історія гуситської пісні під час гуситських воєн» (1913 р.), «Гус і наш час» (1919 р.) та інші, свідчать про те, що їх автор виходив за межі офіційного напрямку буржуазної історичної науки. Хоча на цьому першому етапі своєї наукової діяльності З. Неєдлий ще не був марксистом, він вже поділяв ряд принципових положень, близьких до марксизму, був переконаним моністом, розумів діалектичну єдність суспільного розвитку. Найбільш виразно своє розуміння історії Неєдлий висловив у девізі «історія єдина», під яким молодий учений надіслав на конкурс у Королівське наукове товариство в Празі свою «Історію гуситських пісень»⁶. Тим самим З. Неєдлий рішуче виступив проти спроб буржуазних історіографів тлумачити історію не як єдиний процес.

Перші великі праці З. Неєдлого були позитивно оцінені передовою чеською науковою громадськістю. У 1903 р. 25-річний історик обраний членом Чеського наукового товариства у Празі, в 1907 р.—дійсним членом Академії наук і мистецтв, а у 1909 р.—екстраординарним професором Карлового університету, де працював до окупації Чехословаччини фашистською Німеччиною.

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції пов'язано якісно новий етап у розвитку наукової методології та філософських переконань визначеного вченого. Під впливом ідей Великого Жовтня, як зазначав К. Готвальд, З. Неєдлий перейшов у табір робітничого класу і соціалізму «тому, що глибоко зрозумів зміст і логіку нашої історії, тому, що зрозумів, що робітничий клас і трудящий народ є новою керівною силою нації, захисником і поширювачем усього кращого, будь-коли створеного народом»⁷. Саме після перемоги соціалістичної революції у Росії Неєдлий почав поглиблено вивчати праці класиків марксизму-ленінізму, що позначилося на його науковій діяльності, а також політичних поглядах. У 1929 р. він вступив до Комуністичної партії Чехословаччини і до останніх днів життя зали-

* У Празькому університеті З. Неєдлий був учнем відомого історика Я. Голли, методи критичного аналізу джерел якого справили вплив на формування молодого вченого.

⁴ Цит. за кн.: Зденек Неєдлы — выдающийся общественный деятель и ученый, стор. 162—163.

⁵ З. Неєдлы. История моего изучения Сметаны.—Зденек Неєдлы — выдающийся общественный деятель и ученый, стор. 95.

⁶ Зденек Неєдлы — выдающийся общественный деятель и ученый, стор. 165.

⁷ K. Gottwald. O kulture a úkolech inteligencie, Praha, 1949, стор. 106.

шався її вірним сином, активним учасником боротьби за щасливе майбутнє рідного народу.

Праці З. Неєдлого, написані у 20—30-х роках, такі, як фундаментальна чотиритомна монографія «Бедржих Сметана», «Літомишль. Тисяча років чеського міста», «Магістр Ян Гус і його соціальне значення», «Історія опери Національного театру», численні статті з питань літератури і мистецтва мають велику наукову цінність, бо в них не тільки показано національну своєрідність, справжню народність і прогресивність творчості визначних діячів чеської культури, але й зроблено глибокий марксистський аналіз розвитку чеського суспільства.

З. Неєдлий був полум'яним патріотом і пристрасним інтернаціоналістом. Він ніколи не замикався в рамках національної історії, а ґрунтовно вивчав історію сусідніх народів, а також досліджував питання загальної історії. В багатьох його працях висвітлювалися проблеми міжслов'янських взаємозв'язків та історія окремих слов'янських народів і культур.

Перу З. Неєдлого належить ряд праць про першу в світі країну соціалізму: «Боротьба за нову Росію», «Історія Радянського Союзу», двотомна монографія «Ленін». До останніх днів життя він був невтомним поборником чехословацько-радянської дружби. З його ім'ям пов'язано заснування у 1925 р. «Товариства культурних і економічних зв'язків з новою Росією» і створення (в 1930 р.) «Союзу друзів СРСР», що невдовзі став масовою організацією⁸. Він доклав чимало зусиль для озайомлення чехословацького народу з Країною Рад.

Після окупації фашистами Чехословаччини Неєдлий прибув у Москву, де працював професором Московського університету і науковим співробітником Інституту історії АН СРСР. У цей час (1939—1945 рр.) він приділяв особливу увагу дослідженню російсько-чеських зв'язків, насамперед зв'язків гуситів з російським народом і російсько-чеських революційних зв'язків у роки трьох російських революцій. Він опублікував нариси історії Буковини і боротьби народних мас цього краю за національну незалежність, статтю про розвиток Закарпатської Русі до XIV ст., працю про О. Довбуша та ін. Слід зазначити, що історія українського народу цікавила чехословацького вченого ще в 20-х роках, коли він написав праці «Українці» і «Українське питання»⁹. У статті «Українське питання», опублікованій у червеному номері за 1927 р. журналу «Новое Руско», Неєдлий підкреслював, що лише Великий Жовтень приніс українському народу справжню свободу і розв'язав національне питання в Росії. У Радянському Союзі одне з чільних місць серед інших братніх республік належить УРСР, що розквітла за Радянської влади, «як мало яка з держав сучасної Європи»¹⁰.

Значення наукової діяльності З. Неєдлого в московський період полягало в тому, що він разом з відомими радянськими істориками Б. Д. Грековим, В. І. Пічетою, М. С. Державіним та іншими закладав основи марксистсько-ленінського слов'янознавства, виховував кадри славістів, активно пропагував історичні знання серед населення. За короткий час перебування в Радянському Союзі З. Неєдлий вніс помітний вклад у розвиток історичної науки. Його було обрано академіком АН СРСР і почесним професором МДУ¹¹.

Водночас З. Неєдлий брав участь у політичному житті чехословацької еміграції в СРСР, зокрема у роботі КПЧ по організації боротьби народних мас проти гітлерівських загарбників і по створенню на території СРСР чехословацьких військових частин, у діяльності Всеслов'янського комітету та інших організацій¹².

Після повернення до Чехословаччини З. Неєдлий ввійшов до складу народно-демократичного уряду, був ініціатором створення Чехословацької Академії наук і її першим президентом. Його ім'я нерозривно зв'язане із здійсненням культурної революції в соціалістичній Чехословаччині, з створенням і діяльністю Союзу чехословацько-радянської дружби, який уже протягом 30 років проводить величезну роботу в справі зміцнення контактів між двома братніми країнами. Визначний діяч Комуністичної партії Чехословаччини (з 1946 р.—член ЦК і Президії ЦК КПЧ), З. Неєдлий багато зробив для того, щоб Чехословаччина стала активним членом великої сім'ї країн соціалізму. Тут доречно нагадати, що в 1945—1948 рр., у період загострення боротьби між робітничим класом, очолюваним КПЧ, і чехословацькою контрреволюцією, З. Неєдлий опублікував ряд гострополітичних статей. Наприклад, у праці «Комуністи і національні традиції» (1946 р.), глибоко проаналізувавши тисячолітню історію своєї країни, він довів закономірність встановлення в Чехословач-

⁸ История Чехословакии в трех томах, т. III, М., 1960, стор. 151, 298—299.

⁹ Радянська енциклопедія історії України, т. 3, К., 1971, стор. 226.

¹⁰ Z. Nejedlý. Voj o nové Rusko. Spisy, sv. I, Praha, 1951, стор. 293.

¹¹ Зденек Неєдлы — выдающийся общественный деятель и ученый, стор. 206.

¹² Там же, стор. 143—159; А. Гундоров. Памяти большого друга Советского Союза.— «Советское славяноведение», 1968, № 1, стор. 77—81.

чині соціалістичного ладу, який органічно пов'язаний з кращими демократичними традиціями трудового народу¹³.

У цей час учений задумав написати багатотомну історію своєї країни, в якій прагнув викрити спроби буржуазних ідеологів перекрутити історію народів Чехословаччини. На жаль, цей задум йому не судилося повністю здійснити. Але вже перший том праці, відзначений Державною премією Чехословацької Республіки, вносить, на думку академіка Б. Д. Грекова, «великий вклад у справу викриття тієї фальсифікації історичної ролі слов'янських народів, яка проводиться в наші дні (йдеться про період «холодної війни». — С. В.) англо-американськими паліями нової світової війни, спростовує всілякі вигадки про нібито споконвічну відсталість і неспроможність слов'янських народів створювати і розвивати власну науку і культуру»¹⁴.

З. Неєдлий був відомим популяризатором історичної науки і пропагандистом історичних знань. Він закликав учених до більш тісного зв'язку з життям, активного служіння народу, повсякденної участі в боротьбі за його краще майбутнє. Виступаючи 17 вересня 1959 р. на III з'їзді чехословацьких істориків, видатний учений застерігав істориків: «Не дивіться на минуле як на самоціль у будь-якому розумінні. Минуле є минуле. Оживляти труп — не мета науки. Істинна наука створює цінності, якщо це справжня наука... У цьому розумінні я вже давно сформулював своє ставлення до історії: мене перш за все цікавить історія майбутнього. Так, історія майбутнього»¹⁵.

«Будьте істориками майбутнього!» — цей короткий, але глибокий за змістом залик був заповітом З. Неєдлого покоління істориків-марксистів.

Невтомна праця З. Неєдлого — відомого громадського діяча і вченого — дістала широке визнання як у Чехословаччині, так і в інших країнах. Він був нагороджений трьома орденами К. Готвальда, орденом Республіки, болгарським орденом Георгія Димитрова. За величезний вклад у зміцнення радянсько-чехословацької дружби уряд СРСР нагородив його двома орденами Леніна.

З. Неєдлий був ученим нового типу, яскравим представником епохи, розпочатої після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Його невтомна громадська і різностороння наукова діяльність, самовіддане служіння справі рідного народу, загальній справі соціалізму і миру завжди уособлюватимуть велич подвигу вченого-гуманіста, борця, патріота, ентузіаста і пропагандиста історичної науки.

С. В. ВІДНЯНСЬКИЙ (Київ)

¹³ З. Неєдлы. Коммунисты и национальные традиции.— Зденек Неєдлы — выдающийся общественный деятель и ученый, стор. 7—55.

¹⁴ Зденек Неєдлы. История чешского народа, т. I, М., 1952, стор. 14.

¹⁵ Зденек Неєдлы. История и современность.— Зденек Неєдлы — выдающийся общественный деятель и ученый, стор. 93, 94.

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ВИДАННЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Історична наука, як і кожна інша галузь знань, може виконувати покладені на неї завдання лише за умови, коли всі її напрями розроблятимуться належним чином. Посилена увага до однієї якоїсь проблеми, періоду або окремої її галузі є свідченням нехтування історичного підходу до явищ та подій, до справи розкриття закономірностей — цієї сировини, без якої наукова система перетворюється в набір не зв'язаних між собою фактів. Без часткового немає цілого. Відставання на одній з ділянок широкого фронту історичної науки може негативно позначитися на всій її цілісності.

Однією з умов успішного розвитку історичної науки є постійна увага до проблем історіографії, джерелознавства, археографії, палеографії, метрології та інших спеціальних історичних дисциплін. Від їх розробки і застосування вже досягнутого залежить не лише розширення кола досліджуваних проблем, а й більш глибоке проникнення в суть історичного процесу. Саме тому спеціальні історичні дисципліни, зокрема, історіографія та джерелознавство, мають відігравати значну роль у справі висвітлення всіх періодів історії — від найдавніших часів до наших днів. Таким чином, необхідна постійна розробка спеціальних історичних дисциплін відповідно до завдань, що стоять перед історичною наукою.

В Українській РСР у післявоєнні роки відбулися певні зрушення в справі розробки питань історіографії та джерелознавства. Опубліковано ряд монографічних досліджень і збірок. Відповідна увага приділялася цій справі і на сторінках «Українського історичного журналу». Історики України внесли свій вклад у розробку радянськими вченими з марксистсько-ленінських позицій ряду важливих питань. Зокрема, в 1962—1973 рр. вийшло шість випусків щорічника «Історіографічні дослідження в Українській РСР», які дістали позитивну оцінку. У 1964—1972 рр. вийшло сім випусків збірки «Історичні джерела та їх використання», який також дістав схвальну оцінку наукової громадськості.

В УРСР, як показав досвід, є можливості для залучення широкого кола вчених і створення відповідних умов у справі розробки питань історіографії, джерелознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Працівники науково-дослідних установ, численних архівів республіки, які мають безпосереднє відношення до першоджерел, можуть і повинні внести особливо вагомий вклад у розробку спеціальних історичних дисциплін. Але й історики-викладачі вузів здатні багато зробити у даній справі. Про це свідчить, зокрема, досвід Дніпропетровського ордена Трудового Червоного Прапора державного університету ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією. Дослідження історіографічного та джерелознавчого характеру дніпропетровських науковців публікуються як в спеціальних збірниках¹⁻², так і в інших виданнях університету. Назви збірок свідчать про їх спеціальне призначення. До редакційної колегії цих збірок входять відомі спеціалісти у галузі історіографії та джерелознавства: В. Я. Борщевський (відповідальний редактор), А. Г. Болєбрух, М. П. Ковальський, В. І. Шевцов та ін. Авторський колектив збірок завоював авторитет своїми висококваліфікованими працями.

У цих збірниках значну увагу приділено науковій розробці однієї з кардинальних проблем вітчизняної історії дожовтневого періоду — боротьбі народних мас за возз'єднання України з Росією, зміцненню нерозривного союзу і не порушної дружби між українським і російським народами, традиціям їх історичних зв'язків в усіх галузях економічного, соціального, політичного і культурного життя. Ці питання висвітлюються у статтях М. П. Ковальського та Ю. В. Назаренка, присвячених аналізу творчого доробку радянських істориків у дослідженні історії визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. та возз'єднання України з Росією. Ця ж проблема в

¹⁻² Некоторые проблемы историографии и источниковедения, вып. I, 1972; Вопросы отечественной историографии и источниковедения, вып. II, 1975; Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения, вып. III, 1976.

джерелознавчому аспекті з аналізом «статейних списків» російських посольств на Україну того часу, «Березневих статей» 1654 р., записів іноземних очевидців подій визвольної війни 1648—1654 рр. розроблена в статтях М. Ф. Кучерника. Питання історичних зв'язків російського та українського народів напередодні, під час і після визвольної війни 1648—1654 рр. — в центрі уваги Г. К. Швидько, яка в історіографічному аспекті досліджує соціально-економічний розвиток феодальних міст України, а також Ю. А. Мищика, який образ об'єктом свого дослідження «Кройніку» Феодосія Софоновича. Правда, значення цієї ще мало вивченої пам'ятки української історіографії XVII ст. автор дещо перебільшує, коли порівнює її з більш відомою пам'яткою — «Синописом» (36. I, стор. 136).

Те чи інше положення радянської історіографії історії України періоду феодалізму в статтях збірника супроводжується конкретною критикою буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів за недооцінку ролі селянства у визвольній боротьбі українського народу, за ігнорування економічних зв'язків Росії з українськими землями, що перебували під владою магнатсько-шляхетської Польщі, за замовчування проявів прагнення народних мас до воз'єднання з Росією тощо (36. I, стор. 68, 69; 36. II, стор. 42; 36. III, стор. 104). Заслуговує на всіляке схвалення проявлена авторами збірника ініціатива висвітлювати творчий доробок радянських дослідників історії України (зокрема, вже вміщено спеціальні статті, присвячені В. О. Голобуцькому і О. І. Барановичу). Праці радянських істориків аналізуються ґрунтовно, з урахуванням відповідного рівня розвитку науки на тому чи іншому етапі. Викликає зауваження певна недооцінка деякими авторами збірника історіографічної цінності праць з історії МОДР'у, колективізації, які були написані в 20—30-х рр. активними керівниками діями — практиками соціалістичного будівництва (36. I, стор. 49, 55).

Привертають увагу статті В. І. Шевцова з історії вітчизняної історичної науки першої половини XIX ст., зокрема, дослідження антинорманістських праць Густава Еверса, якого автор називає прогресивним ученим (36. I, стор. 96), не показуючи, однак, класового спрямування його творчої діяльності. Віднесення ж О. М. Бодяньського до прихильників теорії офіційної народності (36. I, стор. 86) не відповідає дійсності. Той же період розвитку російської історичної науки у зв'язку з першими палеографічними дослідженнями висвітлюється в статтях Т. А. Поле. Всі вони є спробою систематичного викладу історіографії слов'яно-російської палеографії.

Розповідаючи про прогресивні для свого часу погляди відомого просвітителя XVIII ст. Я. П. Козельського щодо ролі освіти у розвитку суспільства, А. Г. Болєбрух цілком слушно звернув увагу на відсутність в радянській літературі чіткого наукового визначення поняття «просвітительство» (36. III, стор. 145—146).

З аргументованими трактуваннями ряду дискусійних питань історії і окремих місць тексту «Слова о полку Ігоревім» виступив М. Т. Сокол (36. II, III). Він розглядає «Слово...» як джерело багатой історичної інформації, а свої розвідки спрямовує проти скептиків, які піддавали сумніву оригінальність цього твору. Висловлені в його статтях міркування щодо відношення назв давньоруських міст Пріснеска і Немізи до тексту «Слова...», розуміння наявного там терміна «море», нарешті, про конкретного автора цієї не лише художньо-літературної, а й історіографічної пам'ятки XII ст. привернуть увагу «словознавців», особливо з числа фахівців-істориків.

З дожовтневою проблематикою вітчизняної історії пов'язано й ряд інших статей збірника. ґрунтовно щодо обсягу залученого до історіографічного аналізу матеріалу є стаття В. І. Чеснокова, присвячена творчій спадщині одного з фундаторів радянської історіографії В. І. Невського з питань соціал-демократичного руху в Росії 1883 — початку 90-х років XIX ст. Правда, іноді авторські оцінки і трактування видаються спірними. Зокрема, В. І. Чесноков намагається довести безпідставність критичних зауважень радянських істориків М. В. Нечкіної, В. Н. Котова і С. С. Волка на адресу В. І. Невського (36. II, стор. 36, 37) чи неолібералізму згадує без будь-якої критики положення останнього про так званій перехідний період революційного руху в Росії (36. II, стор. 27, 28, 33).

У статті В. Я. Борщевського «До питання про документи п'ятирічних планів як історичне джерело» недосить переконливо аргументується критика назвального посібника М. Я. Варшавчика «Источниковедение истории КПСС» (36. III, стор. 8, 9, 13—14). Зважаючи лише на наведені В. Я. Борщевським зауваження, можна сказати, що й предмета для розходжень, по суті, немає. Автор і його опонент просто з різних боків підходять до визначення джерелознавчої цінності державних п'ятирічних планів розвитку народного господарства СРСР. Надто категоричним можна вважати також висновок, до якого прийшов В. Я. Борщевський, про час встановлення Радянської влади в Харкові (36. II, стор. 13).

Для тих, хто стежив за дискусією, що велася в 1966—1971 рр. на сторінках «Українського історичного журналу» з приводу методики статистичного вивчення селянського руху періоду домонополістичного капіталізму, значний інтерес в рецензованому збірнику становить стаття Д. П. Пойди. З позицій історіографічного аналізу автор немовби підсумовує згадану дискусію, доводить наукову неспроможність

тверджень тих дослідників, які штучно збільшують розмах класової боротьби на селі, включаючи до поняття «селянський рух» будь-яку сутичку селян-одинаків чи групи селян з місцевими представниками царських властей, що було характерним явищем для дожовтневого часу, але виходило за рамки масових селянських виступів (Зб. I, стор. 13—15).

На жаль, у рецензованому збірнику мало матеріалів, в яких порушується проблематика радянського періоду. До того ж деякі автори обмежуються лише переказом змісту праць своїх попередників. Зокрема, Л. А. Кравченко в огляді літератури про стан вивчення діяльності профспілкових організацій металургійної промисловості УРСР в роки п'ятої п'ятирічки (1951—1955 рр.) міг би зробити ширші висновки, а не обмежуватися твердженням, що «...при безперечному позитивному значенні названих праць вони, проте, не висвітлюють повністю діяльність профспілкових організацій металургійної промисловості в роки п'ятої п'ятирічки» (Зб. I, стор. 46, 47). Ю. В. Мартинову в статті «Періодична преса як джерело по історії соціалістичного змагання в промисловості (За матеріалами «Днепровської правди» в період з січня до квітня 1970 р.)» не слід було обмежуватися загальновідомим твердженням про те, що «преса не допоміжний, ілюстративний матеріал, а самостійне, дуже цінне джерело при вивченні радянського періоду історії СРСР та історії КППС» (Зб. III, стор. 30). Треба було це полсження конкретно розкрити.

Із знанням справи, з чітким зазначенням прогалин та визначенням перспективних напрямів у дослідницькій проблематиці написані П. М. Бабцем історіографічні огляди новітньої літератури про фабрично-заводські комітети 1917 р. (Зб. III) і В. Г. Пікаловим — про радянське будівництво 1918—1930 рр. на Україні (Зб. II).

Грунтовний огляд фондів центральних, республіканських та обласних державних архівів містить джерелознавча стаття А. А. Кравченко про матеріали, що висвітлюють інтернаціональні зв'язки та міжнародну солідарність трудящих Української РСР з пролетаріатом зарубіжних країн в 1921—1932 рр. (Зб. III). Науковий інтерес становлять також джерелознавчі повідомлення А. Г. Болєбруха «До питання про реакційну політику царизму в галузі ідеології в кінці XVIII ст.» (Зб. II) та В. В. Підгаєцького — про зміст окремих документальних джерел, знайдених автором в архівосховищах країни (Зб. II).

Стаття А. М. Гугніна, викладена в основному лише в порядку постановки питання про істину та її критерії в історії (Зб. II), започаткувала важливий напрям методології історіографії, який, певно, знайде продовження в наступних випусках збірника.

Історики-археологи Дніпропетровського університету проводять плідну роботу в справі виявлення та наукового використання археологічних пам'яток. Певне уявлення про здобутки археологів дає повідомлення І. Ф. Ковальнової та В. І. Костенко, присвячене новим археологічним джерелам з історії сарматських племен (Зб. III).

Безперечно, продовження видання Дніпропетровським університетом тематичних історіографічних та джерелознавчих збірників принесе нові творчі успіхи. Сподіваємося, що цей досвід Дніпропетровського університету буде використано іншими вузами.

Слід відзначити, що історіографічні та джерелознавчі статті, повідомлення і замітки публікуються також в інших виданнях Дніпропетровського університету. Зокрема, кафедра історії СРСР та УРСР видає серію збірників під назвою «Некоторые проблемы социально-экономической и политической истории Украинской ССР» (відповідальний редактор Д. П. Пойда). В кожному збірнику цієї серії є статті з історіографії та джерелознавства.

Так, у третьому випуску збірника за 1972 р. опубліковано цікаве дослідження В. К. Якуніна «До питання про ідейну кризу буржуазної історичної науки в СРСР (1917—1924 рр.)», в якому йшлося про становлення радянської історичної науки в ті роки. В цьому ж випуску надруковано ґрунтовну статтю М. П. Ковальського, в якій дається огляд джерел та літератури про діяльність першодрукаря Івана Федорова на Україні.

Не можна не згадати четвертий випуск цієї серії за 1973 р., в якому вміщено джерелознавчу статтю В. Я. Борщевського про протокол другого Всеукраїнського з'їзду Рад. Г. К. Швидько у своєму дослідженні спинилася на питанні висвітлення історії міст України періоду феодалізму на сторінках журналу «Киевская старина», М. Ф. Кучернюк дав аналіз джерел про російсько-українські політичні взаємозв'язки в роки визвольної війни 1648—1654 рр. До цього ж періоду належить ґрунтовний історіографічний огляд праць радянських істориків з середини 50-х до початку 60-х років, складений Ю. В. Назаренком. З новою трактовкою виступив Ю. А. Мищик у повідомленні «Кройника о початку и назвиску Литвы — Феодосия Софоновича». Нові дані про Україну XVI ст. знайшов М. П. Ковальський у «Космографії» Андре Теве.

Не обійдені питання історіографії та джерелознавства і в серії «Вопросы рабочего и национально-освободительного движения». Зокрема, у другому випуску за 1975 р. вміщено статтю Г. К. Швидько «Радянська історіографія 50—70-х років прс»

соціальну боротьбу в містах України XVI—XVIII ст.». Ю. А. Мищик навів дані з книги автора XVI ст. Л. Мюллера про визвольну боротьбу українського народу. М. П. Ковальський і Ю. А. Мищик знайшли важливі дані про визвольний рух на Україні в першій половині XVII ст. у німецькому історичному творі «Театр Європи».

В 1977 р. вийшов з друку посібник М. П. Ковальського, присвячений джерелознавству історії України XVI—першої половини XVII ст.³ В ньому дається аналіз радянських археографічних публікацій документальних джерел, що стосуються зазначеного періоду. Ця праця, в якій розкривається творча лабораторія історика, заслуговує на окрему і ґрунтовну рецензію. В ній йдеться про пошуки джерел шляхом аналізу інформації виданих документів, дається досить обґрунтована їх класифікація за видами і тематикою, приділяється значна увага публікаторській діяльності радянських археографів.

Заслуговує на спеціальний ґрунтовний огляд серія міжвідомчого збірника, який також видається Дніпропетровським університетом,— «Вопросы германской истории и историографии» (відповідальний редактор А. С. Зав'ялов). В різних випусках цього збірника друкуються праці вчених Москви, Ленінграда, Києва, Ташкента, Дніпропетровська, Ужгорода, Запоріжжя, Вологди та інших міст Радянського Союзу. Серія присвячена, головним чином, актуальним проблемам нового і новітнього періодів історії Німеччини, зокрема, висвітленню революційного руху, соціалістичного будівництва в НДР. В ній також друкуються праці, що мають пряме відношення до історіографії та джерелознавства. Зокрема, є публікації Г. К. Швидько, М. П. Ковальського, Ю. А. Мищика та ін.

На закінчення слід зазначити, що працівники Дніпропетровського державного університету вносять значний вклад у розробку питань історіографії та джерелознавства. Ця діяльність є добрим прикладом для наслідування в інших установах республіки.

В. Г. Сарбей (Київ), Ф. П. Шевченко (Київ)

³ Н. П. Ковальский. Источниковедение истории Украины (XVI—первая половина XVII века), Днепропетровск, 1977.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

Рецензуємо багатотомну «Історію Української РСР»

ТОМ П'ЯТИЙ. ВЕЛИКА ЖОВТНЕВА
СОЦІАЛІСТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ
І ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА
НА УКРАЇНІ (1917—1920),
вид-во «Наукова думка»,
К., 1977, 591 с.*

У дні, коли радянський народ разом з усім прогресивним людством відзначав 60-річчя Жовтня, у світ вийшов V том «Історії Української РСР», присвячений боротьбі трудящих мас України під керівництвом ленінської партії за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, за встановлення і зміцнення Радянської влади. Охоплюючи хронологічні рамки 1917—1920 рр., том висвітлює перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, перші кроки соціалістичного будівництва, боротьбу трудящих за зміцнення влади Рад, проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції в роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції.

Великий Жовтень увійшов в історію як немеркнучий подвиг партії і народу, як блискучий тріумф марксистсько-ленінської революційної думки, як яскраве торжество спільної справи всіх народів, що населяли колишню Російську імперію. В рецензованому томі знайшла своє яскраве відображення єдність соціальних, інтернаціональних і національних завдань багатонаціонального пролетаріату нинішньої Країни Рад і його авангарду — Комуністичної партії. У книзі показано, як у ході боротьби проти внутрішньої контрреволюції та іноземної інтервенції, в процесі державного, господарського і куль-

турного будівництва міцніли союз робітничого класу і трудящего селянства, інтернаціональна єдність трудящих України і Росії.

Авторський колектив зібрав величезний матеріал, науково узагальнив його, зробив ґрунтовні висновки, що становлять не лише науковий і політичний, а й практичний інтерес для сучасного міжнародного комуністичного і робітничого руху, для країн, які ведуть боротьбу за своє соціальне й національне визволення.

Рецензована книга написана на основі вивчення ленінської теоретичної спадщини, документів партії, в яких розкривається її стратегія і тактика, архівних матеріалів, а також матеріалів преси.

Однією з найважливіших рис рецензованої праці є чіткий класовий підхід її авторів до аналізу подій Жовтня і громадянської війни на Україні. Історія Української РСР цього періоду — це насамперед історія героїчного робітничого класу — бойового заgonу загальноросійського пролетаріату, який залучив на свій бік бідніше селянство, повалив владу буржуазії і поміщиків, ліквідував приватну власність на засоби виробництва і передав їх у руки робітників і селян. У книзі глибоко розкрито процес послідовного знищення економічної основи соціального і національного гноблення, ліквідації перешкод на шляху зміцнення інтернаціонального єднання братніх народів Країни Рад.

Багато уваги автори приділили діяльності більшовицьких організацій України. І це цілком закономірно. Більшовицька партія виступила на історичну арену як справжній виразник і захисник інтересів робітничого класу і всіх трудящих Росії. Під її керівництвом було здійснено соціалістичну революцію, здобуто перемогу у громадянській війні.

Автори рецензованого тому переконливо показують, що тільки партія, керована великим Леніним, зуміла об'єднати навколо своїх лозунгів величезну більшість трудящих багатонаціональної кра-

* Редакційна колегія: М. І. Супруненко (відповідальний редактор), Ю. В. Бабко, Ю. М. Гамрецький (заступник відповідального редактора), Ю. Ю. Кондуфор, С. М. Королівський, І. І. Мінц, М. А. Рубач, Р. Г. Симоненко, Ю. І. Терещенко (відповідальний секретар), І. С. Хміль.

їни і цим «виконати свій обов'язок інтернаціональних революційних соціал-демократів»¹. Партія здобула перемогу завдяки своїй вірності революційному марксизмові, принципам пролетарського інтернаціоналізму, беззавісній відданості справі робітничого класу, високій організованості, завдяки героїзмові своїх членів. Зі сторінок книги постають образи мужніх комуністів-ленінців, представників славної ленінської гвардії, чийми зусиллями було встановлено Радянську владу на Україні.

Викриваючи облудну націоналістичну ідеологію експлуаторських класів України, автори послідовно розкривають діалектичну єдність інтернаціональних і національних завдань у програмі і політиці Комуністичної партії. Керований більшовиками, робітничий клас виступає в книзі як «фокус і центр усіх прагнень всіх і всяких пригноблених до свого визволення»², як провідна сила, що забезпечила, поряд з розв'язанням соціальних завдань, також і успіх справ національного визволення всіх народів Росії.

В праці глибоко простежуються соціально-економічні і політичні передумови розстановки класових сил на Україні напередодні соціалістичної революції, наводяться дані про кількісний склад українського пролетаріату, його концентрацію, національний склад. Докладно досліджується також соціальна структура аграрних відносин. Великий інтерес для читача становить дана в тому характеристику міської та сільської буржуазії, яка спростовує буржуазно-націоналістичні міфи про «безбуржуазність» української нації.

У книзі аналізується більшовицька програма переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну. Велику увагу приділено діяльності більшовиків України в перші місяці після перемоги Лютневої революції, організації Рад робітничих і солдатських депутатів, відродженню профспілок, створенню фабзавкомів. Авторі наводять великий матеріал про роль фабрично-заводських комітетів у справі здійснення робітничого контролю на підприємствах, про розгортання масового робітничого руху, про початок формування збройних сил пролетаріату — робітничої міліції, дружин тощо.

У рецензованій праці порівняно з багатьма виданнями, присвяченими встановленню Радянської влади на Україні, революціонізуванню селянства показано значно ширше. Зокрема, автори багато уваги приділили виникненню і діяльності Рад селянських депутатів, зростанню громадсько-політичної активності селянських мас. Цікавий з цього погляду аналіз роботи

численних селянських з'їздів, що перетворилися на арену гострої боротьби за маси. В тому на великому матеріалі показано, як в ході боротьби за землю селяни поволі позбавлялись угодовських ілюзій, звільнялися з-під впливу українських есерів, згуртовувалися навколо робітничого класу і більшовицької партії.

Чимало нового наводиться в книзі про революційний рух в армії. Розкриваючи процеси революціонування солдатських мас, автори ґрунтовно аналізують виникнення і діяльність Рад солдатських депутатів, їх об'єднання з Радами робітничих депутатів.

Перемога соціалістичної революції в Росії значною мірою залежала від з'єднання соціалістичного за своїм характером руху робітничого класу з національно-визвольним рухом народів країни. В тому на великому фактичному матеріалі показано зміцнення позицій більшовицьких організацій України у національно-визвольному русі. Авторі наголошують, що тільки інтернаціональна єдність трудящих України і Росії в спільній боротьбі проти російської та української буржуазії здатна була забезпечити здійснення національних прав українського народу.

Один з розділів книги присвячено боротьбі трудящих України проти наступу контрреволюції. Липневі події були початком розгулу контрреволюційних сил, економічного саботажу капіталістів, їх наступу на робітничі та селянські організації. Виходячи з ленінських настанов, VI з'їзд партії взяв курс на збройне повстання. Матеріали тому розповідають про активну участь трудящих України у боротьбі проти намірів буржуазії встановити в країні військову диктатуру. В книзі підкреслюється, що розгром корніловщини, керівну роль у якому відіграли більшовики, підніс авторитет партії революційного пролетаріату і переконав маси в тому, що немає іншого шляху захисту революції, ніж шлях, вказаний В. І. Леніним.

Яскравим свідченням впливу більшовицької партії на трудящі маси було зростання її рядів за рахунок революційно настроєних робітників і солдатів. У книзі на великому фактичному матеріалі показано перехід Рад на більшовицькі позиції. Аналізуючи діяльність партії більшовиків по створенню політичної армії соціалістичної революції, автори простежують процеси зростання політичної свідомості робітничого класу України, посилення революційної активності селянства, революціонування солдатських мас. В книзі підкреслюється, що більшовики повели маси на збройний штурм капіталізму саме тоді, коли для цього склалися відповідні об'єктивні і суб'єктивні умови, нарізла загальнонаціональна криза, коли до цього були вже підготовлені десятки мільйонів людей.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції стала поворотним ета-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 162.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 268.

пом в історичній долі українського народу. Разом з трудящими Петрограда, Москви, інших пролетарських центрів Росії на рішучу боротьбу за соціалістичне перетворення суспільства піднявся робітничий клас України. В томі показано, що встановлення влади Рад у Донбасі, жовтневі бої в Києві, у Вінниці, у прифронтових районах яскраво продемонстрували героїзм об'єднаних сил повсталих пролетарів і революційно настроєних солдатів, які під керівництвом більшовиків вписали яскраву сторінку в історію боротьби трудящих України за владу Рад. Проте на перешкоді розвитку соціалістичної революції на Україні стояла буржуазно-націоналістична Центральна рада, яка перетворилася в один з головних центрів всеросійської контрреволюції. У книзі докладно аналізується масовий рух проти Центральної ради, за перехід усієї влади до рук Рад.

Величезну роль у боротьбі трудящих за встановлення Радянської влади на Україні відіграв I Всеукраїнський з'їзд Рад. У книзі розповідається про роботу з'їзду, прийняті ним рішення, наголошується на їх значенні для історичної долі українського народу. На нашу думку, слід було б глибше охарактеризувати значення рішень з'їзду. Адже ці рішення поклали початок новому етапу в радянському національно-державному будівництві.

В книзі глибоко розкривається велика допомога, яку подав трудящим України братній російський народ. Авторі, зокрема, підкреслюють, що спільна боротьба проти української і російської контрреволюції зміцнила дружбу народів Радянської країни. Головною і вирішальною силою, що забезпечила повсюдне встановлення Радянської влади на Україні, був робітничий клас, який повів за собою бідніше селянство.

Після перемоги Жовтневої революції почався новий етап революційної творчості мас, основним змістом якого стало будівництво соціалістичного суспільства. В книзі розкриваються перші кроки соціалістичного будівництва на Україні, аналізується зміст заходів Радянського уряду, спрямованих на забезпечення миру, на соціалістичну перебудову промисловості, здійснення ленінського Декрету про землю, перших заходів Радянської влади по будівництву нової, соціалістичної культури. Проте мирний перепочинок виявився дуже коротким. Правлячі кола імперіалістичної Німеччини, послаючись на договір, укладений із збанкрутілою Центральною радою, в лютому 1918 р. почали окупацію України. Авторі переконливо доводять, що на всіх етапах визвольної війни трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і внутрішньої контрреволюції в авангарді йшов очолюваний комуністами робітничий клас. У томі глибоко розкривається значення створення Комуністичної партії (більшовиків) України

для розгортання визвольного руху проти іноземних поневолювачів та гетьманщини. На великому фактичному матеріалі автори показують, що дев'ятимісячна німецько-австрійська окупація України закінчилася повним крахом.

Міжнародне і внутрішнє становище Країни Рад в кінці 1918 р. і на початку 1919 р. залишалося надзвичайно складним. Відновлення Радянської влади на Україні наштовхнулося на запеклий опір нового об'єданого фронту сил інтервентів і внутрішньої контрреволюції. Створення дрібнобуржуазними націоналістичними партіями Директорія встановила свій терористичний режим на значній частині території України. В томі розкрито зміст і характер повстансько-партизанської боротьби трудящих України проти антинародної влади. Одночасно послідовно розкривається розгортання партизанського руху на півдні України, захопленому антантівськими інтервентами. Докладно аналізуючи боротьбу підпільних організацій КП(б)У проти інтервентів, автори особливо акцентують увагу читачів на агітаційно-пропагандистській роботі у військах інтервентів, результати якої В. І. Ленін оцінив як найголовнішу перемогу, здобуту над Антантою³. Поразка імперіалістів Антанти на півдні України продемонструвала перед усім світом нездоланну силу соціалістичної революції.

Головною запорукою всіх перемог, здобутих трудящими України в ході запеклої громадянської війни, було керівництво їх боротьбою з боку ЦК РКП(б), особисто В. І. Леніна, міцний братерський союз і дружба народів Радянської країни. Аналізуючи соціалістичне будівництво на Україні в 1919 р., автори приділяють значну увагу показові тих факторів, які зумовлювали даліше зміцнення співробітництва радянських республік. Докладно висвітлюється створення воєнно-політичного союзу радянських республік, який став основою успіхів трудящих країни Рад у боротьбі проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції, зокрема, в розгромі походу Денікіна.

Робітники й селяни України внесли великий вклад у загальну справу перемоги над білогвардійською контрреволюцією. В томі глибоко розкрита діяльність Зафронтбюро ЦК КП(б)У, яке відіграло велику роль як у керівництві партійним підпіллям, так і в розгортанні повстансько-партизанської боротьби. Загальний наступ Червоної Армії на Південному фронті був активно підтриманий партизанськими з'єднаннями.

Мирний перепочинок, здобутий Комуністичною партією і Радянським урядом, був максимально використаний для відбудови народного господарства, для зміцнення основ соціалістичної економіки.

³ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 367.

Автори наголошують на тій величезній ролі, яку відіграв для здійснення цих завдань ленінський «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним». В книзі слушно підкреслюється, що важливим політичним підсумком діяльності ЦК КП(б)У і Раднаркомів України був союз робітничого класу і селянства. Трудяче селянство все активніше підтримувало Радянську владу, рішучіше ставало на шлях будівництва нового життя.

Значну увагу в томі приділено аналізу війни з буржуазно-поміщицькою Польщею і розгрому Врангеля. Автори показують, що досягнуті радянськими народами завдяки їх спільним зусиллям і бойовій співдружності блискучі перемоги над білогвардійською армією Врангеля, рештками петлюрівців, крах інтервенціоністських планів буржуазно-поміщицької Польщі мали величезне політичне і стратегічне значення. Вони продемонстрували перед усім світом крах намірів світового імперіалізму знищити першу в світі соціалістичну державу.

Великий Жовтень справив могутній революціонізуючий вплив на трудящих західноукраїнських земель, які вели боротьбу за владу Рад і за возз'єднання з Радянською Україною. Під керівництвом створеної у лютому 1919 р. Комуністичної партії Східної Галичини, а також комуністичних організацій Буковини і Закарпаття відбувалися збройні виступи і страйки

західноукраїнських трудящих. У книзі розкривається величезне значення для дальшого розвитку революційних подій у краї радянського будівництва на визволеній Червоною Армією території Східної Галичини влітку 1920 р.

Останній розділ тому присвячений культурному будівництву на Україні в період громадянської війни. У вирі гострих класових битв Комуністична партія здійснила важливі заходи в галузі народної освіти, науки, політосвітньої та культурно-масової роботи, літератури, мистецтва і народної творчості. В книзі показано, як у полум'ї громадянської війни народжувалася нова культура — соціалістична за змістом, національна за формою, інтернаціоналістська за своїм характером.

Вихід у світ V тому багатотомної «Історії Української РСР» — помітна подія у науковому, громадсько-політичному і культурному житті республіки. Особливо відрадно, що книга вийшла в період підготовки до 60-річчя встановлення Радянської влади на Україні. Нове фундаментальне дослідження з історії Великого Жовтня і громадянської війни на Україні гідно поповнює ідеологічний арсенал нашої партії. З великим інтересом з ним ознайомляться викладачі і студенти, пропагандисти і лектори, всі, хто цікавиться історією українського народу.

Л. П. Нагорна (Київ),
А. Т. Чеканюк (Київ)

* * *

В. Т. Позняк.

В КОЛЕКТИВНОСТІ —

СИЛА ПАРТІЙНОГО КЕРІВНИЦТВА.

РОЗВИТОК КПРС

ЛЕНІНСЬКОГО ПРИНЦИПУ

КОЛЕКТИВНОСТІ КЕРІВНИЦТВА

І ЙОГО ЗДІЙСНЕННЯ

В ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ

УКРАЇНИ В 1956—1971 рр.

Видавниче об'єднання «Вища школа».

Видавництво

при Київському державному університеті,
К., 1976 р., 199 с.

Серед норм і принципів, від яких значною мірою залежить успішне виконання Комуністичною партією свого історичного призначення, особлива роль належить ленінському принципу колективності партійного керівництва. Суворе додержання і творчий розвиток принципу колективності дозволяє партії розробляти науково обґрунтовані рішення й директиви, уважно вивчати і всебічно враховувати знання й

досвід керівних кадрів, усіх комуністів, найширших мас трудящих.

У монографії В. Т. Позняка «В колективності — сила партійного керівництва» показано розвиток Комуністичною партією ленінського принципу колективності керівництва і його здійснення в партійних організаціях України в 1956—1971 рр. В період між XX і XXIV з'їздами КПРС партія здійснила важливі заходи по дальшому утвердженню й розвитку ленінських норм і принципів партійного життя й партійного керівництва. Як відзначає В. Т. Позняк, після XX з'їзду КПРС стали регулярно працювати найбільш представницькі органи партії — з'їзди партії, які мають видатне значення не тільки для нашої країни, а й для світового комуністичного та робітничого руху.

Розглядаючи питання про розширення й розвиток Комуністичною партією основ колективності у розв'язанні завдань комуністичного будівництва, автор відзначає, що в республіці увійшло в постійну практику загальнопартійне обговорення найважливіших партійних і державних документів, а також внесення на розгляд усіх трудящих найвідповідальніших державних актів, планів перспективного розвитку

країни. Чільне місце в розвитку колективності керівництва посідає постійне зростання уваги й турботи про підвищення ролі первинних партійних організацій. У досліджуваний період здійснено даліше вдосконалення структури низових ланок партії, яке сприяло поліпшенню колективного керівництва їх роботою.

Цікаві фактичні дані наводить автор, аналізуючи лепінські принципи виборності і звітності та їх здійснення в партійних організаціях України. У досліджуваний період ЦК КПРС вжив ряд заходів по розширенню виборності, що сприяло підвищенню активності комуністів у вирішенні питань будівництва та діяльності партії. Виборність у КПРС перозривно зв'язана зі звітністю, відбувається одночасно з нею, в ході однієї спільної звітно-виборної кампанії. Звітність дає можливість партійним масам контролювати діяльність своїх керівників, оцінювати на зборах, конференціях, з'їздах, як проводиться в життя політика партії (стор. 109). Звітність служить могутнім засобом ефективного поліпшення партійної роботи, зміцнює колективність керівництва.

Окремий розділ монографії присвячений ролі і значенню зборів первинних парторганізацій, які є школою ідейного, політичного й морального виховання комуністів. У досліджуваний період на Україні відбувалися регулярно збори майже у всіх парторганізаціях, забезпечувалася висока активність комуністів у їх роботі. В центрі уваги зборів були питання керівництва господарством, вдосконалення виробничої й економічної діяльності підприємств, колгоспів та радгоспів, питання ленінського стилю роботи.

У досліджуваний період Комуністична

партія України нагромадила чималий досвід щодо вдосконалення діяльності партійних комітетів як органів колективного керівництва. Зразком для них служила багатогранна діяльність ленінського Центрального Комітету партії. ЦК Компартії України, партійні органи республіки значну увагу приділяли регулярному скликанню пленумів райкомів і міськомів партії.

На роботі місцевих партійних органів позитивно позначилося піднесення наукового рівня їх керівної діяльності, використання ними досвіду і знань комуністів. Неухильно проводилася в життя лінія партії на зміцнення зв'язків керівних партійних органів з партійними масами, на посилення організаторської й виховної роботи з людьми безпосередньо в трудових колективах. Зросли ряди активістів громадської, партійної роботи.

В розділі про персональну відповідальність як складову частину принципу колективності підкреслюється, що персональна відповідальність була й залишається невід'ємною, складовою частиною колективності, без якої остання стала б безпредметною. Досвід партії свідчить про те, що поєднання спільного обговорення з персональною відповідальністю є виявом демократичного характеру КПРС, колективності партійного керівництва.

У монографії даються також рекомендації. Слід зауважити, що в книзі мало прикладів з діяльності обласних, районних і партійних організацій, зустрічаються повторення і відсутні висновки. Але ці упущення не знижують загальної позитивної оцінки монографії.

М. М. Кравець (Вінниця),
С. Д. Плахотнюк (Вінниця)

ВЕЛИКАЯ ПОБЕДА СОВЕТСКОГО НАРОДА 1941—1945.

*Материалы научной конференции,
посвященной 30-летию победы
советского народа в Великой
Отечественной войне 1941—1945 годов,
изд-во «Наука»,
М., 1976, 648 с.**

Минуло понад два роки відтоді, як радянський народ, прогресивна громадськість світу урочисто відзначили 30-річчя великої перемоги над фашистською Німеччиною. Цій знаменній події була присвячена наукова конференція, яка відбулася в Москві у квітні 1975 р.

* Редакційна колегія: А. А. Гречко, О. О. Єпішев, П. А. Жилін, М. Т. Іовчук, В. Г. Куликов, С. К. Куркоткін, П. М. Федосеев.

Матеріали наукової конференції, що вийшли окремим виданням, розкривають багатогранну керівну й організаторську діяльність Комуністичної партії, спрямовану на перебудову всього життя країни відповідно до умов воєнного часу, на забезпечення Збройних Сил СРСР усім необхідним для розгрому німецько-фашистських загарбників, на зміцнення дружби народів та бойового побратимства представників різних національностей, виховання полум'яного радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму, які були невичерпним джерелом мужності і героїзму радянських воїнів і трудівників тилу.

У доповіді «Велика перемога», якою відкривається рецензована книга, Маршал Радянського Союзу, двічі Герой Радянського Союзу А. А. Гречко відзначив, що розгром фашистської Німеччини був подією всесвітньо-історичного значення.

Про визначний вклад вчених нашої країни у загальну справу перемоги розповів тричі Герой Соціалістичної Праці, академік М. В. Келдиш. Вже з перших днів війни, говорив він, наукові дослідження, як і всі галузі народного господарства, були підпорядковані єдиній меті — розгромові ворога. В цих умовах увага вчених зосереджувалася на вдосконаленні різноманітних видів озброєння, створенні, насамперед, нової бойової техніки.

В доповіді начальника Головного політичного управління Радянської Армії і Військово-Морського Флоту, генерала армії О. О. Єпішева «Комуністична партія — натхненник і організатор перемоги радянського народу і його Збройних Сил у Великій Вітчизняній війні» паголошувалося, що розроблена Комуністичною партією програма мобілізації сил народу включала широкий комплекс економічних, політичних, ідеологічних та воєнних заходів. А це забезпечувало успішну боротьбу з фашистською Німеччиною. О. О. Єпішев у своєму виступі викривав намагання буржуазних фальсифікаторів применшити і навіть заперечити величезну історичну роль Комуністичної партії як натхненника й організатора розгрому фашизму.

Стан економіки як у передвоєнні роки, так і в ході війни, життя партією і урядом першочергових найважливіших заходів щодо перебудови народного господарства, боротьба за нарошування темпів виробництва військової техніки і спорядження, перебазування і будівництво нових промислових підприємств та багато інших питань висвітлювалися у повідомленні заступника Голови Ради Міністрів СРСР, голови Держплану СРСР М. К. Байбакова. Він відзначив, що все це дало можливість в середньому протягом року в період війни виробляти близько 24 тис. танків і самохідно-артилерійських установок, понад 27 тис. бойових літаків, понад 24,4 тис. гармат, 86,9 тис. мінометів.

Повідомленням першого секретаря ЦК ВЛКСМ Є. М. Тяжельникова (нині зав. відділом ЦК КПРС) «Ленінський комсомол у роки Великої Вітчизняної війни» завершується перший розділ рецензованої книги, який називається «Подвиг партії, народу і Збройних Сил». Автор розповів про діяльність Ленінського комсомолу країни в умовах війни, про те, що куди б не направляла Комуністична партія його представників, всюди вони показували приклад героїзму у мужності, самовідданої праці в ім'я перемоги.

У другому розділі книги — «КПРС — натхненник і організатор перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні» — на конкретних фактичних матеріалах розглядаються такі питання, як джерела перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні (доктор історичних наук О. Д. Педосов), діяльність пар-

тії по керівництву Збройними Силами країни (генерал-полковник Г. В. Средін), організаційне зміцнення армійських і флотських партійних організацій (генерал-лейтенант М. Г. Соболев). У виступах генерала армії Є. Є. Мальцева і генерал-полковника С. П. Васягіна узагальнюється досвід партійно-політичної роботи, морально-політичної і психологічної підготовки радянських воїнів у роки війни та використання його в сучасних умовах. З доповіддю «Допомога КПРС і Радянської держави європейському рухові Опору» виступив доктор історичних наук, професор В. І. Клоков. На значному фактичному матеріалі і яскравих прикладах автор висвітлює багатогранну діяльність Комуністичної партії Радянського Союзу щодо подання всебічної допомоги національно-визвольній боротьбі народів Європи. ЦК Компартії України і Український штаб партизанського руху за завданням ЦК КПРС готували партизанські кадри, формували підрозділи, які перекидалися у ворожий тил на територію європейських країн. Це було важливим вкладом у розгортання боротьби в тилу гітлерівських військ у Польщі, Чехословаччині, Румунії та Угорщині.

Важливе місце в рецензованій книзі займають матеріали, присвячені воєнному мистецтву Збройних Сил СРСР, виявленому в роки війни. Ці матеріали виділені в окремий, третій розділ праці. Війна підтвердила правильність ряду положень радянського воєнного мистецтва, розроблених ще в передвоєнні роки, відзначив у своєму виступі начальник Генерального штабу Збройних Сил СРСР, перший заступник міністра оборони СРСР, Маршал Радянського Союзу В. Г. Куликов.

У ряді виступів відомих військових спеціалістів, представників різних підрозділів Збройних Сил СРСР — заступника начальника Генерального штабу, генерал-полковника С. Ф. Ахромєєва, начальника Військової академії ім. М. В. Фрунзе, генерала армії, професора О. І. Радзівєвського та ін. показано перевагу радянської воєнної науки і воєнного мистецтва над буржуазними. Численні переможні операції Збройних Сил СРСР визнані вершиною воєнного мистецтва. В них яскраво виявилися такі характерні риси радянської воєнної науки, як партійність, творчий характер, новаторство, швидке запровадження найновіших наукових досягнень у життя, сміливість і гнучкість стратегічної і оперативної-тактичної думки, передбачення розвитку воєнних дій.

У виступах докторів історичних наук М. І. Макарова і А. Ф. Юденкова висвітлювалася боротьба радянських людей в тилу гітлерівських військ, яка сприяла розгромові німецько-фашистських загарбників. Зокрема, А. Ф. Юденков розглядає взаємодію партизанських формувань з військами Радянської Армії. Так, при форсуванні Дніпра в районі Києва пар-

тизани оволоділи 25 переправами через річку та її притоки й утримували їх до підходу радянських військ. У цій операції брали участь 17 тис. народних месників. Силами українських партизанських формувань чи з їх участю було визволено від ворога близько 140 районних центрів, селищ і залізничних станцій.

«Радянський тил у роки війни» — так озаглавлено четвертий розділ рецензованої книги, в якому вміщено матеріали про подвиг трудівників тилу, їх неоціненний вклад у справу історичної перемоги. У війні було здобуто не лише воєнну і політичну, а й економічну перемогу над ворогом. В цьому виявилися незаперечні переваги соціалістичної економіки над капіталістичною.

Основи перемоги СРСР у боротьбі з фашизмом були закладені соціально-економічними завоюваннями передвоєнних п'ятирічок, ідейно-політичною єдністю радянського суспільства. Ця тема детально аналізувалась у доповідях заступника міністра оборони СРСР, начальника Тилу Збройних Сил СРСР, генерала армії С. К. Куркоткіна і директора Інституту історії СРСР АН СРСР, академіка О. Л. Нарочницького.

З виступів на конференції читач дізнається про те, що в той час, коли радянські воїни відважно билися з ворогом на фронті, трудівники тилу з небаченим ентузіазмом і самовідданістю робили все, щоб забезпечити їх зброєю, боеприпасами, військовою технікою і спорядженням, одягом, продуктами харчування, тобто всім необхідним для успішного ведення бойових дій.

У розділі вміщено ряд доповідей і повідомлень, в яких розповідається про героїчний трудовий подвиг окремих загонів робітничого класу. Зокрема, виступ Г. О. Куманьова присвячений висвітленню ролі залізничників у забезпеченні потреб фронту.

Найважливішим джерелом перемоги СРСР у Великій Вітчизняній війні був союз робітничого класу і селянства. Він витримав суворі воєнні випробування. Непорушний союз двох трудящих класів відіграв винятково важливу роль у розгромі ворога. Про це розповідається в доповіді В. І. Карпущенка.

Значний фактичний матеріал з даної проблеми містять також повідомлення

В. А. Єжова «Відбудова народного господарства у визволених районах СРСР» умовах війни» і Н. І. Кондакової «Трудовий подвиг радянських жінок в роки Великої Вітчизняної війни» та ін. Спеціальним питанням присвячено виступи віцепрезидента АН СРСР, академіка В. О. Котельникова, доктора економічних наук П. А. Ігнатовського, члена-кореспондента АМН СРСР, генерал-полковника медичної служби Ю. Б. Смирнова, доктора воєнних наук, генерал-лейтенанта технічних військ І. В. Ковальова. Про вклад народів Казахстану і республік Середньої Азії в перемогу над гітлерівцями розповідається у повідомленні доктора історичних наук М. К. Козибаєва.

Великий інтерес викликають матеріали збірника, в яких висвітлюються міжнародне значення перемоги над фашизмом і проблеми післявоєнного розвитку, сучасна ідеологічна боротьба.

Всесвітньо-історичне значення перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні розкривається також у виступі віцепрезидента Академії наук СРСР, акад. П. М. Федосеева. Перемога СРСР у Великій Вітчизняній війні, підкреслюється у виступі ректора Академії суспільних наук при ЦК КПРС, члена-кореспондента АН СРСР М. Т. Іовчука, переконливо підтвердила і довела історичну закономірність, життєвість, незбориму силу соціалістичного ладу.

У рецензованій книзі ґрунтовно показано діяльність КПРС і Збройних Сил СРСР по виконанню своєї міжнародної місії у справі визволення від фашизму країн, окупованих гітлерівською Німеччиною.

В ряді доповідей історики і військові спеціалісти — представники держав соціалістичної співдружності — розповіли про вклад марксистсько-ленінських партій своїх країн у досягнення перемоги над фашизмом, з особливою силою наголошуючи на історичній ролі визвольної місії Радянської Армії.

У книзі приділено велику увагу викриттю спроб буржуазних фальсифікаторів применшити міжнародне значення перемоги Радянського Союзу над силами фашизму.

Збірник матеріалів наукової конференції заслуговує високої оцінки.

В. І. Кучер (Київ)

Jekatierina W. Piliszek.

**RADZIECKO-POLSKA WSPÓŁPRACA
W DZIEDZINIE NAUKI I OŚWIATY,
1944—1950,**

*Zakład narodowy imienia Ossolińskich —
Wydawnictwo Polskiej Akademii nauk.
Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk,
1977, 223 s.*

К. В. Пілішек.

**РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ
СПІВРОБІТНИЦТВО В ГАЛУЗІ
НАУКИ І ОСВІТИ, 1944—1950,**

*Національний заклад імені Оссолінських—
вид-во Польської Академії наук,
Вроцлав — Варшава — Краків — Гданськ,
1977, 223 с.*

З утворенням світової системи соціалізму між країнами соціалістичної співдружності сформувалися основні принципи міжнародних відносин — принципи соціалістичного інтернаціоналізму. Нові за своїм характером, вони утверджують, насамперед, рівність, братерство, взаємодопомогу і співробітництво. Саме на таких засадах розвиваються відносини між соціалістичними державами, зокрема між Радянським Союзом і Польщею, в політичній і економічній сферах, а також у галузі науки й освіти.

«Різномічне радянсько-польське співробітництво,—говорить Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв,—давно вже стало важливим фактором просування вперед обох країн»¹.

Значну роль у зміцненні розвитку братерських відносин між радянським і польським народами відіграє співробітництво трудящих СРСР і ПНР в галузі науки й освіти.

Останнім часом з'явилося чимало праць істориків, філософів, економістів, в яких дається належна оцінка тим чи іншим процесам, що відбуваються в соціалістичних країнах. Проте питання радянсько-польського співробітництва в галузі науки й освіти як у радянській, так і в польській історіографії ще майже не досліджене.

Тим-то слід всіляко вітати вихід у світ книги радянського історика К. В. Пілішек «Радянсько-польське співробітництво в галузі науки і освіти, 1944—1950», виданої в Польщі. Вона складається з чотирьох розділів, в яких розповідається про встановлення радянсько-польських зв'язків у галузі науки й освіти в довоєнний і післявоєнний періоди.

Рецензовану працю написано на базі матеріалів партійних, державних і відомих архівів Радянського Союзу і Польщі,

збірників документів, періодичних видань і літератури. К. В. Пілішек у своїй праці висвітлює зростання культурного рівня й добробуту польського народу за роки народної влади. Рівень освіти в довоєнній Польщі, зазначає автор, був дуже низьким. Невистачало шкіл, ними було охоплено лише половину дітей шкільного віку. Крім того, в школах навчалось тільки 7—8% дітей робітників і селян. Але, незважаючи на це, польський народ дав світові таких відомих вчених, як К. Яницький, С. Міллер, Е. Конорський, С. Новаковський, Т. Бой-Желенський, С. Банаш (лекції якого, до речі, свого часу слухав один з авторів цієї рецензії).

З книги читач дізнається, що німецько-фашистські загарбники завдали великої шкоди польському народові. Зокрема, вони зруйнували на території Польщі 30% шкіл. Культура й освіта зазнали великих втрат. Близько 20 тис. учителів і викладачів загинули в концтаборах. Проте, незважаючи на це, навчання не припинялося. Воно проводилося таємно і керувала ним патріотична Спілка польських учителів. Таємним навчанням було охоплено 1,5 млн. молоді. Автор також зазначає, що в роки другої світової війни на території СРСР було створено Спілку польських патріотів, а також Комітет у справах польських дітей у Радянському Союзі. Останній разом з Спілкою налагодили роботу польських шкіл, видали 75 тис. прим. підручників, організували подання медичної допомоги дітям. Зразу після визволення польської землі Радянською Армією спільно з Військом Польським почали відбудовуватися старі і будуватися нові школи. Одним з перших розпочав свою роботу Люблінський університет ім. М. Кюрі-Склодовської.

Велику увагу автор рецензованої книжки приділяє вивченню радянсько-польських наукових зв'язків. Значну роль у подальшому розвитку наукових досліджень, зростанні джерельної бази в Польщі відіграли цінні матеріали, передані нашою країною польському народові. Наведемо один з таких фактів. У 1948 р. бібліотека Вільнюського університету передала братній країні архів І. Лелевеля, карти і атласи, пов'язані з науковою і життєвою діяльністю цього відомого польського вченого.

Важливу роль у встановленні наукових зв'язків з радянськими вченими відіграло Товариство польсько-радянської дружби. Саме воно неодноразово запрошувало на свої з'їзди видатних радянських діячів культури і науки. Так, у 1946 р. у Польщі гостювала делегація, в складі якої був президент Академії наук УРСР, академік О. В. Палладін. До Польщі з України виїздили історики О. К. Касименко, Ф. П. Шевченко, В. І. Клоков, В. О. Голобуцький, Р. Г. Симоненко, Д. М. Сташевський та ін. Тісні наукові зв'язки встановилися між славістами обох країн. У польських вузах було створено центри русисти-

¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 5, К., 1976, стор. 407.

ки, один з яких діяв у Ягеллонському університеті (Краків), де працювала кафедра російської мови і літератури.

Позитивно оцінюючи книгу К. В. Пілішек, водночас слід сказати, що в ній, на жаль, є й деякі недоліки. Так, не варто було б об'єднувати під поняттям «наукове співробітництво» всю систему вищої освіти (стор. 49), оскільки вона, ця система, виконує насамперед освітню, навчальну і виховну функції, а потім уже наукову. К. В. Пілішек цілком правильно наголошує, що перші радянсько-польські наукові відносини встановлювалися саме при безпосередній участі вищих навчальних закладів.

Спірними, на нашу думку, є також окремі питання хронологічного характеру. Не всюди хронологічні рамки розділів

збігаються із назвою книги. Не завжди автор дає наукову оцінку історичним явищам, зокрема, вона не пояснює, чому перші наукові зв'язки були поширені саме в галузі суспільних наук.

Непропорційально мало уваги приділено висвітленню зв'язків у галузі вищої освіти, автор чомусь більше зупинилася на діяльності шкіл. Інколи порушується в книжці послідовність викладу матеріалу.

Однак, незважаючи на зазначені та деякі інші, дрібніші недоліки, рецензована праця стане в нагоді всім, хто цікавиться історією встановлення й розвитку радянсько-польських зв'язків у галузі науки й освіти.

П. М. Калениченко (Київ),
Л. Д. Чекаленко (Київ)

В. П. Чорний.

ГЕРОИЧЕСКАЯ ЭПОПЕЯ БОЛГАРСКОГО НАРОДА.

АПРЕЛЬСКОЕ ВОССТАНИЕ 1876 ГОДА.

Издательское объединение «Вища школа».

Издательство при Львовском
государственном университете,
Львов, 1976, 136 с.

Рецензована монографія є першим у радянській історіографії комплексним дослідженням, присвяченим Квітневому повстанню 1876 р.,— найбільш яскравій та видатній події у майже п'ятистолітній героїчній боротьбі болгарського народу проти османського феодално-деспотичного гніту, яку В. І. Ленін відніс до найвидатніших національно-визвольних рухів у всесвітній історії¹. Широко використавши різноманітні джерела з архівних матеріалів і документальних публікацій, автор уперше вводить у науковий обіг чимало нових даних про хід повстання та його учасників, критично аналізує хибні буржуазної історіографії у визначенні соціальної спрямованості повстання, її фальсифікаторські намагання спотворити революційні традиції й показати квітневу епопею як «фатальну помилку».

Наголосивши на значенні марксистсько-ленінської методології і, зокрема, праць керівних діячів Болгарської компартії для усвідомлення закономірностей національно-визвольного руху, дослідник водночас показує роль радянських науковців у висвітленні окремих аспектів проблеми. Незважаючи на наявність досить значної літератури про передумови та розвиток повстання, ще й досі залишилися не зовсім розкритими такі важливі дискусійні

питання, як роль окремих суспільних класів і груп у цьому збройному виступі, ставлення до нього буржуазії, вплив соціального розшарування на склад і позицію революційних організацій, специфіку боротьби в різних кутках країни. Загалом рецензовану працю можна вважати вдалою спробою відповісти на них.

У книзі послідовно висвітлюється піднесення революційного руху в Болгарії і підготовка масового повстання проти османського поневолення, початок народної боротьби в окремих районах країни та її розвиток, нарешті поразка й жорстоке придушення опору турецькими властями. Велику увагу приділено діяльності революційних комітетів у різних центрах Болгарії та їх зв'язкам з еміграцією, впливу локальних антиосманських спалахів на Балканах і міжнародної ситуації в цілому на активізацію демократичних елементів у країні в умовах загального загрози османської держави та марних спроб султана шляхом псевдореформ запобігти вибухові. Наявність об'єктивних передумов і суб'єктивних причин у вигляді революційної організації, зазначає автор, неминуче привело б до повстання. Однак ще напередодні збройного виступу виявилися суперечності між окремими керівниками щодо його термінів і тактики, відсутність належної координації дій, не продуманість оперативних планів і згубна схильність до пасивної оборони. Дослідник викриває зрадницьку поведінку церковників на чолі з екзархом, плазування перед султаном великої буржуазії та куркульства, які ладні були завдати удару в спину повсталим.

Як правильно зазначає автор, навіть у революційному середовищі не було однастайності, бо буржуазно-радикальне правління боялося озброєних мас і вважало достатнім організувати невеличке заворушення як привід для жаданої інтервен-

¹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 28, стор. 657.

ції європейських держав. Революційно-демократична ж більшість провінційних комітетів, відбиваючи настрої неможлих верств населення, прагнула до масового повстання й інколи після перших успіхів навіть намагалася конкретними заходами поліпшити долю бідноти. Плани усунування майна майбутньою народною владою, примусове вилучення коштів у багатіїв відповідали також і військовим потребам консолідації зусиль і ресурсів.

Прогресивні діячі пробували навіть закликати до співробітництва турецьке населення. Однак розпалюваний османською правлячою верхівкою мусульманський фанатизм став на заваді цьому. Болгарські демократи, підкреслюється в книзі, вбачали свій ідеал у республіканському ладі з елементами утопічного комунізму. Яскравими барвами змальовано постать самовідданого апостола свободи Г. Бенковського, Х. Ботева та інших кращих синів Болгарії.

Квітнєве повстання стало кульмінаційним пунктом буржуазно-демократичної революції. Тому спеціальний розділ у монографії присвячено його характеру та рушійним силам. Участь бідного і середнього селянства, ремісників і найманих робітників, дрібнобуржуазної інтелігенції та інших верств населення надала рухові масового й народного характеру. Що ж до середньої і особливо великої буржуазії, то, виходячи з класових інтересів, вона за деякими винятками займала непослідовну, перішучу, а інколи й просто ворожу позицію. У книзі справедливо підкреслюється, що повстання зазнало поразки через неузгодженість дій його учас-

ників, їх недостатню підготовленість та організацію, зраду консервативних кіл, негативне ставлення західних держав до збройного виступу болгар, який завдав відчутного удару османському пануванню, загострив близькосхідну кризу й наблизив час визволення Болгарії спільними діями російського і болгарського народів.

Рецензована монографія не позбавлена й окремих недоліків. Зокрема, вона сприймалася б краще, якби містила принаймні стисле пояснення соціально-економічного становища країни, а також коротку характеристику осіб, прізвища яких згадуються в книзі без коментарів. За анотацією та наявністю популярного словничка болгарських і турецьких термінів можна припустити, що праця розрахована на широкий читачий загаль. Насправді ж вона потребує обізнаності фахівця з історією конкретної доби та конкретного регіону. Наукова цінність монографії підвищилася, коли б у ній були вміщені іменний та географічний покажчики.

Проте вказані недоліки не впливають на загальну позитивну оцінку рецензованої книги. Нині, коли братня Болгарія вперено крокує назустріч своєму славному ювілею — 100-річчю національної незалежності та державності, поява ще одного дослідження важливих питань її історії безперечно сприятиме плідному розвитку наукового співробітництва і дружби між нашими народами.

*А. К. Мартиненко (Київ),
М. В. Кірсенко (Київ)*

Хроніка та інформація

Відзначення 60-річчя Великого Жовтня і 60-річчя встановлення Радянської влади на Україні

ЮВІЛЕЙНА РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАУКОВА СЕСІЯ

8 грудня 1977 р. у Харківському державному університеті відбулася наукова сесія, присвячена 60-річчю встановлення Радянської влади на Україні. Її організували Секція суспільних наук АН УРСР, Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР і Харківський обком партії. В роботі сесії взяли участь учені наукових закладів та викладачі вузів республіки, ветерани партії, пропагандистський актив міста і області — всього близько 900 чол.

Сесію відкрив віце-президент АН УРСР, акад. І. К. Білодід. Трудящі Радянської України, як і всієї нашої багатонаціональної Вітчизни, в обставині величезного політичного і трудового піднесення відзначили 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції і готуються до святкування 60-річчя встановлення Радянської влади на Україні — визначної події, що стала тріумфом справи Великого Жовтня.

Прийнята напередодні славного ювілею нова Конституція СРСР стала яскравим і переконливим підтвердженням того, що ідеї Великого Жовтня, заповіти В. І. Леніна успішно втілюються в життя, підкреслив акад. І. К. Білодід. Видатним творчим вкладом у розвиток марксистсько-ленінського вчення, в теорію і практику наукового комунізму стали програмні положення, висунуті товаришем Л. І. Брежнєвим в його доповідях і виступах на XXV з'їзді КПРС, жовтневому (1977 р.) Пленумі ЦК партії, позачерговій сьомій сесії Верховної Ради СРСР, урочистому засіданні, присвяченому 60-річчю Великого Жовтня, а також у статті «Історичний рубіж на шляху до комунізму».

Про активну участь харків'ян у бо-

ротьбі за встановлення Радянської влади, про розвиток економіки, науки і культури в області розповів у своїй доповіді «Соціально-економічний розвиток Харківської області за роки Радянської влади» перший секретар Харківського обкому партії І. І. Сахнюк. Робітники, колгоспники та інтелігенція Харківської області завжди йшли і йдуть нині у перших рядах будівників комуністичного суспільства, є зачинателями славних патріотичних рухів на виробництві та в суспільно-політичному житті. Обличчя індустріально-колгоспної Харківщини, підкреслив І. І. Сахнюк, визначають нині потужні трактори, швидкохідні повітряні лайнери, турбіни і генератори для теплових і атомних електростанцій, верстати з програмним керуванням, досконала електронна апаратура, що випускається в області, високопродуктивне землеробство. Ми пишаємося, сказав на заключення доповідач, що місто-трудівник, де 25 грудня 1917 р. Перший Всеукраїнський з'їзд Рад проголосив Радянську владу на Україні, так неспівзвучно змінилося і розквітло за минулі 60 років.

Директор Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелєв у своїй доповіді «Великий Жовтень і встановлення Радянської влади на Україні» розкрив всесвітньо-історичне значення ленінської національної політики, завдяки якій згуртованість і взаємодопомога народів стали запорукою єдності революційних дій трудящих України і Росії у боротьбі за перемогу Жовтня, встановлення Радянської влади на Україні.

Доповідач відзначив, що саме завдяки нерозривному братерству і єдності радянських народів трудящі України відстояли свою свободу і незалежність у битвах громадянської та Великої Вітчизняної

воєн і, відбудувавши зруйноване народне господарство, досягли видатних економічних і духовних звершень. Свій славний ювілей трудящі Української РСР зустріли новими успіхами на всіх ділянках комуністичного будівництва. Нині робітничий клас, колгоспне селянство, народна інтелігенція республіки самовіддано працюють над втіленням у життя історичних рішень XXV з'їзду КПРС, планів десятої п'ятирічки.

Про історичний досвід боротьби більшовицьких організацій України під керівництвом Центрального Комітету партії на чолі з В. І. Леніним за підготовку і здійснення Великої Жовтневої соціалістичної революції, встановлення Радянської влади на Україні розповів у своїй доповіді «Більшовицькі організації України в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції» директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, чл.-кор. АН УРСР В. І. Юрчук. Доповідач на яскравому фактичному матеріалі показав, що ратні і трудові звершення радянського народу, як і взагалі весь його звитязний історичний шлях, пов'язані з діяльністю Комуністичної партії, яка, втілюючи в собі революційний ентузіазм та енергію найпередовішого робітничого класу, стала партією нового типу, керівною і спрямовуючою силою, бойовим авангардом радянського суспільства. Керуючись марксистсько-ленінською теорією, підкреслив доповідач, Комуністична партія Радянського Союзу завжди на висоті великих завдань епохи, з честю несе переможний прапор Жовтня.

Добровільно об'єднавши свої історичні долі, російський, український та інші братні народи СРСР стали на шлях будівництва нового життя. Здійснення під керівництвом Комуністичної партії соціалістичної індустріалізації країни і колективізації сільського господарства, перемога культурної революції, остаточне вирішення національного питання в історично короткий строк перетворили нашу країну в могутню соціалістичну державу. Такими є провідні положення доповіді декана історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, д-ра істор. наук, проф. Ю. Ю. Кондуфорова.

Присутні заслухали також доповіді директора Інституту економіки промисло-

вості АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР М. Г. Чумаченка — «Економіка Радянської України в єдиному народногосподарському комплексі СРСР», зав. відділом Інституту літератури АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР І. О. Дзевєріна — «Великий Жовтень і розквіт соціалістичної культури українського народу», професора кафедри історії УРСР Харківського університету, д-ра істор. наук В. М. Довгопола — «Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні в радянській історіографії», зав. сектором Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, д-ра істор. наук Л. П. Нагорної — «Критика буржуазних фальсифікацій історії Великого Жовтня на Україні».

Із спогадами про революційні події на Україні виступили ветерани партії О. В. Єсава і П. І. Долгін.

Учасники сесії поклали квіти до пам'ятника В. І. Леніну, монумента, встановленого на честь проголошення Радянської влади на Україні, і пам'ятника борцям за владу Рад.

У роботі сесії взяли участь зав. відділом науки і учбових закладів ЦК Компартії України Ф. М. Рудич, заст. міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, д-р істор. наук, проф. Б. П. Ковалевський, відповідальний працівник відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України В. Ю. Мельниченко.

Після закінчення сесії відбулися зустрічі її учасників — провідних учених — із студентською молоддю. З лекцією «Розвиток мов соціалістичних націй і російська мова — мова міжнаціонального спілкування і єднання народів СРСР» виступив акад. І. К. Білодід на філологічному факультеті Харківського державного університету. Лекцію «Досягнення української радянської історичної науки» прочитав професорсько-викладацькому складові, а також студентам старших курсів історичного факультету Харківського державного університету директор Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелєв. Про здобутки українських радянських археологів розповів в своїй лекції студентам-історикам ХДУ директор Інституту археології АН УРСР, канд. істор. наук І. І. Артеменко.

М. К. (Київ)

НАРАДА-СЕМІНАР ЗАВІДУЮЧИХ КАФЕДРАМИ СУСПІЛЬНИХ НАУК ВУЗІВ РЕСПУБЛІКИ

29 листопада — 1 грудня 1977 р. у Запоріжжі відбулася республіканська нарада-семинар, у роботі якої взяли участь

завідуючі кафедрами суспільних наук вузів республіки, Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, провідні вче-

ні АН УРСР, Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС, відповідальні працівники ЦК Компартії України, секретарі обкомів та міськкомів партії, завідувачі відділами науки і учбових закладів обкомів партії, відповідальні працівники ряду міністерств і відомств республіки, ЦК ЛКСМУ.

На нараді-семінарі були розглянуті питання дальшого вдосконалення науково-дослідної, навчально-методичної, ідейно-виховної роботи кафедр суспільних наук вищих навчальних закладів республіки. Її відкрив перший заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Ю. І. Бутенко.

Кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України, секретар ЦК Компартії України В. Ю. Маланчук виступив з доповіддю «Про завдання кафедр суспільних наук вузів республіки в світлі нової Конституції СРСР і доповіді товарища Л. І. Брежнєва «Великий Жовтень і прогрес людства». Присутні заслухали також доповідь зав. сектором відділу науки і учбових закладів ЦК КПРС М. В. Пилипенка «Деякі питання розвитку суспільних наук на сучасному етапі». Перший секретар Запорізького обкому партії М. М. Всеволозький зробив доповідь «Про роботу обласної партійної організації по виконанню рішень XXV з'їзду КПРС».

Доповідачі відзначили, що глибоке роз'яснення і пропаганда нової Конституції СРСР, документів і матеріалів, присвячених 60-річчю Великого Жовтня, положень і висновків доповідей тов. Л. І. Брежнєва «Про проєкт Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення» та «Великий Жовтень і прогрес людства» — найважливіше завдання вчених-суспільствознавців, покликаних сприяти формуванню комуністичного світогляду трудящих, особливо молоді.

Святкування 60-річчя Великого Жовтня, всенародне обговорення проєкту Конституції СРСР, підготовка до 60-річчя встановлення Радянської влади на Україні значно активізували роботу суспільствознавців, дали можливість збагатити форми й методи всієї ідеологічної діяльності, піднести її на якісно новий рівень. Важливо, щоб увесь нагромаджений у ювілейному році досвід був всебічно проаналізований, закріплений і вміло використовувався для політичного загартування трудящих.

Член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України тов. В. В. Щербатський у доповіді «Про роботу партійних організацій республіки по виконанню рішень XXV з'їзду КПРС про поліпшення комуністичного виховання молоді і посилення партійного керівництва комсомолом» на Пленумі ЦК Компартії України в листопаді 1977 р. підкреслив, що

головне в ідейному вихованні молоді — формування наукового світогляду на основі оволодіння революційним учінням марксизму-ленізму, історичним досвідом КПРС. У зв'язку з цим великі завдання покладаються на суспільствознавців вузів республіки. Кафедри суспільних наук покликані внести свій вклад у розв'язання проблем комплексного підходу до комуністичного виховання молоді, формування ідейної переконаності, високої свідомості, активної життєвої позиції.

У вузах республіки багато робиться для того, щоб їх випускники могли добре розбиратися в складних явищах суспільного життя, правильно визначити своє місце у здійсненні всенародних справ. Дійовими формами розвитку соціальної активності і виховання політичної зрілості студентів стали ленінські заліки, суспільно-політична практика, конкурси праць з суспільних наук, зустрічі з ветеранами революції і Великої Вітчизняної війни, знаними людьми, трудові семестри. Багато уваги приділяється вихованню майбутніх спеціалістів у дусі радянського патріотизму, братерської дружби народів, соціалістичного інтернаціоналізму.

Як відзначалося на нараді-семінарі, рішення XXV з'їзду КПРС, положення нової Конституції СРСР, доповіді тов. Л. І. Брежнєва на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради СРСР і урочистому засіданні в Кремлі відкривають великі можливості для науково-теоретичної роботи суспільствознавців. За перші два роки п'ятирічки викладачі суспільних наук вузів України опублікували 176 монографій, близько 700 брошур, понад 4 тис. наукових статей.

Важливою подією в суспільно-політичному житті республіки є вихід у світ напередодні 60-річчя Великого Жовтня четвертого доповненого видання «Нарисів історії Комуністичної партії України». Опубліковано ряд великих історико-партійних документальних видань, зокрема, двотомний збірник документів «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», вийшов у світ двотомник «В. І. Ленін про Україну».

Останнім часом помітно зріс науковий рівень роботи кафедр суспільних наук. Цьому значною мірою сприяла Всесоюзна нарада суспільствознавців вузів, яка відбулася у 1976 р. Пропозиції, прийняті цією нарадою, враховані при розробці і здійсненні конкретних заходів, спрямованих на підвищення ефективності викладання суспільних наук. Виникли нові перспективні форми викладання: проблемні лекції, спецкурси з актуальних проблем сучасності, у навчальному процесі дедалі ширше застосовуються технічні засоби навчання. Значну увагу на нараді-семінарі було приділено вдосконаленню підготовки і перепідготовки кадрів суспільствознавців. Виступаючи відзначали, що питання дальшого поліпшення роботи з су-

спільствознавцями повинні постійно бути в центрі уваги партійних комітетів, ректорів і кафедр вузів, Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР.

В обговоренні доповідей взяли участь директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, чл.-кор. АН УРСР В. І. Юрчук, зав. відділом науки і учбових закладів Харківського обкому партії В. А. Івашко, секретар парткому Київського університету В. П. Шевчук, ректор Донецького університету Г. Я. Пономаренко, директор Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті А. Т. Нелеп, завідувачі кафедрами Дніпропетровського та Одеського університетів, Запорізького індустріального інституту О. М. Шабаліна, Н. М. Якулов, Н. М. Завіновська.

На нараді-семінарі працювало 4 секції: історії КПРС, марксистсько-ленінської філософії, політичної економії і наукового комунізму.

На секції історії КПРС було заслухано доповідь зав. кафедрою історії КПРС Вищої партійної школи при ЦК Компартії України В. А. Чирка «Розвиток ленінського вчення про партію в матеріалах про 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції і повії Конституції СРСР» і доповідь зав. кафедрою історії КПРС гуманітарних факультетів Київського державного університету О. А. Бородіна «Актуальні питання викладання історії КПРС у світлі документів про 60-річчя Великої Жовтня і нової Конституції СРСР».

На секції наукового комунізму з доповіддю «Нова Конституція СРСР і документи про 60-річчя Великої Жовтня — творчий розвиток теорії наукового комунізму» виступив зав. кафедрою наукового

комунізму Московського університету О. М. Ковальов, а зав. кафедрою наукового комунізму КДУ В. Г. Антоненко висвітлив актуальні питання викладання наукового комунізму в світлі документів про 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції і нової Конституції СРСР.

У доповідях і виступах на секції історії КПРС відзначалося, що в новій Конституції дана розгорнута характеристика керівної ролі Комуністичної партії в радянському суспільстві.

Зараз, коли майже в кожному трудовому колективі є первинна або цехова партійна організація, коли всі соціальні верстви суспільства перейшли на ідейно-політичні позиції робітничого класу, для партії з'явилося більше можливостей безпосередньо керувати масами, здійснювати виховну й організаційну роботу серед трудящих. Ці зміни в «механізмі» партійного керівництва, відзначалося у виступах, вимагають уважного і глибокого дослідження.

На нараді-семінарі відбувся обмін думками про методичку вивчення матеріалів у програмних курсах, вдосконалення навчального процесу, підвищення ефективності викладання суспільних наук, посилення критики буржуазних і ревізійоністських фальсифікацій. Суспільствознавці обмінялися досвідом роботи кафедр по комуністичному вихованню молоді.

На нараді-семінарі було накреслено шляхи дальшого підвищення ідейно-теоретичного і методичного рівня викладання марксистсько-ленінської теорії у вузах, прийнято рекомендації щодо посилення ідейної спрямованості всього навчально-виховного процесу.

В роботі наради-семінару взяв участь зав. відділом науки і учбових закладів ЦК Компартії України Ф. М. Рудич.

В. А. Чирко (Київ)

КОНФЕРЕНЦІЯ ІСТОРИКІВ-АРХІВІСТІВ

16 грудня 1977 р. у Києві відбулася наукова конференція істориків-архівістів, організована Головним архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР та Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС на честь 60-ї річниці Великої Жовтня і 60-річчя встановлення Радянської влади на Україні.

Вступним словом конференцію відкрив начальник Головархіву УРСР, канд. істор. наук О. Г. Мітюков, який відзначив

величезний вплив Жовтня на розвиток радянського суспільства, його духовної і матеріальної культури, розповів про досягнення в галузі архівної справи за роки радянського будівництва.

З доповіддю «В. І. Ленін і перемога Радянської влади на Україні» виступив д-р істор. наук, проф. П. М. Шморгун. Доповідач підкреслив, що боротьба за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні розгорталася під безпосереднім керівництвом партії більшовиків і особисто В. І. Леніна. П. М.

Шморгун розповів про велику увагу Ілліча до більшовицьких організацій на Україні, про всебічну допомогу уряду Радянської Росії українському народові у встановленні влади Рад на всій території республіки. У доповіді висвітлювалася також діяльність більшовиків України у справі мобілізації мас на розгортання соціалістичної революції, на боротьбу проти антинародної політики Центральної ради і націоналістичних партій.

Дальшому поглибленню ідейно-теоретичного змісту історичних досліджень про Великий Жовтень у світлі накреслень XXV з'їзду КПРС присвятив свою доповідь «Марксистсько-ленінська методологія — основа наукового використання джерел з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції» д-р істор. наук, проф. М. Я. Варшавчик. Він говорив про залучення нових джерел з історії Жовтня та підвищення методологічного рівня їх використання, висвітлив роль у цій справі історичного джерелознавства як спеціальної галузі наукових історичних знань, наголосив на необхідності неухильного додержання ленінських принципів історизму і партійності при використанні історичних джерел.

Старший науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС Т. Т. Гриценко розповіла про документи з історії Великого Жовтня, що зберігаються у партійних архівах республіки, зробила короткий огляд груп і видів партійних документів, які є цінним джерелом для вивчення революційних звершень партії і народу.

З повідомленням «Документи ЦДАЖР УРСР про підготовку і перемогу Великого Жовтня на Україні» виступив директор Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР В. В. Кузьменко, який дав характеристику документальним джерелам архіву, що стосуються боротьби робітників і селян України за переростання буржуазно-демократичної революції у соціалістичну. Більшість з них, відзначив

доповідач, вже опубліковано на сторінках документальних збірників, виданих архівними установами республіки.

Творчий доробок письменників Радянської України про Великий Жовтень та захист його завоювань за документами Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва УРСР висвітлив його директор М. І. Крячок. На багатому документальному матеріалі він показав плідну діяльність класиків української радянської літератури у розкритті теми соціалістичної революції, боротьби за владу Рад на фронтах громадянської війни.

У повідомленні заст. директора Центрального державного архіву кінофотофонодокументів М. М. Базанова було проаналізовано матеріали архіву історико-біографічного характеру про видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави — соратників В. І. Леніна.

Про різноманітні форми використання документів державних архівів до ювілей Великого Жовтня та про документальні видання архівних установ з цієї тематики розповіли начальники відділів Головархіву УРСР канд. істор. наук О. М. Коваленко і Б. Д. Нененко.

Директор Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Львові Н. Ф. Врадій висвітлювала вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху трудящих Західної України за документами архіву.

У роботі конференції взяли участь заступник Голови Ради Міністрів Української РСР П. Т. Тронько, заст. директора Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС Д. І. Антонюк, відповідальні працівники відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України, Управління справами Ради Міністрів УРСР, начальник Головного архівного управління при Раді Міністрів Білоруської РСР В. В. Лашкевич.

Для учасників конференції було влаштовано виставки документальних видань архівних установ республіки та революційного плакату.

В. П. Лукін (Київ)

ІНСТИТУТ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВИКЛАДАЧІВ СУСПІЛЬНИХ НАУК ПРИ КДУ

3—4 листопада 1977 р. в Інституті підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка відбулася науково-теоретична конференція, присвячена 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Вступним словом конференцію відкрив директор інституту, д-р

філос. наук, проф. А. Т. Нелеп. На пленарному і секційних засіданнях було заслухано 44 доповіді і повідомлення.

Значний інтерес у учасників конференції викликали наукові доповіді і повідомлення викладачів ІПК, з якими вони виступили на пленарному засіданні. «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної

революції — торжество ленінської теорії соціалістичної революції, стратегії і тактики більшовиків» — така тема доповіді заст. директора інституту, канд. істор. наук, доц. Б. І. Корольова.

У виступах д-ра істор. наук, проф. І. Д. Ремезовського і канд. філос. наук, доц. Ю. В. Осичнюка було показано вплив Великого Жовтня на розвиток світового революційного процесу. Глибокий науковий критиці буржуазних ревізіоністських перекручень всесвітньо-історичного значення Великої Жовтневої соціалістичної революції присвятив свою доповідь д-р істор. наук, проф. М. О. Буцько.

У доповіді д-ра істор. наук, проф. М. А. Аكوпова було глибоко розкрито політичне значення нової Конституції СРСР як маніфесту розвинутого соціалізму. На конференції працювало чотири секції. Роботу секції історії КПРС очолив зав. кафедрою, д-р істор. наук, проф. П. М. Шморгун. Було заслухано 9 доповідей і повідомлень.

У науковому повідомленні слухача ІПК і доц. ВПШ при ЦК Компартії України, канд. істор. наук Н. В. Поди дістало ґрунтовне висвітлення питання про об'єктивні і суб'єктивні умови перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, про її всесвітньо-історичне значення. Наукове повідомлення доц. кафедри історії КПРС, канд. істор. наук Я. С. Калакури було присвячено темі «Керівництво Комуністичної партії — вирішальна умова здійснення історичної місії робітничого класу».

У повідомленні слухача ІПК, доц. Ворошиловградського сільськогосподарського

інституту, канд. істор. наук П. Ф. Решодька дано глибокий аналіз нового архівного матеріалу і документів, що розповідають про братерське співробітництво трудящих різних національностей у боротьбі за перемогу соціалістичної революції на Україні.

Учасники конференції заслухали виступ проф. Одеського інституту народного господарства, д-ра істор. наук С. К. Мельника про викриття радянськими істориками буржуазних фальсифікацій Великого Жовтня.

Проблемам будівництва розвинутого соціалістичного суспільства, питанням сучасної аграрної політики КПРС присвятили свої доповіді проф. кафедри історії КПРС, д-р істор. наук В. І. Полурез і доц. Тернопільського медичного інституту, канд. істор. наук М. В. Трафяк. Доц. кафедри історії КПРС, канд. істор. наук Г. Т. Кікалов і доц. Українського інституту інженерів водного господарства, канд. істор. наук В. М. Бачинський у своїх повідомленнях висвітлили важливі аспекти нової Конституції СРСР. Слухач ІПК, ст. викладач Дніпропетровського інженерно-будівельного інституту Т. Г. Пахсар'ян зробив ґрунтовну доповідь про зростання керівної ролі КПРС у розв'язанні зовнішньополітичних завдань СРСР.

На заключення виступив П. М. Шморгун, який підбив підсумки роботи секції історії КПРС, дав високу оцінку науковим доповідям і повідомленням, заслуханим на конференції.

П. Д. Оробінський (Харків)

КИЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

21 грудня 1977 р. у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка відбулася міжвузівська наукова конференція, присвячена 60-річчю встановлення Радянської влади на Україні. В роботі конференції взяли участь представники різних вузів Києва та слухачі Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті, зав. сектором суспільних наук Відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України І. Ф. Курас.

Вступним словом конференцію відкрив проректор гуманітарних факультетів університету, проф. В. П. Горшков, який розповів про величчі звершення українського народу за 60 років Радянської влади. Зав. кафедрою історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті, д-р істор. наук, проф. П. М. Шморгун у своїй доповіді

«Більшовики України на чолі боротьби народних мас за встановлення Радянської влади» відзначив роль В. І. Леніна у розгортанні революційної боротьби трудящих України проти царизму і капіталізму, за визволення від соціального і національного гніту, перемогу соціалістичної революції і встановлення Радянської влади. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні і встановлення влади Рад, підкреслив доповідач, це законімірний результат всього попереднього економічного і політичного розвитку України, самовідданої боротьби робітничого класу в союзі з біднішим селянством під керівництвом більшовиків. П. М. Шморгун наголосив, що В. І. Ленін, більшовицька партія завжди дбали про зміцнення дружби двох братніх народів — російського та українського, вчили український народ, що «при єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Украї-

на *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови»¹. Цей ленінський заповіт став дороговказом для більшовицьких організацій, всіх трудящих України.

З цікавою і змістовною доповіддю «Компартія України — бойовий загін ленінської партії інтернаціоналістів» виступив зав. кафедрою історії радянського суспільства історичного факультету Київського університету, д-р істор. наук, проф. Ю. Ю. Кондуров. Він на конкретних фактах показав, що комуністи України є дійсно бойовим загonom ленінської партії інтернаціоналістів, відзначив ту велику роботу, яку проводить Компартія України по інтернаціональному вихованню трудящих мас.

З великим інтересом присутні заслухали

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 125.

доповідь чл.-кор. АН УРСР, зав. кафедрою політичної економії Київського університету А. А. Чухно «Розвиток економіки України в єдиному народногосподарському комплексі Радянського Союзу». Доповідач відзначив, що в братній сім'ї народів СРСР Радянська Україна за 60 років пройшла грандіозний шлях до вершин соціального прогресу.

У доповіді канд. філол. наук, доц. О. С. Дяченка «Великий Жовтень в українській радянській літературі» говорилося, що українські радянські письменники продовжують і поглиблюють тему Жовтня, дописуючи нові сторінки до його героїчного літопису, розкривають невичерпні джерела сили й могутності радянського народу.

М. Т. Лобода (Київ)

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

17 грудня 1977 р. у Харківському держуніверситеті відбулася міжкафедральна науково-теоретична конференція, присвячена 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції та 60-річчю встановлення Радянської влади на Україні.

У роботі конференції взяли участь викладачі кафедр суспільних наук університету. На пленарних і секційних засіданнях було виголошено понад 40 доповідей.

Пленарне засідання відкрив проректор Харківського університету, д-р філос. наук М. І. Сазонов, який прочитав доповідь «Актуальні питання соціально-класової структури розвинутого соціалістичного суспільства». На засіданні з доповідями також виступили канд. істор. наук, доц. А. Д. Перевозов «Інтернаціоналізм Великого Жовтня», д-р істор. наук, проф. В. М. Довгопол «60-річчя встановлення Радянської влади на Україні», д-р економ. наук, проф. О. М. Васильєв «Ленінська методологія і дослідження економіки зрілого соціалізму».

На засіданнях секції кафедри історії КПРС з доповідями виступили проф. О. О. Воскресенський «В. І. Ленін —

вождь Жовтня», канд. істор. наук А. І. Каркач «Великий Жовтень і деякі питання розвитку пролетарського інтернаціоналізму на сучасному етапі», канд. істор. наук, доц. В. І. Танцюра «Демократизм Великого Жовтня і сучасна ідеологічна боротьба», канд. істор. наук, доц. І. Г. Тупіков і канд. істор. наук, доц. Є. О. Бондарєв «Основні напрями аграрної політики КПРС в умовах розвинутого соціалізму», канд. істор. наук Є. В. Федоров «Більшовицькі організації України в Жовтневі дні» та ін.

На секції наукового комунізму з доповідями виступили канд. істор. наук, доц. В. І. Астахова «Великий Жовтень і інтелігенція», канд. філос. наук, доц. Л. Л. Тарасова «Великий Жовтень і культурна революція» та ін.

На заключному пленарному засіданні виступили керівники секцій, які, підбиваючи підсумки роботи секцій, зазначили високий рівень доповідей і подякували всім присутнім за активну участь у цій важливій і цікавій конференції.

В. О. Корнілова (Харків)

УЖГОРОДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

3 31 жовтня по 2 листопада 1977 р. в Ужгородському державному університеті відбулася науково-теоретична конференція «Перемога Великого Жовтня — головна подія XX століття». В ній взяли участь науковці та студенти університету, гості з братніх країн соціалістичної співдружності.

Урочисте пленарне засідання відкрив ректор університету, доц. В. Г. Шульга. Він тепло привітав весь колектив університету і делегації з вузів ЧССР, УНР, СФРЮ.

З доповіддю «Велика Жовтнева соціалістична революція — головна подія XX століття» виступив секретар парткому університету, доц. В. Ю. Галла. З привітаннями виступили ректор Ниредьгазького педагогічного інституту ім. Бешені Дьєрдя (УНР), професор Йозеф Морговчі, ректор Кошицького університету ім. П. Й. Шафарика (ЧССР), професор Михайло Баран, професор Новосадського університету (СФРЮ) Слободяп Чарич, ректор Сегедського педагогічного інституту ім. Дьюлі Югаса (УНР), професор Кароль Мохоли.

На секції історичних наук було заслухано 16 доповідей. Про історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції розповів доц. О. Д. Довганич. Тема доповіді зав. кафедрою історії СРСР, доц. С. О. Міщенко — «Великий Жовтень і розквіт Радянської України в братній сім'ї народів СРСР», а доцента О. С. Мазурка — «Велика Жовтнева соціалістична революція в радянській історіографії». Керівну роль В. І. Леніна у Жовтневій революції розкрив у своїй доповіді канд. істор. наук І. Г. Шершун. Про соціалістичне змагання як дійовий метод економічного будівництва та засіб розвитку громадсько-політичної активності мас розповів канд. істор. наук В. П. Мельник.

Частина доповідей була присвячена історії Закарпаття. Зокрема, доктор істор. наук, професор М. В. Троян висвітлив вплив Великого Жовтня на піднесення революційно-визвольної боротьби трудящих Закарпаття, канд. істор. наук Д. Д. Данилюк виступив з доповіддю «Радянська історіографія про вплив Великого Жовтня на зміцнення інтернаціональної єдності і пролетарської солідарності трудящих Закарпаття в революційній боротьбі 1919—1939 рр.». Питанням соціалістичного будівництва на Закарпатті присвятили свої виступи доц. В. Є. Задорожний («Братня допомога народів СРСР в розвитку Закарпаття») та канд. істор. наук Г. В. Божук («Культурна революція на Закарпатті»).

Значну увагу доповідачі приділили висвітленню впливу Великої Жовтневої соціалістичної революції на країни Західної Європи. Професор Г. В. Марченко, зокрема, розповів про «Вплив Великого Жовтня на піднесення революційного руху в Румунії і утворення КНР». Професор Я. І. Штернберг виступив з доповіддю «Праці угорських істориків, присвячені 60-річчю Великого Жовтня». Про вплив Великого Жовтня на розпад колоніальної системи розповів доц. К. І. Гурницький.

На конференції виступили також доценти І. Г. Повхан («Ідеї Великого Жовтня в радянсько-угорському політичному співробітництві на сучасному етапі»), І. О. Мандрик («Великий Жовтень і деякі проблеми сучасного робітничого руху (на матеріалах країн Західної Європи)», В. І. Олаг («Значення конституційної діяльності КПРС і Радянської держави для братніх соціалістичних країн») та канд. істор. наук В. С. Поляк («Ідеї Великого Жовтня в радянсько-польському співробітництві»).

Г. В. Божук (Ужгород)

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ СЕМІНАР ЛЕКТОРІВ

29 листопада — 1 грудня 1977 р. у м. Харкові проходив республіканський семінар лекторів, присвячений 60-річчю встановлення Радянської влади на Україні. Семінар організували Відділ пропаганди й агітації ЦК Компартії України разом з правлінням республіканського Товариства «Знання». В роботі семінару взяло участь понад 600 чол. — лектори обласних, міських та районних комітетів партії, Товариства «Знання» та Товариства охорони пам'ятників історії та культури, лектори військових частин і з'єднань, працівники преси.

Семінар відкрила заст. зав. Відділом ЦК Компартії України В. А. Балашова. Вона розповіла про зміст постанови ЦК Компартії України «Про 60-річчя встановлення Радянської влади на Україні» і ті завдання, які постають перед лекторами і пропагандистами у зв'язку з відзначенням ювілею. Учасників семінару привітав секретар Харківського обкому Компартії України М. А. Сіроштан. Він ознайомив присутніх з досягненнями трудящих Харківщини в розвитку економіки, науки і культури за роки Радянської влади, їх успіхами у здійсненні завдань, на-

креслених XXV з'їздом КПРС та XXV з'їздом Компартії України.

На семінарі було прочитано 10 лекцій і доповідей з актуальних питань внутрішньої і зовнішньої політики КПРС на сучасному етапі. З доповідями виступили: д-р істор. наук, проф., перший заступник директора Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС П. О. Родіонов («Зростання керівної ролі партії в політичній системі радянського суспільства»); д-р юрид. наук, проф., заст. директора Інституту держави і права АН СРСР К. П. Шеремет («Конституція СРСР — закон життя розвинутого соціалістичного суспільства»); д-р істор. наук, проф. Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС П. Л. Варгачук («Великий Жовтень і встановлення Радянської влади на Україні»); чл.-кор. АН УРСР, д-р філос. наук, директор Інституту філософії АН УРСР В. І. Шинкарук («Утвердження соціалістичного способу життя і всебічний розвиток людини»); заст. начальника відділу Держплану УРСР В. О. Приходько («Українська РСР у десятих п'ятиріччях»); міністр культури УРСР С. Д. Безклубенко («Жовтень і розквіт соціалістичної культури на Україні»); канд. істор. наук, доц., зав. сектором суспільних наук Відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України І. Ф. Курас («Великий Жовтень на Україні: перемога пролетарського інтернаціоналізму і крах буржуазних націоналістичних партій»); д-р іс-

тор. наук, зав. сектором історії партії Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС Л. П. Нагорна («Критика буржуазних фальсифікацій історії боротьби за перемогу соціалістичної революції на Україні»); заст. міністра закордонних справ УРСР В. П. Осмач («Українська РСР на міжнародній арені»); лектор Відділу пропаганди ЦК КПРС О. І. Воробійов («Сучасне міжнародне становище СРСР»).

У виступах висвітлювалися положення і висновки доповідей Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання та урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 60-річчю Великого Жовтня.

Учасники семінару зустрілися з робітниками та службовцями багатьох підприємств, співробітниками науково-дослідних установ Харкова, познайомилися з умовами праці трудящих, їх успіхами у виконанні завдань десятиї п'ятирічки.

Семінар допоможе ідеологічним працівникам у проведенні лекційної пропаганди, у вихованні підростаючого покоління на славних революційних, бойових і трудових традиціях Комуністичної партії, робітничого класу, всього радянського народу.

Л. І. Синецький (Київ)

* * *

ПРИСУДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПРЕМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ЗА МОНОГРАФІЮ «АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

Постановою Центрального Комітету Компартії України і Ради Міністрів Української РСР, опублікованою 27 грудня 1977 р., присуджено Державну премію Української РСР 1977 р. в галузі науки і техніки колективу наукових працівників:

Бібікову Сергію Миколайовичу, члену-кореспонденту Академії наук УРСР, завідувачу відділом, керівникові роботи, Телєгіну Дмитру Яковичу, Тереножкіну Олексію Івановичу, докторам історичних наук, завідувачим відділами, Іллінській Варварі Андріївні, докторові історичних наук, старшому науковому співробітнику, Кучері Михайлу Петровичу, кандидатів історичних наук, завідувачу відділом, Березанській Софії Станіславівні, Шапошниковій Олімпіаді Гаврилівні, кандидатам історичних наук, старшим науковим спів-

робітникам, працівникам Інституту археології Академії наук УРСР, Захаруку Юрію Миколайовичу, кандидатів історичних наук, заступникові директора Інституту археології Академії наук СРСР, Славіну Лазарю Мойсейовичу, члену-кореспонденту Академії наук УРСР, Довженку Василю Йосиповичу, докторові історичних наук, — за монографію «Археологія Української РСР» у трьох томах, опубліковану в 1971—1975 рр. (рецензію на цю працю опубліковано в «Українському історичному журналі» № 7 за 1977 р.).

РЕДКОЛЕГІЯ І РЕДАКЦІЯ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» ЩИРО ВІТАЮТЬ НАШИХ КОЛЕГ З ПРИСУДЖЕННЯМ ДЕРЖАВНОЇ ПРЕМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР 1977 р.

В. Н. (Київ)

СИМПОЗИУМ З ІСТОРІЇ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ В ДОНЕЦЬКУ

28—30 листопада 1977 р. у Донецьку відбувся всеосязний симпозиум на тему «Робітничий клас — провідна сила інтернаціональної єдності радянського народу». На симпозиумі обговорювалися найголовніші питання цієї важливої теми, а також наголошувалося, що у створюваних нині фундаментальних виданнях — 9-томній «Історії робочого класу СРСР» (головний редактор — акад. О. Л. Нарочницький) і 2-томній «Історії робочих Донбасу» (головний редактор — чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелев) ці питання потрібно висвітлити ширше.

Проблемі «Інтернаціональна природа робітничого класу СРСР» було присвячено ряд доповідей. Так, д-р істор. наук І. М. Некрасова (Москва) виступила з доповіддю «Соціально-економічна база зростання багатонаціонального складу робітничого класу». Про інтернаціональне виховання в перехідний період від капіталізму до соціалізму розповіла д-р істор. наук Л. С. Рогачевська (Москва). Доповідь «Провідна роль робітничого класу у зміцненні інтернаціональної єдності суспільства розвинутого соціалізму» зробив канд. істор. наук К. Н. Сануков (Ульяновськ). «Інтернаціоналізм радянського робітничого класу (Традиції пролетарського інтернаціоналізму, їх збагачення і розвиток)» — тема доповіді канд. істор. наук Н. К. Петрової (Москва). Д-р істор. наук К. О. Гафурова (Москва) виступила з доповіддю «Деякі питання інтернаціонального виховання трудящих».

Науковці Донецького держуніверситету, зокрема, кандидати істор. наук О. М. Гурбич, Г. М. Медінцев, Д. А. Першака та М. П. Троян у своїх повідомленнях розповіли про динаміку національного складу робітників Донбасу й України на різних етапах. Про діяльність Компартії України по інтернаціональному вихованню робітничого класу в період розвинутого соціалізму розповів канд. істор. наук В. І. Шабельников.

Учасники симпозиуму обговорили також ряд доповідей з проблеми «Здійснення робітничим класом СРСР інтернаціональної місії». З доповідями виступили канд. істор. наук О. А. Курдюмова (Донецьк) — «Робітничий клас на чолі об'єднаної руху за утворення СРСР»; д-р

істор. наук З. Г. Лихолобова (Донецьк) — «Творче співробітництво робітників УРСР і братніх республік у період соціалістичної індустріалізації»; канд. екон. наук С. В. Кульчицький (Київ) — «Роль робітничого класу СРСР у становленні і розвитку нової історичної спільності людей». Про інтернаціоналізм робітничого класу в захисті соціалістичної Батьківщини розповіла в своїй доповіді д-р істор. наук А. В. Митрофанова (Москва). У доповіді канд. істор. наук А. Ф. Бондара (Донецьк) йшлося про інтернаціональні зв'язки радянського робітничого класу з трудящими зарубіжних країн (1917—1924 рр.). Д-р істор. наук Г. А. Докучаєв (Новосибірськ) розповів про інтернаціональні зв'язки ізпередодні і в період Великої Вітчизняної війни. У повідомленні канд. істор. наук І. Я. Омеляненка (Донецьк) йшлося про інтернаціоналізм робітничого класу у Великій Вітчизняній війні. Канд. істор. наук С. М. Сирцова (Київ) у своєму повідомленні показала роль робітничого класу в зміцненні економічної основи співдружності народів СРСР.

У рамках симпозиуму відбулося організаційне засідання авторського колективу праці «Історія робочих Донбасу», на якому заст. головного редактора, канд. екон. наук С. В. Кульчицький (Київ) відзначив, що це видання готується Інститутом історії АН УРСР у тісній співдружності з Інститутом історії СРСР АН СРСР, Донецьким і Ростовським-на-Дону державними університетами та Ворошиловградським педагогічним інститутом. Зокрема, у його створенні беруть участь 21 автор з Донецька, 20 — з Києва (з них більшість науковці Інституту історії АН УРСР), 4 — з Ворошиловграда, 3 — з Ростова-на-Дону і 1 — з Ленінграда. Рукописи обох томів повинні бути підготовлені у третьому кварталі 1978 р. з тим, щоб до кінця цього року виготовити макет. Обговорення макету і підготовка рукописів до передачі у видавництво «Наукова думка» будуть здійснені у 1979 р. На засіданні авторського колективу виступили також члени головної редколегії д-р істор. наук З. Г. Лихолобова (Донецьк) і д-р істор. наук А. В. Митрофанова (Москва).

С. К. (Київ)

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ А. К.-М. ІСРАПІЛОВИМ

28 листопада 1977 р. на засіданні спеціалізованої Вченої ради при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка відбувся прилюдний захист дисерта-

ції на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук доцентом кафедри філософії і наукового комунізму Дагестанського державного медичного інституту

А. К.-М. Ісраїловим на тему: «Революційні комітети в боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади в національних районах Північного Кавказу». В дисертації вперше в радянській історіографії здійснено теоретичне узагальнення діяльності ревкомів у такому своєрідному регіоні нашої країни, яким є Північний Кавказ за своїм соціально-економічним розвитком і національним складом.

Офіційні опоненти доктори історичних наук, професори Ш. М. Магомедов і В. І. Стрельський, д-р істор. наук, ст. наук. співроб. Ю. М. Гамрецький у своїх виступах відзначили, що дисертація написана на основі великої кількості опублікованих і архівних матеріалів. У ній, зокрема, використано фонди Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС, Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР, Центрального державного архіву Радянської Армії СРСР, республіканських, а також крайових та обласних архівів Північного Кавказу.

В дисертації досліджено причини створення ревкомів у різні періоди розвитку

революції, показано їх класову суть і роль у встановленні Радянської влади та проведенні перших соціалістичних перетворень, розроблено класифікацію ревкомів, визначено їх місце і роль у системі диктатури пролетаріату, в формуванні радянської політичної системи. На основі глибокого вивчення загальних закономірностей соціалістичної революції розкрито специфічні особливості їх прояву в умовах національних районів Північного Кавказу.

В обговоренні дисертації взяли участь доктори історичних наук, професори В. С. Бруз і М. О. Буцько, які, подібно до офіційних опонентів, високо оцінили дисертацію А. К.-М. Ісраїлова, відзначивши, зокрема, що в ній дається аргументована критика концепцій буржуазної історіографії про «незрілість» національних районів Північного Кавказу для перемоги соціалістичної революції, про нібито антидемократичний, антиконституційний характер ревкомів.

Вчена рада ухвалила порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження А. К.-М. Ісраїлову вченого ступеня доктора історичних наук.

Н. І. Миронець (Київ)

ВРУЧЕННЯ В. І. КЛОКОВУ ЗОЛОТОЇ МЕДАЛІ ім. Я. ПУРКІНЕ (ЧССР)

8 грудня 1977 р. в Інституті історії АН УРСР відбулася зустріч колективу інституту з чехословацьким істориком проректором Брнеського університету ім. Я. Пуркіне проф. Францішеком Гейлом.

З вітальним словом виступив заст. директора інституту д-р істор. наук П. С. Сохань. Він коротко ознайомив чехословацького гостя з діяльністю інституту. В свою чергу, проф. Ф. Гейл розповів про нові праці істориків ЧССР, зокрема, з історії СРСР, написані в співдружності з радянськими вченими, а також про підготовлені в ЧССР книги, присвячені визволенню Чехословаччини Радянською Армією від фашизму.

Особливо цікаво для присутніх було дізнатися про те, що проф. Ф. Гейл прибув до Києва, щоб виконати приємний обов'язок: вручити зав. відділом Інституту Герою Радянського Союзу, проф. В. І. Клокову Золоту медаль університету. Цією найвищою відзнакою університету ім. Я. Пуркіне нагороджуються вчені за видатні досягнення в галузі науки. В 1974 р. її були, зокрема, удостоєні москвовські історики — акад. П. М. Поспелов і проф. О. І. Недорезов, а також зав. відділом Інституту історії АН УРСР,

чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова.

В 1977 році в числі нової групи радянських вчених Золотою медаллю університету нагороджено і проф. В. І. Клокова за його тісне співробітництво з філософським факультетом цього навчального закладу і в зв'язку з 60-річчям Великого Жовтня.

Зачитавши лист ректора Брнеського університету проф. В. І. Клокову, в якому його повідомляється про це, і оголосивши текст грамоти з відповідним рішенням університетської вченої ради, проф. Ф. Гейл під оплески присутніх вручив київському вченому Золоту медаль.

Проф. В. І. Клоков висловив палку подяку ректору, вчепній раді і всьому колективу Брнеського університету за високу оцінку його скромної праці на ниві історичної науки та вкладу у справу зміцнення творчих зв'язків між радянськими і чехословацькими вченими. «Символічним є те, — підкреслив В. І. Клоков, — що цю нагороду вручив мені мій бойовий побратим, колишній комісар батальйону партизанського загону, в якому ми разом боролися за визволення братньої Чехословаччини від німецько-фашистських окупантів, за дружбу між народами наших

країн. І ми сьогодні всі радіємо, що ця дружба стала тепер прекрасною реальністю».

На зустрічі виступила також чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова, яка відмітила, зокрема, великий вклад проф. Ф.

Гейла як вченого секретаря чехословацької частини Комісії істориків СРСР—ЧССР, у розвиток тісного наукового співробітництва вчених двох братніх країн.

І. Т. Лісевич (Київ)

ЗУСТРІЧ З РУМУНСЬКИМ УЧЕНИМ

25 листопада 1977 р. в Інституті історії АН УРСР відбулася зустріч науковців інституту з проф. Вищої партійної школи при ЦК Румунської комуністичної партії, д-ром екон. наук Меку Константину. Гість із Соціалістичної Республіки Румунії виступив перед співробітниками інституту з лекцією на тему:

«Програма РКП про шляхи побудови всебічно розвинутого соціалістичного суспільства», яка викликала значний інтерес у присутніх. Після лекції доповідач докладно відповів на численні запитання науковців інституту.

І. К. (Київ)

ІВАН ІВАНОВИЧ ВЕЙЦКІВСЬКИЙ

2 жовтня 1977 р. помер відомий радянський історик, професор, доктор історичних наук Іван Іванович Вейцківський.

Він народився 12 березня 1900 р. у Черкасах. По закінченні Черкаської гімназії продовжував вивчати історію, мови і літературу, в 1932 р. закінчив педагогічний інститут у м. Енгельсі. У 1934—1937 рр. навчався в аспірантурі в Московському інституті історії, філософії і літератури.

І. І. Вейцківський вніс вагомий вклад у розвиток радянської історичної науки. Він досліджував історію античного Риму. Обидві його дисертації — кандидатська, яку він захистив у 1937 р. у Московському університеті, і докторська (1960 р., Львівський університет) — були присвячені проблемам дослідження яких він віддав багато років наполегливої копіткої праці. Кандидатська дисертація І. І. Вейцківського називалася «Повстання рабів в Італії і Сіцилії у II—I ст. до н. е.». Історія класової боротьби в античному світі завжди цікавила Івана Івановича.

Друга проблема, над якою багато працював І. І. Вейцківський, найповніше відбилася у його докторській дисертації — «Західне Середземномор'я у III ст. до н. е. (До історії міжнародних відносин в античному світі. 282—219 рр. до н. е.)». Тут повною мірою виявилася науково-дослідницька майстерність І. І. Вейцківського як через глибину вивчення та критичного аналізу античних джерел, так і через їх інтерпретацію.

Дослідження вченого з питань античного джерелознавства та історіографії, з історії міжнародних відносин в епоху ста-

родавнього світу, зокрема монографія «Зовнішня політика країн Західного Середземномор'я в 264—219 роках до н. е.», були високо оцінені науковою громадськістю.

Вміло використовуючи марксистсько-ленінську методологію історичного дослідження, І. І. Вейцківський змістовно, на основі глибокого аналізу джерел викривав тенденційні концепції буржуазних істориків, які, перебуваючи в полоні ідеалістичних теорій, недооцінювали, або ігнорували вплив класової боротьби на зовнішню політику і намагалися довести, що зовнішня політика Риму мала в ті часи миролюбний характер, була оборонною, а всі війни, які вів тоді Рим, — вимушеними.

І. І. Вейцківський є автором багатьох наукових праць, цілого ряду статей в «Українській Радянській Енциклопедії» та інших виданнях.

Десять років віддав І. І. Вейцківський педагогічній роботі. Він працював у ряді вищих навчальних закладів, в тому числі й у Московському університеті. Тридцять три останні роки його життя пов'язані з Львівським університетом. З 1944 р. по 1970 р. Іван Іванович очолював у ньому кафедру історії стародавнього світу і середніх віків, а з 1971 р. був професором цієї ж кафедри.

І. І. Вейцківський завжди подавав приклад високої принциповості, добросовісності, вимогливості до себе. Ці риси одковою мірою були притаманні йому і як вченому, і як викладачу.

Всі, хто знав Івана Івановича, завжди пам'ятатимуть його як людину доброзичливу, щирю, повсякчас готову допомогти, дати добру пораду.

АНДРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ ГАЄВСЬКИЙ

21 грудня 1977 р. після тяжкої хвороби помер заступник начальника Київської вищої школи МВС СРСР ім. Ф. Е. Дзержинського, член КПРС з 1942 р., кандидат історичних наук, доцент, полковник внутрішньої служби Андрій Миколайович Гаєвський.

Він народився 1921 р. у с. Нова Гребля Радомишльського району Житомирської області в бідній селянській сім'ї.

У роки Великої Вітчизняної війни А. М. Гаєвський у складі гірськострілецьких й артилерійських частин Північно-Кавказького, 3-го Українського та 1-го Білоруського фронтів брав активну участь у боях з фашистськими загарбниками.

Після закінчення в 1951 р. Вищої партійної школи при ЦК Компартії України Андрій Миколайович до 1962 р. працював на відповідальній роботі в апараті ЦК Компартії України та в Житомирському обкомі партії.

У 1962—1964 рр. був заступником головного редактора журналу «Комуніст України», а з 1965 р.—«Українського історичного журналу». Водночас з 1964 р.

А. М. Гаєвський працював ст. науковим співробітником Інституту історії АН УРСР, досліджував актуальні питання історії республіки післявоєнного періоду.

В 1969 р. Андрія Миколайовича було призначено заступником начальника Київської вищої школи МВС СРСР ім. Ф. Е. Дзержинського по політико-виховній роботі. Багато сил і енергії він віддавав справі виховання спеціалістів для органів внутрішніх справ. А. М. Гаєвський брав активну участь у суспільно-політичному житті колективу школи. Крім того, він вів велику наукову роботу. Його перу належить понад 50 наукових праць, у тому числі й кілька монографій.

За заслуги перед Радянською державою Андрій Миколайович Гаєвський нагороджений орденами Вітчизняної війни I і II ступенів, орденами Червоної Зірки і Трудового Червоного Прапора, а також багатьма медалями.

Світла пам'ять про А. М. Гаєвського, який вірно служив Комуністичній партії і радянському народові, назавжди залишиться в наших серцях.

Художній редактор *І. М. Галушка*

Технічний редактор *Н. Є. Уханская*

Коректор *Є. І. Міхнова*

Здано до набору 6.01.78. Підп. до друку 17.02.78. БФ 34647. Формат 70×108¹/₁₆. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Обл.-вид. арк. 15,39. Тираж 5890 пр. Зам. К-7.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, Репіна, 3.
Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, Леніна, 19.

«УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 2, 1977. (На украинском языке). Научный журнал Института истории АН УССР, Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Основан в 1957 г. Адрес редакции: 252001, Киев, ГСП, Кирова, 4, Институт истории АН УССР. Типография издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, Леніна, 19.

НОВІ КНИГИ

- БАЗИМА Г. Я. — **Слідами великого рейду. Спогади партизана.** К., Політвидав України, 1977, 399 с.
- БОРИСОВ Б. А. — **Подвиг Севастополя. Воспоминания секретаря горкома.** Изд. 3-е, перераб. и доп. Симферополь, «Таврія», 1977, 400 с.
- В авангарді революційних мас. Більшовики на чолі народних мас України у Жовтневій революції.** К., «Вища школа», Видавництво при Київському університеті, 1977, 205 с.
- В ім'я великої мети. Нариси.** Харків, «Прапор», 1977, 182 с.
- Ветераны готовят смену. Сборник.** Донецк, «Донбас», 1977, 99 с.
- ВИБОРНИЙ П., КУЧЕРЯВИЙ Р. — **Первомайськ. Нарис.** Одеса, «Маяк», 1977, 87 с.
- Горжусь тобою, Родина! Сборник. Эта книга о самой большой и священной любви — любви к Советской Отчизне.** Симферополь, «Таврія», 1977, 175 с.
- Демографическое развитие Украинской ССР (1959—1970 гг.).** К., «Наукова думка», 1977, 221 с.
- КОРОТИЧ В. — **Кубатура яйця. Роздуми про перебування в Америці.** К., «Молодь», 1977, 136 с.
- КУЗЕНІН С. — **У боротьбі за науково-технічний прогрес.** К., Політвидав України, 1977, 96 с.
- Народне господарство Київської області. Статистичний збірник.** К., «Урожай», 1977, 219 с.
- Озаренная Октябрем.** Ужгород, «Карпати», 1977, 191 с.
- ПАСТУШЕНКО А. И. — **Социально-экономические особенности роста благосостояния трудящихся.** К., «Вища школа», Издательство при Киевском университете, 1977, 151 с.
- ПОЛОТАЙКО Ф. В., БЛИНОВ А. Е. — **П'ятирічки головний маршрут.** Ужгород, «Карпати», 1977, 95 с.
- Присяге Родине верны. Очерки.** Львов, «Каменяр», 1977, 239 с.
- Про Фелікса Едмундовича Дзержинського. Спогади, статті, нариси сучасників.** К., Політвидав України, 1977, 350 с.
- Слово о счастье. Книга-интервью.** Харьков, «Прапор», 1977, 167 с.
- Соціалістичне змагання і будівництво комунізму.** К., «Вища школа», Видавництво при Київському університеті, 1977, 267 с.
- Союз серпа и молота. Из истории создания, развития и укрепления союза рабочего класса и крестьянства [На материалах Юга Украины].** Киев—Одесса, «Вища школа», Головное издательство, 1977, 184 с.
- ТЕРЕЩЕНКО В. Ф. — **Зміцнення співробітництва Радянського Союзу з країнами, що розвиваються.** К., 1977, 46 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ТЕТЕРУК І. М. — **Велике непорушне братерство. [Про форми взаємозв'язку і взаємозбагачення культур братніх народів СРСР].** К., 1977, 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ФЕНЧАК Ю. Д., ЛЕВЧУК П. Г., БОРИСЕНКО Т. І. — **В пошуках здобуте.** Ужгород, «Карпати», 1977, 103 с.
- ФОМИН А. А. — **В трудовом содружестве.** Симферополь, «Таврія», 1977, 80 с.
- ХОМЕНЧУК А. Д. — **Змагання наснаги на дає.** Одеса, «Маяк», 1977, 112 с.
- Шахтеры Донбасса.** К., «Мистецтво», 1977, 191 с.